

Hála József

Különös kövek, csodás csontok

Kilenc dolgozat a népi geológia köréből

Érc- és Ásványbányászati Múzeum Alapítvány
R u d a b á n y a
2016

Hála József

KÜLÖNÖS KÖVEK,
CSODÁS CSONTOK

*Kilenc dolgozat
a népi geológia köréből*

Hála József

***Különös kövek,
csodás csontok***

Kilenc dolgozat a népi geológia köréből

**Érc- és Ásványbányászati Múzeum Alapítvány
R u d a b á n y a
2016**

Szerkesztette:

Hadobás Sándor és Máté György

A borítón:

„Noé szőlője” Istenmezején
(Hála József felvétele)

ISBN 978-615-80438-0-9

Kiadta

az Érc- és Ásványbányászati Múzeum Alapítvány
a Bányászattörténeti Kutatások Alapítvány közreműködésével
Rudabánya, 2016

Felelős kiadó: Boza István, az Érc- és Ásványbányászati Múzeum Alapítvány Kuratóriumának elnöke. – *Nyomda:* Könyvműhely, Miskolc. *Felelős vezető:* Bukta Bertalan

T a r t a l o m

<i>Előszó</i>	7
Jókai „kígyókövei”	11
Alföldi adatok a „mennykövek”-ről	41
Aranyat termő szőlők	69
Ásványokkal és kőzetekkel kapcsolatos néprajzi adatok a Börzsönyből és környékéről	85
Különleges kövek Kolozsvárott	109
„Noé szőlője” Istenmezején	121
„Kőpénzek” és egyéb kővé váltak a Felvidéken és Észak- Magyarországon	155
„Hej, halászok, halászok!” Mamutcsont a hálóban, a múzeumban és a várkapun.....	171
Az oltatlan mésszel elpusztított sárkány. Egy alsórákosi monda népi hagyományköre	207
<i>Jegyzetek a dolgozatokhoz</i>	245

E l ő s z ó

Ahogy vannak mődalok és népdalok, műmesék és népmesék, mondák és népmondák, ahogy van műköltészet és népköltészet, magaskultúra és népi kultúra – úgy van(nak) természettudomány(ok) és népi természetismeret, ezeken belül geológia és népi geológia (Szilágyi Miklós szavaival: laikus geológia) is. Utóbbi alatt a nem iskolában tanult, tapasztalati úton szerzett, „apáról fiúra” a szájhagyomány útján átörökített földtani ismeretek és vélekedések (ásványok, kőzetek, ősmaradványok és talajok népi elnevezései; a földtani képződmények racionális és irracionális felhasználási módjai; azok, valamint a földfelszíni formák, barlangok stb. keletkezésének mondai magyarázatai stb.) összességét értjük.

Mint falun, Dunakeszin természetközben élő és a természetet fáradhatatlanul járó és tanulmányozó gyermek egy, a szomszédunkban lakó geológia szakos egyetemi hallgató, a későbbi kiváló szakember, Bardócz Béla hatására 12 éves korom táján a földtan vonzókörébe kerültem. Már általános iskolásként volt ásvány- és kőzetgyűjteményem, és olvastam a téma népszerűsítő és szakirodalmát.

Ilyen előzmények (és alapos, többnapos felvételi vizsgát követően) szinte egyenes út vezetett 1964-ben a budapesti Szabó József Geológiai Technikumba, ahol kiváló tanárok „nem középiskolás fokon” vezettek be a geológia (általános földtan, ásványtan, kőzettan, őslénytan, teleptan, földtörténet, Magyarország földtana, térképismeret, földmérés tan stb.) rejtelmébe, és nem utolsósorban megismertettek a selmeci bányász hagyományokkal is.

Ezt követően, 1968-ban az a megtiszteltetés ért, hogy felvételt nyertem a budapesti Magyar Állami Földtani Intézetbe, ahol 2011-ig, nyugdíjba vonulásomig dolgoztam.

A Földtani Intézet munkatársaként terepmunkára először a Palócföldre kerültem, ahol a látottak és tapasztaltak hatására érdeklődésem hamarosan felébredt a népi kultúra, a néprajztudomány

iránt is. Ezt az érdeklődést erősítették az erdélyi (főleg székelyföldi) és gyimesi élmények, a meginduló táncházmozgalom és az 1970-es években megjelent, gyakran nagy visszhangot kiváltó néprajzi könyvek (pl. Erdélyi Zsuzsanna, Kallós Zoltán, Vargyas Lajos, dr. Kós Károly, valamint Kósa Lászlónak Szemerkenyi Ágnessel és Filep Antallal írt művei). Közben az intézet kiváló és óriási könyvtárának régi anyagát tanulmányozva elkezdtem a népi geológiai adatok gyűjtését és ilyen, illetve bányászattörténeti kutatásokat végeztem, először a Börzsöny hegységben.

1978-ben – nagy örömmre – felvettek a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem néprajz szakára. A felvételi vizsgán már be tudtam mutatni egy publikált tanulmányt (Adatok a csák-hegyi kőbányászat történetéhez. *A Magyar Állami Földtani Intézet Évi Jelentése az 1974. évről*. Budapest, 1975. 103–114.) és egy terjedelmes kéziratot (*Ásványok, kőzetek, ősmaradványok és talajok a népi nyelvben és a néphagyományban*. Budapest, 1978). Ezekkel mintegy jeleztem fő érdeklődési területeimet (bányászat, népi geológia). Az ilyen jellegű kutatásaimat az egyetemi évek alatt tanáram, elsősorban Tálasi István, Barabás Jenő és Paládi-Kovács Attila figyelemmel kísérték és támogatták (évtizedek múltán is köszönet érte!). Így született meg szakdolgozatom (*A kő kitermelése, feldolgozása és felhasználása a Börzsöny-hegységben*. ELTE Tárgyi Néprajzi Tanszék, Budapest, 1983) és doktori értekezésem (*A Börzsöny-vidéki kőbányászat és kőhasznosítás a XIX–XX. században*. Szerk.: Paládi-Kovács Attila. *Dissertationes Ethnographicae* 6. Budapest, 1987).

Földtani Intézeti munkaviszonyomat, amelynek során tizenöt évig terepi osztályon/terepen és közel három évtizeden át a Tudománytörténeti Gyűjtemény kezelőjeként dolgoztam, egyetemi hallgatóként sem szakítottam meg. Igyekeztem összehangolni magamban a geológia és a néprajz iránti érdeklődésemet, igyekeztem földtani ismereteimet a néprajztudományban hasznosítani – és fordítva. Bányászattörténeti, bányászati néprajzi és népi geológiai vizsgálódásaimat a Földtani Intézetbeli előljáróim, Hámor Géza, Nagy Elemér, Radócz Gyula, Dudich Endre, Vitális György, Kiss Árpád, Kordos László és Brezsnýánszky Károly is támogatták (ezúton is kö-

szönet érte!). Így születhetett meg számos tanulmány és láthattak napvilágot az alábbi könyvek: *Ásványok, kőzetek, hagyományok. Történeti és néprajzi dolgozatok* (Életmód és Tradíció 7. Szerk.: Szilágyi Miklós. Budapest, 1995); *Magyarországi bányászmondák* (Társszerző: Landgraf Ildikó. Érc- és Ásványbányászati Múzeumi Füzetek 24–25. Rudabánya, 2001; második, változatlan kiadás: ugyanott, 2010); *Kőpénzek. Mondák, költemények és énekek* (Társ-szerzők: Kecskeméti Tibor és Voigt Vilmos. Marosvásárhely, 2004); *Ásványok, kőzetek, emberek. Történeti és néprajzi dolgozatok* (Életmód és Tradíció 9. Szerk.: Szilágyi Miklós. Budapest, 2006).

E kötetbe egy csokorra valót válogattam be népi geológiai dolgozataimból. Felvettem a könyvbe az oltatlan mésszel elpusztított sárkány mondatípusáról szóló írást is. Tettem ezt nemcsak azért, mert a népet sanyargató fenevadat ásványi anyagokkal, a magyar mondaváltozatok szerint oltatlan mésszel, a Krakóval kapcsolatos lengyel variánsokban salétrommal, kénkövel pusztítják el, hanem azért is, mert a „főszereplő”-nek más népi geológiai vonatkozásai is vannak. Ugyanis a XVII. században, sőt, még a XVIII. század elején is *sárkánycsontok*nak hitték és nevezték a Felvidéken és Erdélyben a Kárpátok barlangjaiban talált barlangi medve- és mamutmaradványokat, -koponyákat, -csontokat. E tanulmányt Magyar Zoltán folkloristával (MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézete, Budapest) közösen írtam. Ezúton is köszönöm neki, hogy az írás e kötetben való újraközléséhez hozzájárult!

Hála József

Jókai „kígyókövei”

„Van egy nagy könyvünk: a föld kérge. Annak valóságos lapjai vannak, mint a könyvnek a levelei, egyik a másikra fektetve; minden lap tízezer, százezer (ki tudja, mennyi) évet képvisel. A vakmerő emberi tudásszomj keresztülfürta e lapokat ásóval, kalapáccsal, vésővel, fúróval. Minden lap tele van írva betűkkel, tudósításokkal, miket egyik százezred év a másíknak hagyott hátra: örök halott és örök beszélő tanújelekkel. Az emberi szellem megtanult azokból olvasni” – írja Jókai Mór (1. ábra) a *Fekete gyémántok* (1870) című regénye első, *Mielőtt ember lett volna a földön* címet viselő részének elején,¹ amely után egy terjedelmes földtani áttekintés következik.² E „hatalmas földtörténeti freskó”³ is jól mutatja nagy írónk geológiai érdeklődését és a szakirodalomból, illetve saját, főleg Balaton-felvidéki és erdélyi⁴ (különösen az 1853., 1858. és 1876. évi⁵) utazásai során szerzett tájékozottságát. A vonatkozó szakirodalom egy része saját könyvtárában is megvolt.⁶ „Mineralógiai szenvedély”-ét⁷ bizonyítja máig fennmaradt ásványgyűjteménye⁸ (2–3. ábra), földtudományi (földrajzi, földtörténeti, földtani, ásvány-

¹ Jókai 1964a. I. 5.

² Jókai 1964a. I. 5–26.

³ Jókai 1972. I. 8. A regény társadalom- és természettudományi ismeretanyagáról lásd: Jókai 1964a. 307–318.

⁴ Gaál 1925. 19. A szerző hasonlóképpen, néhány szó megváltoztatásával fogalmazott egy későbbi cikkében is: Gaál 1942. 202, 203.

⁵ Vita 1975. 28–224.

⁶ Jókai 1898. 149. Könyvtáráról, benne a természettudományi, köztük a földtudományi művekről lásd: E. Csorba 2006.

⁷ Veress 1976. 82.

⁸ A gyűjteményt 1989-ben és 1998-ban Nagy Béla geológus (Magyar Tudományos Akadémia) tanulmányozta, és abban 61 ásványt tudott azonosítani. A kollekciónról lásd: H. P. 2001. 60.

tani, közzétani, őslénytani stb.) adatok és leírások pedig számos munkájában találhatók.⁹

Műveinek földtudományokkal kapcsolatos részei hibáktól sem mentesek, például a „Szent László pénzei”-nek nevezett ősmaradványokat (= nummuliteszeket) csigáknak tartotta (*Uti levelek*, 1853); nem létező ősellatokról írt (*Oceánia*, 1856); különböző földtörténeti korokban élt állatokat együtt szerepeltetett (*Fekete gyémántok*, 1870); a bazaltoszlopok keletkezését nem a valóságának megfelelően írta le (*Egész az északi pólusig!*, 1876); a Tordai-hasadékot vulkáni eredetűnek gondolta (*Egy az Isten*, 1877) stb.¹⁰ E hibák egy része nem tévedésből vagy tájékozatlanságból eredt, hanem abból, hogy az adatokat, ismereteit szabadon kezelte, a geológia esetében sem tudott/akart határt szabni szárnyaló fantáziájának. Műveinek földtani vonatkozású részeire is igaz Gaál István megállapítása: „*a való és a költött szálakat pompásan összehangzó, ragyogó színhatású keleti szőnyeggé szövi össze, úgy, hogy olvasójának esze ágába se jusson a szálakat kutatni és különválasztani*”.¹¹ Tehát geológiát nem az ő munkáiból kell tanulni, de megállapítható, hogy elévülhetetlen érdemeket szerzett a földtudományok népszerűsítésében¹² és a tudományos műszavak fennmaradásában.¹³

A másik diszciplína, amely igen közel állt a szívéhez, a néprajztudomány volt. Most és itt nem részletezve életrajzának és életművének ilyen vonatkozásait, megemlíthetjük, hogy az 1880-as években ott bábáskodott a ma is működő Magyarországi (később Magyar) Néprajzi Társaság megalapításánál, az első vezetőség, az ún. „nagy választmány” tagja és a Magyar Szakosztály elnöke volt.¹⁴ A társaság „alakító közgyűlés”-én, 1889. október 27-én hangzott el az – azóta gyakran idézett – üdvözlőbeszéde, amelyben a néprajz-

⁹ Részletesebben lásd: Gaál 1925; 1942; Földvári 1939; Veress 1976. 44–86.

¹⁰ Gaál 1925. 19–20.; Földvári 1939. 359–360.; Veress 1976. 6, 76.

¹¹ Gaál 1942. 203.

¹² Földvári 1939. 357.; Veress 1976. 77.

¹³ Veres 1977. 45.

¹⁴ Szendrey 1925. 130.

hoz való viszonyát és az arról való véleményét a következőképpen fogalmazta meg: „Többször kérdezték tőlem, hogy a midőn olyan sokat összeirok, nincs-e titokban valami munkatársam? Igenis van. Ez az eszmékben kifogyhatatlan munkatárs az ethnografia. [...] Ha valaha a világon bekövetkezik az örök béke: az az ethnografia általános elterjedésének a munkája lesz.”¹⁵ Ehhez fűzte hozzá később Katona Lajos: „S a néprajz Hamupipőkéje hálásan megiszolgálja a költőfejedelemnek, a miért a többi kevélyebb tudományok sorából ép őt, a legszerényebbet, választotta egész élete hü kisérőjeül. Ő sugja neki azokat a bájos regéket, azokat a soha ki nem fogyó szövevényü tündérmeséket, a melyek nemzetünk ifjuságának örökkön a bibliája fognak maradni.”¹⁶ Szorgalmas olvasója volt a néprajzi műveknek, és utazásai során gyűjtéseket is végzett, „Jókai tehát igazi etnográfus volt: gyűjtő, népszerűsítő és tudós, akit elszakíthatatlan szeretet fűzött a magyar néprajzhoz.”¹⁷ Ahogy nagy írónk halála után a tőle búcsúzók Munkácsi Bernát megfogalmazta: „Az elhunyt költőkirály koronájában a magyar néprajz egyik legsebbebb ékessége gyanánt csillogott...”¹⁸

S ha a geológiával és az etnográfiával ilyen meghitt kapcsolatban volt, természetes, hogy a „népi geológia” jelenségei, tényei (az ásványok, kőzetek, ősmaradványok stb. népi elnevezései, azok és a földfelszíni formák, barlangok keletkezésének mondai magyarázatai, a földtani képződmények racionális és irracionális felhasználási módjai stb.) sem kerültek el a figyelmét. Az ilyen adatokat, történeteket is beépítette a műveibe, mint például a múltban a felsőbb társadalmi osztályoknál és a népnél egyaránt használatban volt, a parasztságnál a közelmúltig alkalmazott *kígyókő*vel kapcsolatos ismereteit.

A *kígyókő* szó a magyar nyelvben kétféle képződményt jelöl: 1. a mintázatában a kígyók bőréhez hasonló kőzetet, a szerpenti-

¹⁵ Jókai 1890. 8.

¹⁶ Katona 1894. 19.

¹⁷ Szendrey 1925. 131, 133.

¹⁸ Munkácsi 1904. 195.

nitet; 2. az általában feltűnő színű, varázserejű gömbölyded követ.¹⁹

A szerpentin ásványcsoport tagjaiból álló, ma szerpentinitnek, régebben szerpentinnek nevezett kőzet *kígyókő* elnevezése főleg a XIX. század második feléig volt használatos²⁰ (másik, nyelvújítás kori neve a *kígyla* volt²¹), a későbbi kézikönyvekben szinte kizárólag a nemzetközi serpentin, szerpentin nevet olvashatjuk.²²

Az ókor óta a világon, Európában is széles körben ismert és használt *kígyókőről* mint mágikus tárgyról a *Magyar néprajzi lexikonban* – egyebek mellett – az alábbiak szerepelnek:

„A néphit szerint a kígyók szokták fűjni Szent György-nap előtt vagy nyáron. Alakjuk golyó, tojás, elnyújtott tojás; minél több kígyó fűjta, annál nagyobb, néha lyukas. A hit szerint 50–100 kígyó is összegyűlik erdők napsütötte helyein, árkok mélyén, tölgyfák ágai között ~ vet fűjni. Fejüket ilyenkor feltartják, összetolják, farkaikat keresztül dobálják egymáson, már messziről hallatszik sípoló hangjuk. A ~ vet összeköpködik: előbb csak kisebb köpécsomó, később azonban megkeményedik. A ~ nek tartott követet mágikus tárgyként használják: aki ilyent talál, szerencsés lesz, erszényben hordva sosem fogy ki a pénze; ha meghúzatja vele az eladandó jószágot vagy a dagadt tőgyű tehenet, azt jól adja majd el, ill. meggyógyul a tőgy; a felfűvödött marha leapad, ha végighúzzák a hátán; ha a lyukas követen keresztül fejik, sok lesz a teje, s nem ronthatják meg. A ~ képze sok nép körében ismert, ahol a kígyó előfordul; a kő megjelenési formájáról alkotott képzet azonban eltérő.”²³

¹⁹ MTA Nyelvtudományi Intézet 1965. 74.

²⁰ Például Benkő 1786. 36–37.; Zay 1791. 141.; Sándor 1798. 113–114.; Fábíán 1803. 195, 259.; Bugát 1843. 242.; Czuczor–Fogarasi III. 1865. 744.

²¹ Czuczor–Fogarasi III. 1865. 741.; Ballagi 1873. 55.

²² Például Szabó 1893. 522–523.; Mauritz–Vendl 1942. 395–399.; Koch–Sztrókay I. 1967. 749–751.

²³ Diószegi–Nagy 1980. 194.

Megjegyezzük, hogy *kígyókő*nek nemcsak jellegzetes alakú, esetleg feltűnő színű, rajzolatú köveket tartottak (4. ábra), hanem állati fogakat (a kígyókirály koronája) is.²⁴

A magyar néphit *kígyókő*ve mint mágikus tárgy keletkezését tekintve többféle lehet (a *Magyar néprajzi lexikon* csak a legismertebb, legelterjedtebb módot közölte): 1. kígyók fűjják; 2. kígyók fűj-ják saját fejükre; 3. kígyók fűjják másik kígyó fejére vagy farkára; 4. kígyók fejében „terem”.²⁵

Jókai négy művében írt a *kígyókőről*. Mivel ehhez – közlése és munkái sajtó alá rendezőinek véleménye szerint is – leginkább Ipolyi Arnold (5. ábra) *Magyar mythologia* című művét,²⁶ az ő szavával „*az ősvallás emlékei*”-nek „*nagy becsű tárházá*”-t²⁷ használta és saját példányában a vonatkozó részeket ceruzával be is jelölte²⁸ (6. ábra), lássuk mit is írt Ipolyi e mágikus tárgyról!

A VIII. *Állatok. Növények* című fejezetben, az *Adalékok* címet viselő pótlásokban és ez utóbbi lábjegyzetében olvashatjuk a *kígyókőről* és a hozzá hasonló tulajdonságokkal bíró *béka*kőről:

1. Régen a *kígyókövet* és a *béka*követ „*különös óvszernek*” tartották.

2. Ilyen köveket a *béka*k és a *kígyó*k fejében lehetett találni, illetve az utóbbiak koronájának gondolták.

3. E köveket régen arany- és ezüstékszerekbe foglalták.

4. Egy *kígyókő* „*az előszámlált ékszer*ek” között Bethlen Gábor erdélyi fejedelem végrendeletében is szerepel.

5. Kiss kassai polgár végrendeletében egy *béka*köves *gyűrű*ről is olvashatni.

6. A *kígyó*királyok „*magukból fűjják ki koronájuk drága köveit*”.

7. Egy külföldi példából megtudjuk, hogy a „*kígyó*király *koronájá*”-ból az embernek a tökéletes boldogsághoz három példány-

²⁴ Ipolyi 1854. 579.; Wlislocki 1893. 85–86.; Herrmann 1896. 479.

²⁵ Ipolyi 1854. 244, 579.; Wlislocki 1893. 83–84.; Erdész 1984. 53, 63–64.

²⁶ Ipolyi 1854.

²⁷ Jókai 1888. 324.

²⁸ Kómár–Németh 2006. 64.

nyal kell bírnia, „az első erkölcsi tulajdonságokat, a másik földi áldást s gazdagságot, a harmadik örök üdvet” biztosít tulajdonosa számára.²⁹

Ipolyi közléséhez az alábbi kiegészítéseket, megjegyzéseket fűzzük.

A *kígyókő* és a *béka* „közönségesen arany, ezüst ékszerbe foglaltatott” – írja, s példaképpen Bethlen Gábor végrendeletéből idéz. Erre korábbi adatot is ismerünk. Csapy Gergelyné Vékey Ilona 1544. évi menyasszonyi hozományának leltárában olvasható: „*Keet kysseb Aran gürő egykbe Rubint masikba kigio kű.*”³⁰ Bethlen Gábor 1629. augusztus 31. és november 1. között született testamentumában a második feleségére, Brandenburgi Katalinra hagyott tárgyak között a *kígyókő* így szerepel: „*Egy kígyókő csésze, tokban.*”³¹ Ipolyi jelzi, hogy a végrendeletet báró Mednyánszky kéziratában tanulmányozta. Erre akkor volt alkalma, amikor 1845 és 1847 között a Nyitra vármegyei Veszelen báró Mednyánszky Alajos főispán, valóságos titkos tanácsos fiának, Dénesnek a házitanítója volt. Báró Mednyánszky okiratokban, kéziratokban is gazdag könyvtárában számos más forrással is megismerkedett, amelyeket a *Magyar mythologia* megírásánál felhasználhatott.³² Wlislöck Henrik a XIX. század végén Erdélyben négy *kígyókő*vet látott. Egyet aranykarperecen a háromszéki Tamásy családnál és hármat kincásóknál. Ez utóbbiak közül a székelyföldi Horváth család *kígyókő*ve gyűrűbe volt foglalva, és állítólag a keresztes háborúk idejéből, Palesztinából származott.³³ Az Ipolyi által említett *béka*köves gyűrűt Kis [nem Kiss] Ferenc kassai „esküdt polgár” hagyta Pál nevű fiára 1549-ben, „*Szombaton Szent András napján karácsony előtt*” két másik gyűrűvel együtt: „*It [Item] harom arangiwrw, Egikbē wagiō egy bekakw. Egikbe wagiō egy himes kwh harmadikbā wagiō karnívl.*”³⁴ Ipolyi a fent említett lábjegyzetben feltételezi, hogy

²⁹ Ipolyi 1854. 244, 579.

³⁰ Lojda 1899. 275. Idézi Magyary-Kossa 1931. 265.

³¹ Konez 1878. 37.

³² Tolnai 1924. 4.; Prokopp 1973. 671.; Benedek 2007. 175.

³³ Wlislöck 1893. 86.; Herrmann 1896. 478–479.; Erdész 1984. 61–63.

³⁴ Döbrentei 1840. 67.

a Bethlen Gábor végrendeletében „az előszámlált ékszerek között” szereplő kígyókő állati fog volt. Ennek ellentmond, hogy a testamentumban említett tárgyat nem az ékszerek, hanem az „Arany pohárszéki eszközök” között sorolták fel,³⁵ s „csésze” volt. Az egykori pohárszék funkciójából („Polczos szekrény, különösen az ebédlő terem bútora, melyben az italnak való edényeket, palaczkokat, poharakat tartják”,³⁶ „állvány, melyen poharakat tartanak”³⁷) és a „csésze” szóból arra következtethetünk, hogy az erdélyi fejedelem kígyókőve egy szerpentinitből formált ivóeszköz volt. Ennek a kőzetnek egyes fajtáiból gyakran készítettek ilyeneket (7. ábra), sőt, más használati és dísz tárgyakat is, amint ezt az alábbi régi példák is mutatják. 1786: „Készítenek belőle Kalamárist, Mo'sárt, a' Régiek Tsákánt, Fejszér”,³⁸ 1798: „Készül belőle sokféle Korsó, Pohár, Tsésze, Mozsár, Sótartó, Tobáktartó 's t. af.”,³⁹ 1803: „belőle mindenféle edényeket, patikai mozsarakat, piksiseket, asztalokat 's a' t. szoktak készíteni”.⁴⁰ Mivel a szerpentinitet régen hatásos eszköznek tartották kígyómarás ellen, a patikákból nem hiányozhatott a belőle készített mozsár.⁴¹

Ezek után lássuk Jókai kígyókőveit!

Bálványosvár (1883) című regényét Ipolyi Arnold *Magyar mythológiájára*⁴² és Orbán Balázs *A Székelyföld leírása*⁴³ címet viselő, saját könyvtárában is meglévő⁴⁴ könyveire és székelyföldi utazási emlékeire, jegyzeteire alapozva⁴⁵ alkotta meg. Herrmann Antal szerint a mű egy „214 lapra sűrített magyar mythologia,

³⁵ Koncz 1878. 36, 37.

³⁶ Czuczor–Fogarasi V. 1870. 277.

³⁷ Ballagi 1873. 438.

³⁸ Benkő 1786. 36.

³⁹ Sándor 1798. 113–114.

⁴⁰ Fábíán 1803. 195.

⁴¹ Dudichné Vendl–Koch 1935. 338–339.

⁴² Ipolyi 1854.

⁴³ Orbán 1868–1873.

⁴⁴ Kómár–Németh 2006. 64, 119.

⁴⁵ Vita 1975. 241, 245, 250.

regénnyé fordított Ipolyi.”⁴⁶ „A Bálványosvár írásakor egy magyar, ill. hun–magyar ősi mitológia megteremtésének – helyesebben – újjáteremtésének vágya lebegett szeme előtt. Regénye így méltó folytatása Ipolyi Arnold Magyar Mythológiájának, ha sokkal olvasmányosabb formában is” – állapítja meg Végh Ferenc.⁴⁷ A regény *A pokol tornáca* című fejezetének⁴⁸ elején Orbán Balázs nyomán a torjai *Büdös* nevű barlang szemléletes leírását adja, majd a környék, egy tó, a *vízi hüvelvények*⁴⁹ által lakott ingovány, a *Fortyogó-forrás*, a *Hammas-patak*: „a halál birodalma” bemutatása kapcsán szóba hozza a *kígyókövet* is.⁵⁰

A *Damokosok* (1883) megírásához Orbán Balázs könyvét⁵¹ és 1858. évi mórvidéki útjának emlékeit is felhasználta,⁵² *A csodatévő kígyókő* című fejezet⁵³ forrása – a kritikai kiadás szerkesztői jegyzete szerint – Ipolyi mitológiája⁵⁴ volt.⁵⁵ E fejezetből megtudjuk, hogy Damokos Tamásné Macskási Ilka minden este vára erkélyéről nézte a naplementét: várta vissza a krími tatárok fogságába esett férjét és az érte váltságdíjat vivő követeket. Egy este azonban csak az egyik követ, Apor István érkezett meg. Elmondta, hogy az Ojtozi-szorosban zsványok támadták meg őket, ő megsebesült, s társától, Czirjék Boldizsártól elrabolták a váltságdíjat, majd megölték és vízbe fojtották. Azonban hamarosan megjelent a várban Czirjék, a furfangos székely is, és leleplezte a Damokos Tamás iránt barátságot színlelő, de hazug, áruló, a rablókkal a levét össze-szűrő Aport. Elmesélte, hogy hogyan menekült meg *kígyóköves gyű-*

⁴⁶ Herrmann 1898. 325.

⁴⁷ Jókai 1966a. 217.

⁴⁸ Jókai 1964b. 62–69.

⁴⁹ *Vízi hüvelvény*: Ipolyitól (1854. 102.) átvett szó (Jókai 1967. II. 404.), jelentése: ’tündérféle mesebeli lény’ (Balázs–P. Eöry–Kiss–J. Soltész–T. Somogyi é. n. I. 359.).

⁵⁰ Jókai 1964b. 63.

⁵¹ Orbán 1868–1873.

⁵² Vita 1975. 251.

⁵³ Jókai 1966a. 101–108.

⁵⁴ Ipolyi 1854. 579.

⁵⁵ Jókai 1966a. 293.

rűje segítségével, sőt, azzal Apor tettetett sebeit is „meggyógyította”.⁵⁶

A *kígyókő A három márványfej* (1887) című regényében is szerepel. A dalmát hegyek között élő, Szent Bazilius által keresztény hitre térített „warang” harcosok uralkodójuk, Dávid király vezetésével gazdag zsákmánnyal terhelt hajókkal egy „kalózáratból” hazatérve egy bazilita szerzetesnek adják át az ajándékokat, amelyeket a „főkolostor” lakói számára hoztak. Amikor a király megkérdezi a szerzetest, hogy a rendházban élő elvált feleségének mit küldjön ajándékba, a kérdezett azt válaszolja, hogyha van, akkor *kígyókövet*, mert az megvédelmezi őt a kígyók és más állatok marásától.⁵⁷

Az 1897-ben napvilágot látott *Levente* című „történelmi drámai költemény”-t, néprajzi jellege miatt, már a megjelenés előtt jóval, 1891-ben beharangozta az *Ethnographia*, a magyar néprajztudomány központi folyóirata.⁵⁸

A Halicsban és Magyarországon 992 és 996 között játszódó dráma harmadik felvonása negyedik szakaszának hetedik jelenésében kerül szóba a *kígyókő*. Jahel, Árpád egyik fiának, Jelleknek a felesége mondja Árpád másik két fia, Tarkóc és Levente jelenlétében Délibábnak, Illangónak és Szemökének, Marót kazár fejedelem leányainak: „*Nem négyen voltatok, / Mikor holdvilágnál, pokol pitvarában / Együtt virrogyva,¹¹⁸ a tündelevényekkel / Méreg-harmathullás alatt ott fujtátok / Bűvös kígyókövet¹¹⁹ egymásnak fejére.*”⁵⁹

⁵⁶ Jókai 1966a. 106–108.

⁵⁷ Jókai 1966b. 56–57.

⁵⁸ *Ethnographia* 1891.

⁵⁹ Jókai 1897. 79. Jókai a 118. és 119. számú lábjegyzetben közölte, hogy e szavakat Ipolyitól vette át, ez derül ki az 1887–1888-ban vezetett noteszből is: Jókai 1967. II. 404, 405. Kiegészítésképpen jelezzük, hogy a *tündelevény* szó is a *Magyar mythológiából* való átvétel (Ipolyi A. 1854. 232, 244, 279, 579.). *Virrogni*: ’zsibongani, zajongani, metsző hangon ordítani, haragra fakadva perlekedni stb.’ (Ipolyi 1854. 279.; Czuczor–Fogarasi VI. 1874. 1063.); *tündelevény*: ’vámpirszerű vérszi-

Jókai említett négy művéből a következőket tudjuk meg a *kígyókőről*.

1. A kígyók fújták királyuk,⁶⁰ illetve királynőjük⁶¹ fejére.

2. Emberek és természetfeletti lények is fújhatták egymás fejére.⁶²

3. Rapsonnének, a „nagy tündérassszony”-nak *kígyóköves gyűrűje* volt.⁶³

4. Bethlen Gábor fejedelem végrendeletében egy *kígyóköves gyűrűt* említett.⁶⁴

5. A „nagy Theophrastus” is ismerte a *kígyókő* „felséges tulajdonságait”,⁶⁵ Hatvani professzor, a „nagy asztrológus” is hitt csodás erejében.⁶⁶

6. A *kígyókő* azonnal minden sebet begyógyít,⁶⁷ az eltört csontokat összeforrasztja,⁶⁸ a fegyvergolyókat a sebből kihúzza,⁶⁹ ha azt a vízbe esett ember a szájába veszi, nem fullad meg,⁷⁰ megvédelmez a kígyók, valamint más mérges csúszómászók és férgek marásaitól.⁷¹

Ha a Jókai által a mágikus tárgyról írtakat összehasonlítjuk Ipolyi adataival, láthatjuk, hogy nagy mesemondónk a *kígyókő* fogalmát és nevét (a *Leventében* a szóhoz illesztett lábjegyzetben jelezte is, hogy „Ipolyi”⁷²), a kőnek a kígyók fején való előfordulását (korona), a *fújást*, mint az egyik keletkezési módot, valamint

vó lidérc, denevér’ (Balázs–P. Eöry–Kiss–J. Soltész –T. Somogyi é. n. II. 379.).

⁶⁰ Jókai 1964b. 63.; 1966a. 107.

⁶¹ Jókai 1966b. 56.

⁶² Jókai 1987. 79.

⁶³ Jókai 1966a. 106.

⁶⁴ Jókai 1966a. 106–107.

⁶⁵ Jókai 1966a. 107.

⁶⁶ Jókai 1966a. 108.

⁶⁷ Jókai 1966a. 107.

⁶⁸ Jókai 1966a. 107.

⁶⁹ Jókai 1966a. 107.

⁷⁰ Jókai 1966a. 107.

⁷¹ Jókai 1966a. 56.

⁷² Jókai 1987. 79.

Bethlen Gábor kövének végrendeletbeli említését vette a *Magyar mythológiából*.

Az alábbiakban (a fenti sorrendben haladva) néhány kiegészítést teszünk és megkíséreljük Jókai többi adata forrásának megalapítását.

1. Időben és térben távoli párhuzamként kínálkoznak a Herrmann Antal által közölt csehországi adatok: „*Bizonyos időben összegyűl valamely vidék minden kigyója körbe a legtekintélyesebb köré; ennek fejére sziszegnek mindaddig, a míg ragadós anyag támad, mely aztán kővé keményedik. [...] A kigyó, mely viseli, soha sincs egyedül, hanem mint királynőt, sok kigyó kíséri, hogy nem egykönnyen lehet hozzáférni.*”⁷³

2. Emberek átvitt értelemben fújhatják a *kigyókövet*, ahogy régi gyökerű szólásainkban máig fennmaradt: „*Kigyókövet fúj* [rég: *forral*] (*vki ellen*) = vkinek az ártalmára tör, ármánykodik, rosszat forral ellene (táj) [...], *Egy követ fúj* [rég: *együtt fújja a követ*] *vkivel* = a, vmely nem tisztességes ügyben, tervben azonos felfogást vall valakivel, b, ugyanabban mesterkedik, fondorkodik.”⁷⁴

3. Feltételezzük, hogy Rapsonné, a „*légben járó tündér*”⁷⁵ a „*bűvös-bájós angyal*”⁷⁶ (akit több más művében is szerepeltetett) ujjára Jókai „*húzta fel*” a *kigyóköves gyűrűt*, mert a „*régi erdélyi mondák tündér-boszorkányféle alakjá*”-ról⁷⁷ sem az általa használt⁷⁸ könyvekben (Ipolyi⁷⁹ és Orbán⁸⁰ munkáiban), sem az olyan korabeli művekben, amelyeket bizonyára ő is ismert,⁸¹ Rapsonné kapcsán nem esik szó erről az ékszerről. Mindenesetre Versényi György, a nagy író halála után, amikor alkotásainak erdélyi vonat-

⁷³ Herrmann 1896. 480.

⁷⁴ O. Nagy 1976. 365, 385.

⁷⁵ Ipolyi 1854. 93.

⁷⁶ Thaly 1861. 86.

⁷⁷ Sándor 1981. 305.

⁷⁸ Jókai 1964b. 295.

⁷⁹ Ipolyi 1854. 93.

⁸⁰ Orbán 1868. I. 136–138.

⁸¹ Kőváry 1852. 178–179.; 1857. 100–102.; Thaly 1861; Kozma 1882. 24.

kozásait áttekintette, mint néprajzi adatot említette meg Rapsonné *kígyóköves gyűrűjét*.⁸²

4. Véleményünk szerint a Bethlen Gábor végrendeletében említett *kígyókő* egy szerpentinitből formált ivóeszköz volt (lásd a fentiekben).

5. Jókai többször írt Hatvani Istvánról (1718–1786), a kiváló orvosról és természettudósról, a debreceni Református Kollégium jeles professzoráról, a „*magyar Faust*”-ról.⁸³ Az „ördögös”, „*tudákos*” hírbe hozott tanárról szóló történeteket (Hatvani-mondakör) a kéziratban több változatban fennmaradt „Hatvani-töredékek”-ből vette. E „töredékek”-et „*A babona, a paraszti hiszékenység ellen indított támadásnak kell fölfognunk*” és ezek nem egyebek, „*mint az ugrató tréfára mindig kész diáksereg*” anekdotázásai, a babonás hiedelmek kifigurázásai.⁸⁴ Jókai egy 1796-ban keletkezett kéziratot⁸⁵ használt forrásul.⁸⁶ Ebben olvashatjuk: a debreceni Ceglédi utcai temető keresztútján nagypéntek éjszakáján Hatvani hétszeri dobbantására „*Végre felnyílt a föld, egy iszonyú kígyó csupa lángból emelkedik fel a szájában tartván egy kis fekete könyvet*.”⁸ (8. *Csudállatos könyv volt az. Szám nélkül való lelkek szölgáltak annak, aki azt olvasta.*)⁸⁷

A szellemek feletti uralom titkait tartalmazó könyv Jókai *A magyar Faust* című, a Kisfaludy Társaságban 1871. február 12-én megtartott előadása⁸⁸ és ennek későbbi, bővített változata⁸⁹ szerint más módon került a professzor birtokába (ebben jelentősen eltér a forrásul használt kézirattól): „*Kün tanul Baselben, ott megkedvelteté magát tanárával, ki egyike volt azon 333 férfiaknak, a kiket »Hermes lánczának« nevez a tudós világ. T. i. hogy Hermes Trismegistex volt az egyiptomi bölcs, ki a szellemek fölötti uralkodás*

⁸² Versényi 1904. 443.

⁸³ Például: Jókai 1856; 1871; 1896; 1992.

⁸⁴ Bán–Julow 1964. 13.

⁸⁵ Bán–Julow 1964. 28–47.

⁸⁶ Otrókócsi Nagy 1942. 19.; Bán–Julow 1964. 232.; Jókai 1975. 787.

⁸⁷ Bán–Julow 1964. 31.

⁸⁸ Jókai 1871.

⁸⁹ Jókai 1896.

titkait megírta, s e titkokat hagyta lánczolatképen egyik tudákos a másíkra; kibóvítette a varázshatalmu könyvet a nagy Theophrastus Bombastus Paracelsus de Hohenheim; s nevezetik e könyv »Poemänder«-nek. [...] A tudós professzor halála óráján legkedvesebb tanítványára, Hatvanira hagyta a Poemänderet.”⁹⁰

Ebben a könyvben írtak három, varjú által a Vörös-tengerről hozott, és annak fészkeből megszerezhető kőről („Ha a fehéret a szádba veszed, a viz borrá válik tőle, mikor iszod; a feketét tedd a zsebedbe, soha ki nem fogysz a pénzből; s ha a vereset a gyűrűdbe foglaltatod, minden pörödet megnyered, még a hölgy szívek ellen is.”); a halálbagoly májában található kis fekete kőről („azt vedd ki és veres selyembe takarván, kösd a bal oldaladra fekete zsinórral. Haszna az, hogy semmi fegyver nem fog.”), és Jókaitól megtudjuk, hogy Hatvani birtokában volt „annak a veres kőnek, a melynek bűbája által mindenki belé szeret, a kit ohajt vala.”⁹¹ Valószínű, hogy Jókai ezekre a varázserejű kövekre gondolt, amikor a *kigyókövel* kapcsolatban Hatvani professzorra hivatkozott.

(Megjegyezzük, hogy a néphit szerint nem csak varjú, hanem holló és fecske fészkeben is lehetett ilyen mágikus köveket találni, ezekről a XVII. század óta maradtak fenn feljegyzések.⁹²)

Végh Ferenc szerint *A Damokosokban* említett „nagy Theophrastus” azonos Theophrasztosz (Kr. e. 372 körül–287 körül) görög tudóssal, Arisztotelész tanítványával⁹³ (aki egyébként jól értett a „kövekhez”, Kr. e. 315–314 táján írt mineralógiai munkája magyar nyelven is olvasható⁹⁴). Jókai *A magyar Faust* című, fent idézett írásából kiderül, hogy nem az ókori tudósról, hanem a középkorban élt híres/hírhedt Paracelsusról (született Philippus Aureolus Theophrastus Bombastus von Hohenheimről, 1493–1541), a jeles természettudósról, orvosról, alkimistáról, csillagjósról és ezoterikus bölcselőről van szó. Nem tudjuk, hogy hol írt, írt-e egyáltalán a *kigyókövekről*, de azt igen, hogy a mineralógiával ő is behatóan

⁹⁰ Jókai 1871. 141–142.; 1896. 45.

⁹¹ Jókai 1871. 142, 150.; 1896. 46, 52.

⁹² Erdélyi 1900. 82.; Szendrey Zs.–Szendrey Á. 1940. 325.

⁹³ Jókai 1966a. 294.

⁹⁴ Theophrasztosz 2002–2003.

foglalkozott. Mint orvos, előszeretettel gyógyított természetes anyagokkal, köztük ásványokkal, fémekkel.⁹⁵

Regényében Jókai a nagy tekintélyű tudósok, Paracelsus és Hatvani István említésével szándékozott nagyobb súlyt, nyomatékos adni a *kígyókőr*ről általa leírtaknak, mintegy „legalizálta” velük mondandóját.

6. A sebeket és a kígyómarást gyógyító *kígyókő*vel kapcsolatban a Herrmann Antal által közölt németországi párhuzamokra hivatkozhatunk („gr. *Sandretzky-Sandraschütz langenbergi birto*kosnak volt több ilyen méregköve, melyek rendre a sebre rakva ahhoz tapadtak és minden mérget kiszívtak, aztán langyos tehéntejben ismét megtisztultak. Állítólag hittérítők hozták Indiából, a hol a kis fekete gömbölyű köveket Cobra-köveknek nevezik, azt állítván, hogy a szemüveges kígyó (*Cobra capelle*) fejében találtnak. [...] *Junge, wüstewaltersdorfi birónak is van ilyen köve, mely nagyon sok kígyómarást gyógyított meg. A vérző sebre teszi, oda tapad s ha teleszívtá magát, magától le hull, aztán langyos kecsketejben megtisztul s ismét a sebre kerül mindaddig, míg többé nem tapad oda.*”⁹⁶), azonban Jókainak a sebgyógyító és kígyómarás ellen oltalmazó kövekről közölt adatainak forrásait nem ismerjük. Mint ahogy nem tudjuk, honnan vette, hogy e mágikus tárgy segítségével a fegyvergolyókat a testből el lehet távolítani, és szájba vételével a vízbe fulladást el lehet kerülni. Feltételezzük, hogy ez utóbbi babonák nagy mesemondónk kútfőjéből származnak, ezekkel akarta/tudta bizonyítani *A Damokoszok* egyik hőséneke, a rablók által meglőtt és utána vízbe dobott Czirjék Boldizsárnak csodás megmenekülését.

A Jókai műveiben szereplő *kígyókő*ekkel kapcsolatos adatok Herrmann Antal és Szendrey Zsigmond dolgozatai⁹⁷ révén kerültek be a néprajzi szakirodalomba. Szendrey Zsigmond Herrmann és saját vizsgálódásainak idevágó eredményeit is felhasználta a kí-

⁹⁵ Fekete 1864. 103–106.; Baradlai–Bársony 1930.I. 75. Lásd például: Paracelsus é. n.

⁹⁶ Herrmann 1896. 479.

⁹⁷ Herrmann 1896. 325–326.; Szendrey 1920. 124.

gyóról és a kígyókőről szóló összefoglaló munkájában.⁹⁸ A *Damokosok* vonatkozó részét Herrmann nyomán⁹⁹ Erdész Sándor közölte a népi kígyókultuszról szóló kismonográfiájában,¹⁰⁰ a sebeket gyógyító kígyókövet pedig Szendrey összefoglalására¹⁰¹ hivatkozva Pócs Éva is említette az új magyar néprajzi szintézis néphitfejezetében.¹⁰²

„Az ilyen kígyókő minden sebeket begyógyít, rögtön és azonnal”; a kígyókő „megvédelmezi a kígyók és minden mérges csúszómászók és férgek marása ellen” – írta Jókai *A Damokosokban*, illetve *A három márványfejben*.¹⁰³ Hogy ezeket honnan vette, nem tudjuk, de tény, hogy a kő ilyen célú felhasználása a közelmúltig fennmaradt, amint ezt P. Punykó Máriának a Beregszász és Munkács között egykor volt Szernye-mocsár helyén lévő magyar falvakban a *csuszófujta kővel* (= kígyókővel) kapcsolatos gyűjtései is bizonyítják:

„Újfaluban volt Princnének, most meg van Kucseránénál, Janinak az anyjának. Akinek van olyan gyulladás, seb, kelés vagy összegyűl valami, gennyes kelésre, arra használják a legtöbbet.”; „Ha valaki megtalálja, felhasználhatja gyógykezelésre kígyóharpás ellen. A jószágnak, ha valamilyen seb keletkezik a lábán, vagy ilyesmi, vagy embernek is, ha mondjuk a lábán van valamilyen kiütés, arra használták régen az öregek.”¹⁰⁴

Igy őrizte meg a Jókai által is emlegetett évezredes hiedelmet a XXI. század elejéig a népi emlékezet és gyakorlat.

⁹⁸ Szendrey 1940. 202.

⁹⁹ Herrmann 1898. 325.

¹⁰⁰ Erdész 1984. 57.

¹⁰¹ Szendrey 1940. 202.

¹⁰² Pócs 1990. 541.

¹⁰³ Jókai 1966a. 107.; 1966b. 56.

¹⁰⁴ P. Punykó 2002. 117, 119.

F Ü G G E L É K

A „kígyókő” Jókai Mór műveiben

BÁLVÁNYOSVÁR (1883)

Ott a hegyek tetején tó van; de benőve sűrű ingovánnyal: aki rálép, lerántják a csalóka pázsit alá a *vízi hüvelvények*. A völgyek mélyében ráijeszt a *Fortyogó* forrás; amint zúgva előtör a tőzegtelepből, sárgásbarna vize fojtó gőzt ereszt ki: amott megállítja a *Hammás* patakja, melynek sötétszürke vizén félelem átlépni. A lépésére szétoszló harasztból egész kígyófészek gomolyog szerteszt: azok ott fűtták a »kígyókövet« a királyuk fejére. A felháborított kígyófejedelem fejét magasra emelve, kanyarog a maguktól világító redves fák odvába.¹⁰⁵

A DAMOKOSOK (1883)

Boldizsár bá pedig sokkal praktikusabb ember volt, mint hogy egy olyan témát discussióba hozzon, aminek bizonyára asztalbontás lesz a vége; (minekelőtte az ebédnek vége volna.) Csak hadd folyjon le előbb a lakoma.

Ilka asszony ugyan nagy aggodalommal járogatott körülötte, kérdezgetve tőle, hogy hol van meglőve? nehogy a fájós helyén érinteni találja a kezével. Talán a mellén, vagy az oldalán? De Boldizsár bá mindenre csak azt mondta, hogy »ühüm«, amíg a szája tele volt.

Mikor aztán az utolsó falatot is lenyomtatta a kupa borral, akkor hátravetette magát a székében, s elkezdte a török kése hegyével a hatalmas szép egészséges fogait piszkálni.

– Hát biz ez mind úgy történt, ahogy Están komám elbeszélte. A cudar hajdemákok előbb összelövdözének, s azután a vízbe dobának. Nem is lett volna soha belőlem élő ember, ha ezt a gyűrűt az apám rám nem hagyta volna, akinek még a szépapja örökölte ezt a híres Rapsonnétól; aki nagy tündéraszony volt. Ennek a köve egy *kígyókő*! Nézzék kegyelmetek. Párja ez annak a kígyókőnek, amit Bethlen Gábor dicső fejedelmünk a testamentumában különösen felelget. Minden szerencséjét an-

¹⁰⁵ Jókai 1964b. 63.

nak köszönhette. Az ilyent a kígyók fűjják a királyuknak a fejére, s aki ezt elkaphatja a kígyókirálytól, csodákat mívelhet vele. Már a nagy Theofrastus ismerte ennek a felséges tulajdonságait. Az ilyen kígyókő minden sebeket begyógyít, rögtön és azonnal: az eltört csontokat összeforrasztja, s a golyókat a sebből kihúzza. Íme élő példa vagyok én magam itt. Még csak meg sem látszik rajtam, hol lőttek keresztül? – De még ez nem minden. Még arra is használ a kígyókő, hogy ha ezt egy vízbe esett ember a szájába veszi: soha bele nem fullad a vízbe, ha egész nap a fenekén hever is: mert ez a kígyókő annyi életesszenciát izzad ki magából, hogy a lelkét visszatartja. Ennek a segítségével maradtam élve. Így szabadultam meg a halálos sebektől, vízbefulladásától.

Hát biz ezt hitte, aki akarta. De ellene mondani senkinek sem vala kedve. Ha *lódít*, ő lássa!

– Bizony olyan csodatevő kő ez – bizonyozék Boldizsár bá, tovább magasztalva a gyűrűje varázserejét. – Kiállja ez a próbát akárhányszor. Merek rá fogadni, hogyha ezzel a kígyókővel megérintem a szörnyűséges nagy mély vágást, amit kegyelmed kapott, Están komám, a nagy dulakodásban, egybe összeforr az, a helye sem marad ott.

Apor István most vette csak észre, hogy micsoda veszedelmes tréfával szándékszik őt megkeríteni Boldizsár bá, s haragos kemény hangon, mely az eddigi nyögdécselő nyöszörgéstől nagyon is elütött, eléje kezdte vagdálni.

– Hagyja kend! Maradjon kend azzal az ostoba babonás hitével távol a testemtől. Felvilágosodott magyar emberek a XVII-ik században az ilyen bolondságot már repudiálják! Kígyókirályok nincsenek. Kígyókövek csodaerejében keresztény ember nem hisz többé.

– Micsoda? – kiálta felugorva helyéről Boldizsár bá, s áthajolva az asztalon az átellenéséhez. – Ezt akarja kegyelmed eltagadni? okosabb akar kegyelmed lenni a mi fejedelmünknel, dicsőült Bethlen Gábornál, aki igaz kálvinista fejedelem volt? Meg akarja kegyelmed cáfolni Hatvani professzort, a nagy asztrológust? Látott már kegyelmed igazi kígyókövet? Valóságos igazit, amilyen az enyim? Ezt nézze meg jól!

De amíg gyűrűjét az öklével odatartotta Apor István uramnak az orra alá, egyszer csak lerántotta a fejéről a véres köteléket, a nagy sebtapaszszal együtt, s íme – azon a magas homlokon nem látszott de még csak egy karcolás sem.

– No látja kegyelmed, hogy milyen csodát mível az én kígyókövem. Hogy begyógyította kegyelmednek azt a nagy vágást a homlokán.

De már ekkor a főúrnak nem volt több tréfálni való kedve. Kirúgta a széket maga alól, s most már aztán a jobb karjáról is leránta a zsindelesy burkolást, s nagyot ütött az öklével az asztalra.

– No lám! Még az összetört karját is, hogy meggyógyítottam kegyelmednek a kígyóköveimmel! – dicsekedék Boldizsár bá.

Ilka asszonynak ekkor nyíltak ki egyszerre a szemei. Végignézett vilámló két szemével Apor Istvánon. De olyan nézés volt az, ami túltett minden fegyveradta seben: megölő, lesújtó tekintet egy asszony szeméből, akinek olyan fegyvert adott a természet, ami ellen semmi sem védelmez.

Apor István látta, hogy le van róla rántva minden álarc, s a tetten kapott kalandor fogcsikorgató dühével rázta a felemelt öklét Boldizsár felé fordulva, aki csendes nevetéssel tekintte szemébe. Azzal kirohant a terem-ből; de az ajtóból visszafordulva, rekedtes hangon hörgé: »Megkeserüli még ezt ez a ház!«

El is vágatott még abban az órában a négylovas hintaján, amelyen idejött, minden búcsúvétel nélkül: rengeteg haraggal és megszegyenülés-sel.¹⁰⁶

A HÁROM MÁRVÁNYFEJ (1887)

A szerzetes a kegyes adományokat behordatja a barlangjába, majd onnan ő maga mindent háton felcipel a kolostorba, ami benn a hegyek között fekszik.

– Hát az én jó Bravallámnak vajon mit küldhetnék, hogy örülne neki? – kérdi Dávid király, megemlékezve róla, hogy van neki egy elválasztott felesége is ott abban a tüzes szentek kolostorában.

– A te elvált feleségednek a neve most Kozima – felelt neki a barát.

– Én pedig Dávid vagyok. És így egészen idegenek lettünk egymásra nézve. Láttad őt egyszer?

– Én nem láttam, hanem a főpapom, aki gyóntatni jár oda.

– Mit beszélt neki?

– Azt nem tudhatod meg. A gyónás titka szentség.

– Tehát válassz tetszésed szerint a kincsek közül, amik előtted hevernek, mi kellene neki ezekből?

– Nem tudom, van-e ezek között kígyókő?

– Kígyókő? Mi az?

– Mikor a kígyók nagy sokaságban összegyűlnek királynőt választani, egynek maguk közül valamennyien a fejére fűjnek mindaddig, amíg a sok méregleheletből egy fényes kő támad, mely ott ragyog a kígyókirálynő fején, mint egy diadém.

¹⁰⁶ Jókai 1966a. 106–108.

– S mi ereje van ennek a kígyókőnek, ha ember kezébe jut?
– Az, hogy megvédelmez a kígyók és minden mérges csúszómászók és férgek marása ellen.

– S miért kell az én volt feleségemnek ilyen kígyókő?
– Azért, mert az az odú, amelyben ő lakik, tele van ilyen kígyókkal és maró férgekkel.

Dávid király olyat dobbantott a lábával, hogy megrendült bele a szikla.

– Az én Bravallám a kígyók vermében!
– Nem Bravalla, hanem Kozima.
– S miért zárták őt ebbe az odúba az apácák?
– Azért, mert még mindig szereti az ő urát, akitől erővel elválasztották, s nem akarja őt megtagadni.

Erre az a kegyetlen erős ember, akinek mikor tüzes vasat fűrtak a testébe, csak nevetett hozzá, elkezdett sírni. A két szeméből kicsordult a könny. Az igaz, hogy a sírása is rettenetes volt, úgy ordított, mint egy oroszlán.

– Az én szegény kis Bravallám a kígyók vermében. – S azzal felemelte az öklét, hogy a legközelebb eső tárgyat lezúzza vele, legyen az élőfa, szikla vagy ember.

Hanem aztán visszahőkölt. Az a nagy kőkereszt volt előtte.

Lelkébe tért, összeszedte magát.¹⁰⁷

LEVENTE (1897)

Nem négyen voltak,
Mikor holdvilágnál, pokol pitvarában
Együtt *virrova*,¹¹⁸ a tündelevényékkal
Méregharmathullás alatt ott fújtatok
Büvös *kígyókövet*¹¹⁹ egymásnak fejére.
Csak a varangy hallá, csak a kuvik látta,
Mit míveltetek ott, mit fogadtatok fel,
Hogy négyen négy felé az Árpád négy fiát
Viszitek a halál karéjba veletek.¹⁰⁸

¹⁰⁷ Jókai 1966b. 56–57.

¹⁰⁸ Jókai 1987. 79.

Irodalom

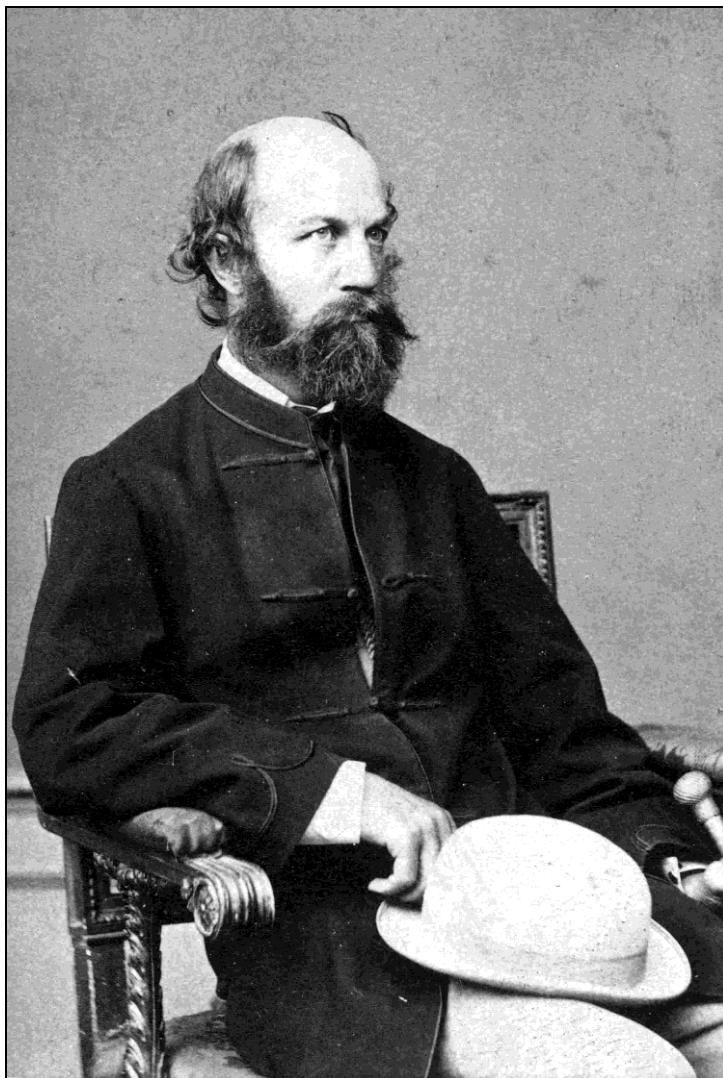
- Balázs Géza–P. Eöry Vilma–Kiss Gábor–J. Soltész Katalin–T. Somogyi Magda
é. n. [1994] *Jókai-szótár*. I–II. Budapest
- Ballagi Mór
1873 *A magyar nyelv teljes szótára*. II. rész. Pest
- Bán Imre–Julow Viktor
1964 *Debreceni diákirodalom a felvilágosodás korában*. Budapest
- Baradlai János–Bársony Elemér
1930 *A magyarországi gyógyszerészet története az ősidőktől a mai napig*. I–II. Budapest
- Benedek Katalin
2007 Identitáskonceptiók és a szakfolklorisztika kiépítése másfél-száz évvel ezelőtt. A Magyar mythologia keletkezéstörténete kortársi életutak, dokumentumok, levelezések, viták tükrében. In: Szederkényi Ágnes (szerk.): *Folklor és történelem*. 164–210. Budapest
- Benkő Ferenc
1786 *Magyar minerologia, az az a 'kövek' 's értzek' tudománya*. Kollo'svárat
- Bugát Pál
1843 *Természettudományi szóhalmaz*. Budán
- Czuczor Gergely–Fogarasi János
1865–1874 *A magyar nyelv szótára*. I–VI. Pest–Budapest
- E. Csorba Csilla (szerk.)
2006 „Egy ember, akit még eddig nem ismertünk”. *A Petőfi Irodalmi Múzeum Jókai-gyűjteményének katalógusa*. Könyvtára. Budapest
- Danielik József
1856 Ipolyi-Summer Arnold. *Magyar Néplap* I. 22. sz. 172.
- Díószegi Vilmos–Nagy Ilona
1980 Kigyókő. In Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar néprajzi lexikon*. III. 194–195. Budapest
- Döbrentei Gábor (szerk.)
1840 *Régi magyar nyelvemlékek*. II. Budán
- Dudichné Vendl Mária–Koch Sándor
1935 *A drágakövek. Különös tekintettel a mesterséges drágakövekre*. Budapest

- Erdélyi Pál
1900 Régi babonák és kuruzslások. *Ethnographia* XI. 80–82.
- Erdész Sándor
1984 *Kígyókultusz a magyar néphagyományban*. Studia Folkloristica et Ethnographica 12. Debrecen
- Ethnographia
1891 „Levente”. *Ethnographia* II. 311.
- Fábián József
1803 *Természeti tudomány a' köznépek*. A' babonaságnak orvoslására és a Köznép közzül való kiirtására írta Fábián József. Weszprémben
- Fekete Lajos
1864 *A gyógytan története rövid kivonatban*. Pest
- Földvári Aladár
1939 Jókai – a geológia népszerűsítője. *Természettudományi Közlemény* LXXI. 357–363.
- Gaál István
1925 Jókai és a geológia. *Szózat* VII. 26. sz. 19–20.
1942 Hol tanult Jókai geológiát? *Búvár* VIII. 6. sz. 201–204.
- Herrmann Antal
1896 Kígyókövet fűjni. *Ethnographia* VII. 477–481.
1898 Jókai és a kígyókő. *Ethnographia* IX. 324–326.
- H. P.
2001 Tengeri főurak. Jókai szatírja császári tuskéerekről és a korrupcióról. *Heti Válasz* I. 20. sz. 59–60.
- Ipolyi Arnold
1854 *Magyar mythologia*. Pest
- Jókai Album
é. n. *Jókai Album. Képek, adatok, okmányok Jókai Mór életéből*. Budapest
- Jókai Mór
1856 Egy magyar bűvész a mult századból. In *A magyar nép adomái*. 27–42. Pest
1871 A magyar Faust. Népmonda. Hatvani István debreczeni professorról. *A Kisfaludy-Társaság Évlapjai*. Új folyam VI. 1870/71. 140–163.
1888 A magyar nép. A magyar nép babonái. In *Az Osztrák–Magyar Monarchia irásiban és képben*. Magyarország. I. 324–332. Budapest
1890 Jókai Mór üdvözlő beszéde a társaság alakító közgyűlésén 1889. október 27-én. *Ethnographia* I. 7–9.

- 1896 A magyar Faust. (Néprege). In *Föld felett és viz alatt. Regénykék*. JMÖM. L. 44–66. Budapest
- 1898 Önéletrásom. In *A Jókai-jubileum és nemzeti diszkiadás története*. JMÖM. 134–154. Budapest
- 1964a *Fekete gyémántok (1870)*. I–II. JMÖM. Regények 20. Sajtó alá rendezte: Nacsády József. Budapest
- 1964b *Bálványosvár (1883)*. JMÖM. Regények 43. Sajtó alá rendezte: Téglás Tivadar. Budapest
- 1966a *A Damokosok (1883)*. JMÖM. Regények 44. Sajtó alá rendezte: Végh Ferenc. Budapest
- 1966b *A három márványfej (1887)*. JMÖM. Regények 50. Sajtó alá rendezte: Oltványi Ambrus. Budapest
- 1967 *Följegyzések*. I–II. JMÖM. Sajtó alá rendezte: Péter Zoltán–Péterffy László. Budapest
- 1972 *Fekete gyémántok*. I–II. A bevezető tanulmányt írta és a függelékeket összeállította: Dávid Gyula. Kolozsvár
- 1975 *Levelezése (1860–1875)*. JMÖM. Levelezés. II. Összegyűjtötte és sajtó alá rendezte: Oltványi Ambrus. Budapest
- 1987 *Levente (1897)*. In *Drámák (1897–1904)*. JMÖM. Sajtó alá rendezte: Mályuszné Császár Edit. Budapest
- 1992 Egy magyar bűvész a múlt századból. In *Az önkényuralom adomái. I. 1850–1858*. JMÖM. Sajtó alá rendezte: Sándor István. 67–75. Budapest
- Katona Lajos
- 1894 Jókai, az etnografus. *Hazánk* I. 12. sz. 19–20.
- Koch Sándor–Sztrókay Kálmán Imre
- 1967² *Ásványtan*. II. Budapest
- Kómár Éva–Németh Zsuzsa
- 2006 Könyvek. In E. Csorba Cs. 2006. 35–151.
- Koncz József
- 1878 *Bethlen Gábor fejedelem végrendelete*. Maros-Vásárhelytt
- Kozma Ferenc
- 1882 *Mythologiai elemek a székely népköltészet- és népdalokban*. Budapest
- Kőváry László
- 1852 [Kővári László] *Erdély régiségei*. Pest
- 1857 *Száz történelmi rege*. Kolozsvár
- Lojda József
- 1899 A br. Sennyey család levelestára. I. *Adalékok Zemplén-Vármegye Történetéhez* V. 9. sz. 273–276.

- Magyary-Kossa Gyula
 1931 *Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből.* III. Budapest
- Mauritz Béla–Vendl Aladár
 1942 *Részletes ásványtan. Az ásványok rendszerezése, részletes leírása, különös tekintettel a keletkezési körülményekre.* Budapest
- MTA Nyelvtudományi Intézet (szerk.)
 1965 *A magyar nyelv értelmező szótára.* IV. Ki–Mi. Budapest
- Munkácsi Bernát
 1904 Jókai Mór 1825–1904. *Ethnographia* XV. 193–195.
- Orbán Balázs
 1868–1873 *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismeii szempontból.* I–VI. Pest–Budapest
- O. Nagy Gábor
 1976² *Magyar szólások és közmondások.* Budapest
- Otrokocsi Nagy Gábor
 1942 *Református kollégiumi diákirodalom a felvilágosodás korában. Öntudatlan népiesség kéziratossági gyűjtemény-irodalmunkban.* Debrecen
- Paracelsus
 é. n. [2008] *Archidoxa Magica. A mágia őstörvényei.* Fordította: Ladányi Lóránd–Nagy István. H. n. [Budapest]
- Pócs Éva
 1990 Néphit. In Dömötör Tekla (főszerk.): *Magyar néprajz nyolc kötetben. VII. Folklor 3. Népszokás, néphit, népi vallásosság.* 527–692. Budapest
- Prokopp Gyula
 1973 Ipolyi Arnold. *Vigilia* XXXVIII. 10. sz. 671–678.
- P. Punykó Mária
 2002 „Hát ez ritka madár!” A kígyókő a hiedelmekben és a népi gyógyászatban. In Barna Gábor–Kótyuk Erzsébet (szerk.): *Test, lélek, természet. Tanulmányok a népi orvoslás emlékeiből. Köszöntő kötet Grynaeus Tamás 70. születésnapjára.* Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 9. 112–126. Budapest–Szeged
- Sándor István
 1798 A Kígyókő. In *Sokféle.* 113–114. Győrött
- Sándor István
 1981 Rapsonné vára. In Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar néprajzi lexikon.* IV. 305–306. Budapest

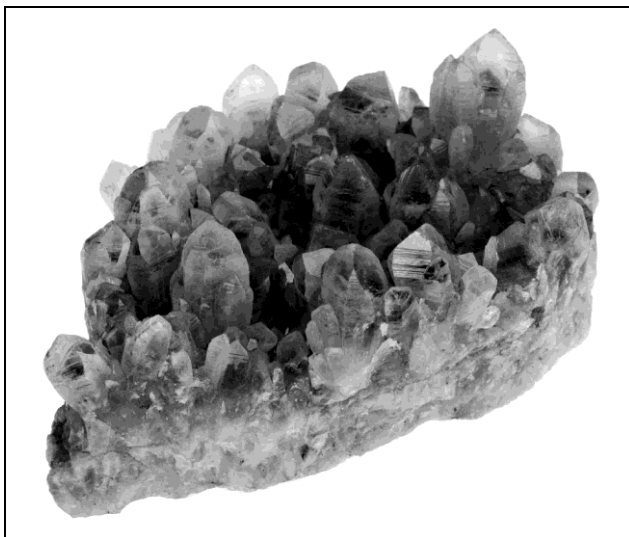
- Szabó József
 1893 *Ásványtan. Felsőbb tanításra és gyakorlati használatra.* Budapest
- Szendrey Zsigmond
 1920 Népbabonák Jókai műveiben. *Ethnographia* XXX. 115–127.
 1925 Jókai az etnográfus. *Ethnographia* XXXVI. 130–133.
 1940 A kígyó, házikígyó és a kígyókő. (Adatok a magyar szokás- és babonaszótárhoz). *Dunántúli Szemle* VII. 3–4. sz. 198–202.
- Szendrey Zsigmond–Szendrey Ákos
 1940 Részletek a készülő magyar babonaszótárból. *Ethnographia* LI. 321–336.
- Thaly Kálmán
 1861 Ördög utja. (Néprege). In *Székely-kürt. Erdélyi regék, mondák, balladák, és dalok.* Első kötet. 84–91. Pest
- Theophrasztosz
 2002–2003 A kövekről. Fordította: Oberfrank Ferenc. *Magyar Ötvös* XIII. 2. sz. 7–9.; XIV. 1. sz. 6–8., 2. sz. 6–8.
- Tolnai Vilmos
 1924 A Magyar mythologia és írója. (Ipolyi Arnold emlékezete). *Ethnographia* XXXIV–XXXV. 1923–1924. 3–11.
- Veres József
 1977 Jókai természettudománya és a műszaki nyelv. *Művelődés* XXX. 3. sz. 44–45.
- Veress Zoltán
 1976 *Jókai természettudománya.* Bukarest
- Versényi György
 1904 Jókai emlékezete. *Erdélyi Múzeum* XXI. 8. sz. 433–446.
- Vita Zsigmond
 1975 *Jókai Erdélyben.* Bukarest
- Wlislocki, Heinrich von
 1893 *Aus dem Volksleben der Magyaren.* München
- Zay Sámuel
 1791 *Magyar mineralógia avagy az ásványokról való tudomány.* Komáromban

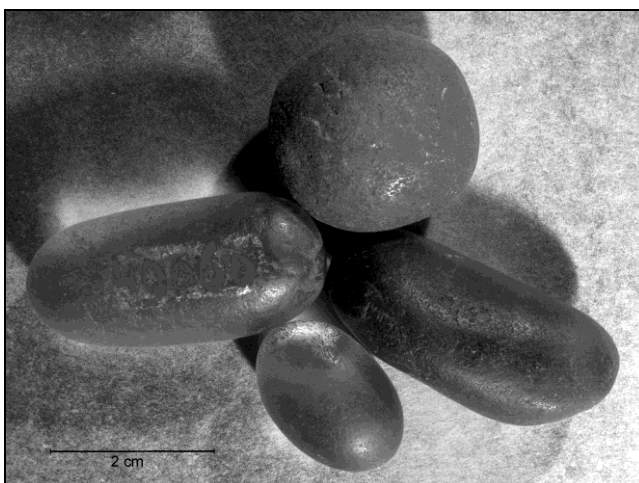
1. ábra. Jókai Mór 1866-ban. (Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, Jókai Mór-hagyaték, fotó: Borsos és Doctor.)

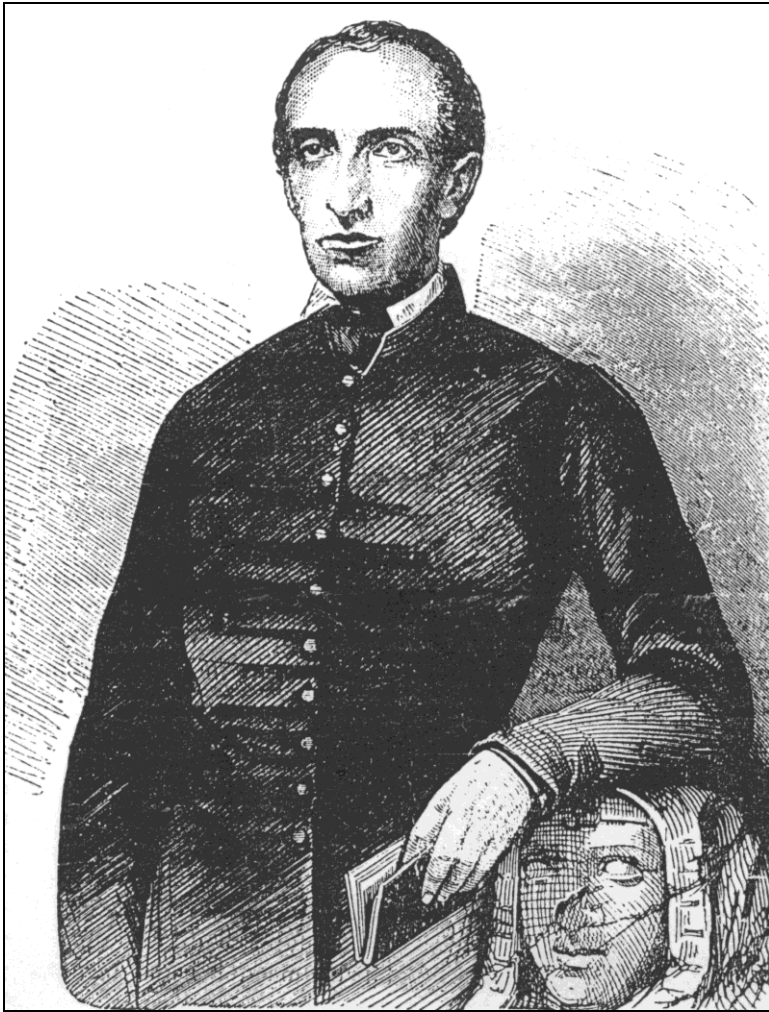
2. ábra. Jókai ásványgyűjtemény- és csigagyűjtemény-szekrénye.
(Jókai Album é. n. 60.)

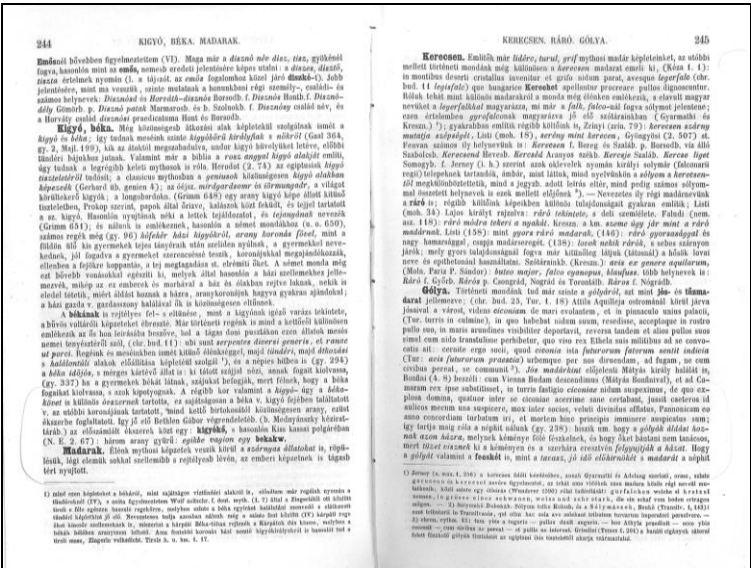
3. ábra. Selmezbányai ametiszt Jókai ásványgyűjteményéből. (Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, Jókai Mór-hagyaték, R. 62.448.52.)

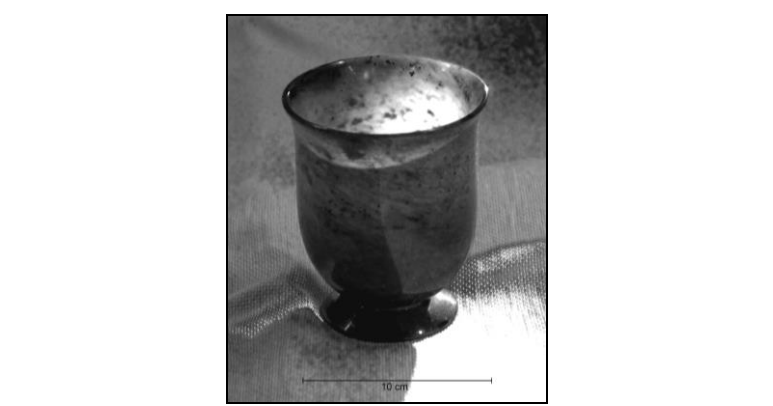
4. ábra. Göcseji „kígyókövek”. (Néprajzi Múzeum, Budapest, Szokás- és Játékgyűjtemény, fotó: Hála József.)

5. ábra. Ipolyi Arnold a „Magyar mythologia” megírásának idején.
(Danielik J. 1856. 172.)

6. ábra. Jókai ceruzás bejelölése a „Magyar nyelvgyűjtemény”-ben a „kigyókó” leírásánál. (Ipolyi A. 1854. 244.; Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, Jókai Mór-hagyaték.)

7. ábra. Szerpentinből csiszolt pohár. (Magyar Földtani és Geofizikai Intézet, Budapest, Földtani és Geofizikai Gyűjteményi Főosztály, I. sz.: 5422; fotó: Hála József.)

Alföldi adatok a „mennykövek”-ről

*Sujt a mennykő, s az ezredéves cser,
Csapásitól porban hever;
Sebeket vág a kőszál homlokán,
Mely ott díszlett a bérc fokán.*

(Lisznyai Kálmán: Vád a mennykövekre. 1858. 56.)

Bevezetés

A *mennykő* és az *istennyila* jelentése a magyar népnyelvben: 1. 'villám', 2. 'a villámmal az égből a földre érkezett kő'. A *mennykő* szó 'villám' értelemben a régi magyar köznyelvben is használatos volt és 'elektromosság, villamosság' értelemben is használták.

A *mennykövek* és *istennyilák* mint tárgyak a magyarság és a Kárpát-medencében élő más népek hite szerint leginkább régészeti leletek (kőkorszaki eszközök: kőbalták, kőkések stb. és azok töredékei) voltak. Ezek nagy szerepet játszottak a néphitben és a népi gyógyászatban (varázslás, rontás, ember- és állatgyógyítás stb.). A hiedelem szerint az általuk okozott tűz csak tejjel oltható el, a becsapódásuktól kidőlt fa forgácsa gyógygyerővel bír.

A *mennykő* és *istennyila* mint fogalom például szólásokban, mesterség-és falucsúfolókban, káromkodásokban, átkozódásokban, szitkozódásokban, népdalokban és más folklóralkotásokban is szerepel.

A fentiekből közöl példákat e dolgozat, néhány összehasonlító adat, párhuzam említése mellett elsősorban az Alföldről, s végül bemutatja Hatvani István, a XVIII. századi nevezetes debreceni professzor, a „magyar Faust” „mennyköves” gépét („*electrica machina*”) is.

E közleményt nagy tisztelettel ajánljuk a 70. születésnapját ünneplő Bárth Jánosnak, az alföldi rónaság és az erdélyi havasok tudós kutatójának. Kívánunk Neki egészségben, boldogságban, munkakedvben eltöltendő hosszú életet és kívánjuk, hogy ennek folyamán – messzire kerülje el Öt a *mennykő*!

A „mennykövek”-ről – általában

A *Magyar néprajzi lexikonban* – a többi között – az alábbiak olvashatók az ókor óta¹ világszerte² ismert, az éghíaborúkor a villámmal a földre kerülő, varázserejű kőről, a *mennykőről*.

„1. villámcsapás. 2. simára csiszolt felületű kődarab; véletlenül előkerült kőkori balta. Ismert elnevezései: menkü, ménkö, istenhagragjakő, nyilakő. A néphit szerint ott keletkezik, ahová a villám lecsap.”³

E rövid definícióhoz Szendrey Ákos és Szendrey Zsigmond nyomán hozzátehetjük, hogy a *mennykövek* nemcsak régészeti leletek, hanem meteoritdarabok, villámcsapás által letört szikladarabok és a belemniteszek néven ismert ősmaradványok is lehetnek.⁴

Hazánkban a velük kapcsolatos babonákról, hiedelmekről a legrégbben az ellenük folytatott harc jegyében a XIX. század elején kiadott művek: Fábíán József és Pucz Antal könyvei tudósítanak.

Fábíán József munkájában olvashatjuk:

„A’ Menedörgésnek ezen magyarázatjából könnyen által láthatja most akárki is, melly fundamentomon nélkül való légyen tehát azoknak gondolatjok, kik azt hiszik, hogy menydörgéskor valóságos kő esik le a’ levegőből, és hogy mit kelljen ítélni azokról a’ kövekről is, a’ mellyeket némelylek ménykő gyanánt mutogatnak. Az efféle kövek igen simák, és többnyire mint az éknek olyan a’ formájok, ’s egy kerek lyuk van a’ fejeken. Már tsak ez a’ formájok

¹ Pulszky 1897. I. 11.; Szendrey 1933. 163.; Vajkai 1948. 5.; Pócs 1990. 543.; Viski é. n. 418.

² Szendrey 1933. 163.; 1937a. 166.; Gunda 1940.; Viski é. n. 418.

³ Hoppál 1980. 563.

⁴ Szendrey 1937a. 166.; Szendrey Zs.– Szendrey Á. 1940. 81.

is azt mutatja, hogy azokat a' régiek készítették, a' melylyekkel mint valamely fegyverekkel és késekkel úgy éltenek. Tsupa lehetetlen is az, hogy ilyen kemény és nehéz kő származzon a' levegőben. A' villámás bizonyos elektromi világosság, a' menydörgés pedig annak erőszakos kiütésének a' hangja: hogy jöhetne hát kő le azzal? Ha a' menykőtől megüttetett fákonn azokat a' hasadásokat olyan kő okozná: attól az embernek darabokra kellene vagdaltatni. Ugy de a' megüttött emberen a' sebnek legkisebb jelét sem lehet feltalálni. Azok a' titkos erők is hát, mellyek az illetén köveknek tulajdonítatnak, önként elenyésznek, mint példának okáért, hogy azt a' házat a' mellybe ilyen kő van a' menykő nem üti meg; hogy a' tehéneknek, mellyeknek elvették a' hafznokat, a' tejek ismét megjő, ha az ilyen kővel meghúzogatják a' tölgyöket; hogy az embereknek és barmoknak elműlik a' gugájok, ha azzal megnyomogatatik, és ezek csak a' babonaságnak szüleményi. Éppen ilyen haszontalan vélekedés az is, hogy azt a' házat a' menykő nem üti meg, a' hol olyan fából raknak tüzet, mellyet megüttött a' menykő.

Némelylek úgy is gondolkoznak, hogy mikor tűz ég a' tűzhe-lyen: nem üt be a' menykő a' kéményen, mert az innen kifolyó levegő nem bocsátja ezt bé. De ezt az értelmet nem lehet helybe hagy- ni. Ugyan is, mivel a' tűz rendszerént füstel szokott eggyütt jární, e' pedig az elektromi matériának vezetője: innen látni való, hogy a' füst által, még inkább alább száll a' menykő, mint sem a' kémény- ből kimenő levegőtől távol üzettetnék.

Azt is emlegetik sok emberek, hogy a' melly házat megüt a' meny- kő, azt nem egyébbel, hanem csak téjjel lehet eloltani. Nem lehet ugyan azt tagadni, hogy mivel a' téj sűrűbb, és ragadóbb a' víznél, jobb is volna a' tűz oltásra. De bizonyos és tsalhatatlan igazság az, hogy az olyan házat vízzel is el lehet oltani, ha egyszer elégsé- ges víz van, és idejében. Hogy rendszerént elégnek az olyan há- zak, annak inkább az az oka, hogy azokon a' tűz nagy erőt vesz, és egyszeribe egézfzen elborítja.”⁵

Pucz Antal a következőket írta:

⁵ Fábíán 1803. 147–149. Újraközölte: Madarassy 1933b.

„Sokan azt hiszik, hogy a' midön égi háborúkor le tsap, egy kő a' legnagyobb erővel lövellődik ki a' Levegőből, mellyet Mennykőnek neveznek. Ez a vélekedés teljességgel helytelen. Ez illyen a' földben imitt amott találtató kövek egésszen simák, laposak, és közönségesen ék formájúak, és fejeknél által vagynak lyuggatva. Már ezen formájok elegendőképpen kimutatja, hogy azok egykor régi Népektől tsináltattak, a' mellyekkel fegyver gyanánt éltek az ő verekedéseikben, vagy azok nékik áldozati kések gyanánt szolgáltak. De az is lehetetlen, hogy egy illy keménységű, és nehézségű kö a' Levegőben támadjon: és mivel az úgy mondatott mennykő egy elektromi sugár, tehát azzal kő a' felhőkből nem eshetik le. Ha ezen tűztől megüttetett fáknak széllyel omlása egy illyen kő által történne meg, úgy a' megüttetett embernek részekre kellene szakadozni, de egy illyen holt emberen legkisebb nyomát sem találjuk a' megsebesítésnek: ugyan azért már magában a' nevezetben vagyon a' hiba, és azt tellyeséggel nem Mennykőnek, hanem égi tűznek kellene nevezni. – Mind azok a' titkos erők tehát, mellyek egy illyen kőnek tulajdonítatnak, hogy p. o. az a' ház, mellyben illyen kő vagyon, mentt a' béütéstől; hogy a' ki illyen követ hordoz magával, azt az égi tűz nem illetheti; hogy a' Tehenek a' varázsolás, és boffzorkányság által elvesztett tejeket esmét visszanyerik, vagy tölgyeikben támadott tsomók, és daganat elofzlanak, ha tölgyöket ezen kővel megsimogatják, vagy az azon lévő lyukon által fejik, megannyi szüleményei a' Babonának.”⁶

A fent idézettek (amellett, hogy több olyan hiedelemről tudósítanak, amelyeket később, a XIX–XX. század folyamán Magyarországon különböző részein a néprajzkutatók is feljegyeztek) megegyeznek abban, hogy a mennykövek nem mások, mint régészeti leletek: az ő-, a középső- és az újkőkorszakban (paleolitikum, mezolitikum, neolitikum) készült eszközök, illetve azok darabjai.

Hazánkban leginkább ezeket tartották mennyköveknek, ezt a természettudományi, a régészeti és a néprajzi munkák egyaránt bizonyítják.

⁶Pucz 1822. 138–139.

Benkő Ferenc művében, az első magyar ásványtankönyvben az alábbiakat olvashatjuk a szerpentinitről:

„[...] a' Régiek Tsákánt, Fejszét, mint ma-is az Otahájtíák, mint a' következő Amazon-kőből-is, melyek hogy lyukasson találtnak, nállunk Mennyköveknek nevezik. [...] a' Régiek Fejszéje, Tsákányok, melyeket Menyköveknek neveznek nállunk [...].”⁷

A régész Pulszky Ferenc így fogalmazott:

„Azon csiszolt kővésők és kőbalták, melyeket hol a pásztor, hol a szántóvető a földben oly helyeken is talál, hol kő alig fordul elő, régóta magukra vonták a figyelmet. A nép a villámmal hozza kapcsolatba, hol lánczos, hol lapos mennykőnek, hol meg isten nyílának hívja és bűvös gyógyerőt tulajdonít neki; ugyanezért becsben tartja őket és nehezen válik meg tőlük.”⁸

A néprajzi irodalomban is elsősorban régészeti (kőkorszaki) leletekről olvashatunk általában,⁹ és helyhez kötötten, a Dunántúlról,¹⁰ a Felvidékről, Észak-Magyarországról,¹¹ az Alföldről¹² és Erdélyből¹³ egyaránt.

Ezzel magyarázható, illetve érthető, hogy a *mennykövekről* mint tárgyokról és különböző típusaikról a régészek (pl. Rómer Flóris, Ebenhöch Ferenc) előbb írtak,¹⁴ mint a néprajzkutatók. Ebenhöch Ferencnek például az alábbiak leírását köszönhetjük Koroncó (Győr m.) környékéről: *láncos istennyila, láncos mennykő, lapos isten-*

⁷ Benkő 1786. 36, 174.

⁸ Pulszky 1897. I. 11. Lásd még pl.: Lehoczky 1892. 18.

⁹ Kandra 1897. 356.; Szendrey 1931. 197.; Vajkai 1948. 5.; Viski é. n. 418.

¹⁰ F. 1840.; Ebenhöch 1868. 167–170.; 1870. 87.; 1874. 365–368.; 1877. 3.; Archaeologiai Értesítő 1869. 153.; Nagy 1892. 67.; Az Osztrák–Magyar Monarchia... 1896. 509.; Singer (Székely) 1898. 235.; Gönczi 1902. 70–75, 76–77.; 1914. 199–203.; Jankó 1902. 407.; Országgh 1938. 89.

¹¹ Madarassy 1933a. 75.; Borovszky (szerk.) [1903] 153.

¹² K. F. 1875. 13.; Istvánffy 1896. 370.; Fludorovics 1913. 243.; Balassa 1975. 297.

¹³ Téglás 1888. 88. sz. 1.

¹⁴ Ebenhöch 1868. 167–170.; 1870. 87.; 1874. 365–368.; Rómer 1868. 4–5.; Vándor 1999. 77. (Rómer Flóris 1875–1883. között írt jegyzeteiben.)

*nyila, lapos mennykő, lapos guta,*¹⁵ illetve *vizes mennykő* és *lobogós mennykő*.¹⁶ Az e kövekről szóló első részletes néprajzi leírás a régészek tudósításainál bő három évtizeddel később született meg Göcsejből, Gönczi Ferenc tollából. Igaz, ő mindjárt tizenhét változatát mutatta be. Tőle idézzük a következő elnevezéseket, amelyek a régésztől átvett fenti nevekkal együtt jól mutatják a *mennykő*-vek változatosságát és egyben kiegészítik a *Magyar néprajzi lexikonban* közöltek: *tüzes menkü, kójtorgu* vagy *kójtorgó menkü, furo menkü, láncos menkü, szekercés* vagy *fejzés menkü, vizes* vagy *nedves menkü, kénköves menkü, likas menkü, lapis menkü, kócos menkü, ékes menkü, lobogós menkü, keresztes menkü, pántlikás menkü, göcsörtös menkü, paragi menkü* és *száraz menkü*.¹⁷ A változatosság illusztrálására álljon itt még a következő két elnevezés: *mennykőtojás* (Verebély, Bars m.)¹⁸ és *mennydörgő mennykő* (Markota, Győr m.).¹⁹

A fentiek szinonimája az *istennyila*, amelynek jelentése ugyanaz, mint a *mennykő*: 1. 'villám' és 2. 'az égből a villámmal földre került kő'. Ipolyi Arnold szerint „a *lecsapó villám nyelvünkön: mennykő, a népnél: isten nyila*”.²⁰

Istennyilának nevezték általában (helymegnevezés nélkül),²¹ illetve például a Dunántúlon Koroncó környékén (Győr m.);²² az Alföldön Szentistvánon (Borsod m.),²³ Tornyospálcan (Szabolcs m.),²⁴ Szeged (Csongrád m.) vidékén,²⁵ például Szőregen²⁶ és Er-

¹⁵ Ebenhöch 1868. 167–170.; 1870. 87.

¹⁶ Ebenhöch 1874. 365–368.

¹⁷ Gönczi 1902. 71–75. Kötetben: Gönczi 1914. 199–203.

¹⁸ Borovszky (szerk.) [1903] 153.

¹⁹ Archaeologiai Értesítő 1869. 153.

²⁰ Ipolyi 1854. 9.

²¹ Kandra 1897. 79.; Kuun 1901. 1.

²² Ebenhöch 1868. 167.

²³ Istvánffy 1896. 370.; Fludorovics 1913. 243.

²⁴ Kiss 1891. 253.

²⁵ Bálint 1980. 461.

²⁶ Kálmány 1917. 264.

délyben a Székelyföldön.²⁷ Változatai például: *hideg istennyila* (Esztergom és vidéke, Esztergom m.)²⁸ és *istennyilakő* (Verebély, Bars m.).²⁹ (Lásd még az alábbiakban.)

„Mennykövek” az Alföldön

Az „istennyila” keletkezése – táltosok

A mennydörgés és a villámlás keletkezését Szőregen (Torontál m.) a táltosok viaskodásával hozták kapcsolatba, ahogy Kálmány Lajos lejegyezte:

„*Mikor a Táltosok a kargyukat összeütik, akkó zöng az ég, ijennő irdajják egymást. A kinek jó szöme van, nézzön oda, ha mögnyílik az ég, mögláthatytya mijen irdas a Táltos keze a kardvágásoktul, mög hogy hogy gyün a Táltos a Sárkányon. Az istennyila se ögyéb, mind a kard szikrája.*”³⁰

„Isten ítélete”

„*Ha mennyit vétünk, [az Isten] annyit menkövezne, a’ tágas égben egy mennykő se lenne*” – olvashatjuk Dugonics András gyűjteményében.³¹ E sorok idézésével bizonyította Kuun Géza, hogy a magyarság a villámlást, villámot (*mennykövet, istennyilát*) a „főhatalom” (Isten) büntetésének tartja.

A magyar tájszótár szerint Békés megyében, Hadházon (Hajdú m.) a ’zivataros idő, vihar, égiháború’, illetve az utóbbi helyen a

²⁷ Téglás 1888. 88. sz. 1.

²⁸ Az Osztrák–Magyar Monarchia ... 1896. 509.

²⁹ Borovszky (szerk.) [1903] 153.

³⁰ Kálmány 1917. 264. Idézi: Bálint 1980. 459.

³¹ Dugonics 1820. 4. Idézi pl.: Ipolyi 1854. 9.

'villám' elnevezése: *istenítélet*.³² Szeged vidékén: *úrharagja, istenharagja*.³³

Ipolyi Arnold nagy műve, a *Magyar mythologia*³⁴ egyesek részéről kedvezőtlen fogadtatásra talált és az a hír terjedt el, hogy a szerző a könyv számos példányát elégette. Ez nem igaz, sőt, tovább folytatta a gyűjtést és újabb hasonló munkák megjelentetését tervezte.³⁵

A kötet elkészítését gyűjtőtársak segítették, például Szabó Károly, akire a könyvben név szerint is hivatkozik: „*Szabó K. értesít: »a mennykő által gyuladt tüzet a nép egyedül tejjel, és vízzel nem hiszi oldhatónak.«*”³⁶

Ipolyi gyűjtőtevékenységének folytatását igazolja Szabónak az 1856-ban hozzá írt levele is. Az ebben leírt néphitadat tehát már a mitológia megjelenése után jutott el hozzá, így abban nem jelenhetett meg. Álljanak most itt az eddig (ismereteink szerint) publikálatlan sorok:

„[...] *a magyar nép úgy tul a Tiszán mint a Tisza és a Duna közt hihetőleg egyebütt is a menykőcsapást isten itéletének nevezí s e már a nép magyarázatja szerént onnan ered s azt fejezi ki mit a nép maig is hisz, hogy a menykő ütötte ember isten által már meglévén itélve, a más világon többé itélve nem leszen. Ugy emlékszem, hogy Kegyed könyvében ez nincs érintve, s hiszem hogy ez adatot jelesen felhasználhatni. [...]*”³⁷

Rontás ellen

Szendrey Ákostól és Szendrey Zsigmondtól is tudjuk, hogy a *mennykövet* a mestergerendán, az üstökben, a padláson, az épület-

³² Szinnyi I. 1893–1896. 960.

³³ Bálint 1980. 461.

³⁴ Ipolyi 1854.

³⁵ Hoppál 1982a; Szulovszky 2002; Hála 2014. 84–86.

³⁶ Ipolyi 1854. 577.

³⁷ Szabó 1856.

talpboronáiban stb. tartották, sőt, a házalapba is beépítették, hogy az építményt a villámcsapástól megóvják.³⁸

Fél Edit szerint az alföldi Hartán (Pest-Pilis-Solt-Kiskun m.) „Az istállót a rontás ellen úgy oltalmazták, hogy a gyógyításnál oly becses mennykővet (tunrkájl) itt őrzik a gerendán [...]”³⁹

Gyógyítás

A mennykő az emberi és állati betegségek gyógyításának egyik fontos eszköze volt.

Kálmány Lajos a kő tulajdonságainak említése mellett leírta azt is, hogy az alföldi Magyarszentmártonban (Torontál m.) hogyan gyógyítottak vele:

„A ménkő kékszínű, mindönféle rontást elmulaszt: akár pokol-vart gyógyítanak vele, vagy akármit, balkézbe köl fogni oszt 7-czör köl a seböt visszafelé kerekíteni, mert 7 Gonosz van a világon, a kit mög nem löhet fogni. Mikó kerekíti, egy Miatyánkot mög egy Üdvözletöt köl elmondani, de Ament ne mongyon. A ménkő, akár-hogy ütik, nem bírják szét verni, mök se lácczik rajta. Tűzbe is belevethetik, nem ég el. Ha 7 szál sejöm czérnával 7 csomót kömek (az ökölnagyságú) ménkőre oszt oda teszik a tűzbe, nem ég el se a ménkő, se a czérna. De eszt csak ecczör szabad próbálni, mert föl-égeti a házat [a mennykő!]”⁴⁰

Hasznos eszköznek bizonyult, ha a fájós, megdagadt női mellet simogatták húzogatták meg vele (pl. Zalaapátiban, Zala m.;⁴¹ Bodonhelyen, Sopron m.;⁴² Göcsejben⁴³).

Az alföldi Szajánban (Torontál m.) akkor volt hatásos, ha használat előtt kifőzték, ahogy Kálmány Lajos írta:

³⁸ Szendrey 1933. 163.; Szendrey Zs.–Szendrey Á. 1940. 81.; Fazekas–Székely 1990. 184.

³⁹ Fél 1935. 46.

⁴⁰ Kálmány 1917. 265. Idézi: Bálint 1980. 463.

⁴¹ Vándor 1999. 77. (Rómer Flóris XIX. századi jegyzete.)

⁴² Ebenhöch 1868. 170.; 1874. 367–368.

⁴³ Gönczi 1902. 79.

„A kőfőzésről följegyeztem, hogy a »ménkű« féle követ ki szokták főzni, s bajok orvoslásakor használják, így pl. ha valakinek a csöcse fáj.”⁴⁴

Talán *mennykő* volt az a kő is, amelyet egy 1737. évi szegedi boszorkányperben emlegettek:

„A periratokban sokféle bűbájoskodással vádolt Molnár Ilonáról vallja Baka Imre, hogy Pataki Andrásnétól hallotta, ki midőn tűzért ment hozzá, akkor tapasztalta, hogy Molnár Ilona egy fazékba követ főzött s tudakozására azt felele: »reá veszem az ebadta k..váiit, ménkű adta k..váiit, egy kis mesterséget csinállok.«”⁴⁵

Herrmann Antal szerint e boszorkány azért főzte a fazékban a követ, „*hogy zivatart idézzen elő*”.⁴⁶

Elengedhetetlen volt a *mennykő* a marhák gyógyításánál is.⁴⁷ A nép hite szerint jó eredményre vezetett, ha például rosszul tejelő (Esztergom, Esztergom m.; Duna mente);⁴⁸ megrontott (Füzérradvány, Abaúj-Torna m.);⁴⁹ véres tejet adó (Pusztapát, Pozsony m.);⁵⁰ tehén tögyét, illetve a kisebesedett (Ostfiasszonyfa, Lánkapuszta, Vas m.);⁵¹ elapadt (Nótincs, Nógrád m.);⁵² megdagadt (Göcsej,⁵³ Rábaköz,⁵⁴ Dunántúl⁵⁵); megkeményedett (Koroncó környéke, Győr m.)⁵⁶ tögyet símogatták, dörzsölték, kengették meg

⁴⁴ Kálmány 1882. 217–218. Idézi: Bálint 1980. 463. Kálmány Lajos egy másik munkájában így fogalmazott: „a kifőzött mennykövet mondják a betegség-szellem elűzőjének”. (Kálmány 1917. 265.)

⁴⁵ Kovács 1899. 39. Említi: Bálint 1980. 463.

⁴⁶ Herrmann 1895. 204. A kőfőzésről, kősütésről, kövevről részletesebben lásd: Hála 2006.

⁴⁷ Például Römer 1868. 4. (Erdőkövesd, Heves m.); K. F. 1875. 13. (Sárrét)

⁴⁸ Az Osztrák–Magyar Monarchia ... 1896. 509.

⁴⁹ N. Bartha 1931. 74.

⁵⁰ Szendrey Zs.–Szendrey Á. 1940. 82.

⁵¹ Ország L. 1938. 89.

⁵² Madarassy 1933a. 75.

⁵³ Gönczi 1902. 79.

⁵⁴ F. 1840. 30.

⁵⁵ Singer (Székely) 1898. 325.

⁵⁶ Ebenhöch 1868. 167.

vele. (A néphit szerint a megdagadt tehéntőgy meggyógyult akkor is, ha *kaszakővel* húzogatták meg.⁵⁷)

Alföldi példa a Matyóföldről a tehénygyógyításra:

„*Szent-Istvánon meg ilyen esetben [ha az állat véres tejet ad] »is-tennyilával« nyomogatják körül a tehén tőgyit s az után a ki fejni szokta, a pendele visszájával megtörülgeti.*”⁵⁸

Tűzoltás tejjel

A *Magyar néprajzi lexikon* szerint „a villám okozta tüzet csak *tejjel, esetleg pénteken fejt tejjel, aludttejjel, fekete tehén vagy bivaly tejével lehet eloltani*”.⁵⁹ Volt, ahol (pl. Eger vidékén, Heves m.,⁶⁰ a máramarosi ruszinoknál,⁶¹ a Bakonyban⁶²) az édes tejet emlegették a kutatóknak.

A tejjel való tűzoltás hiedelmére az Alföldről az alábbi három példát hozzuk.

Kunszentmiklós (Pest-Pilis-Solt-Kiskun m.):

„*Milly vak tudatlanságban tapogatódzik, s milly álhiedelmek és babonák által csábíttatik a nép, illő lelkiművelés nélkül, szolgáljon például e következő valódi eset: Kunszentmiklóson aug 20kán nagy égháború volt, s egy házat a menykő lángba borított. A nép egyszerre, mintha egy s ugyan azon értelemben lenne, mindenfelőlről tejet hord elő, fa és cserép edényekben, nem is ügyelve a közel lévő kutakra, és az ártatlan tejet oltó eszközül, vagy talán a vakhit szerint a haragra gyult Istenség engesztelő áldozatául használták a legkülönösebb készséggel. A ház félig leégett, de fele, már azt nem merném állítani mi módon, megoltalmaztaték. És im örömmre kél a nép és zajongja a jámbor hitű eszköz sikerülése feletti gyö-*

⁵⁷ Szendrey 1937b. 392.

⁵⁸ Istváffy 1896. 370.; Istváffy 1896. 370. idézve hivatkozás nélkül: Fludorovics 1913. 243.

⁵⁹ Hoppál 1982b. 562.

⁶⁰ Benkóczy 1907. 99.

⁶¹ Zsurek 1895. 436.

⁶² Káldy 1908. 285.

nyöreit. Minden kebel nyugottam tért szállására vissza, minden ajak ezt hangozó: »Megengesztelődött az Isten irántunk.« Uraim!»⁶³

Tornyospálca (Szabolcs m.):

„A mennykövet valódi Istenyilának hiszik, mert a hova az lelesik, ott az ördög tartózkodik, és azt űzi el onnan. Ha házat gyújt meg, csak tejjel lehet eloltani; ha a szomszéd háza ég, a ház vénasszonya meztelenül, kezeiben rostát forgatva kerüli körül a saját házat, és megóvja a megégéstől.”⁶⁴

Jánosi-pusztá (Sarud, Heves m.):

„A villámcsapástól meggyújtott házat, vagy kazlat, csakis tejjel lehet oltani.”⁶⁵

„Mennykő” ütötte fa és forgácsa

A „Szent György nap előtt villám által ütött fa forgácsa”, más anyagokkal keverve a veszettség gyógyítására volt jó.⁶⁶ Leginkább azonban fogfájás elmulasztására használták, mint például a dunántúli Hegyháton,⁶⁷ Nagylengyelen (Zala m.)⁶⁸ és Csákánydoroszlón (Vas m.).⁶⁹

Az Alföldön a „Régi tápaiak a villámsújtotta fának fontos erőt tulajdonítottak: szétdarabolták, hazavitték. Küszöb alá tették, házra, istállóra, ólra tűzték.”⁷⁰

A faforgácsot Kiskunfélegyházán és környékén (Pest-Pilis-Solt-Kiskun m.) is a fogfájás megszüntetésére használták, amint ez a *Félegyházi Hírlap egyesült Félegyházi Hiradó* című „közművelődési, közgazdasági, társadalmi és szépirodalmi hetilap” 1905. évi egyik számából is kiderül:

⁶³ T. J. 1841. 184.

⁶⁴ Kiss 1891. 253.

⁶⁵ Verebélyi 1998. 193.

⁶⁶ Varga 1877. 148.

⁶⁷ Nagy 1892. 67.

⁶⁸ Gönczi 1902. 79.

⁶⁹ Csaba 1966. 209.

⁷⁰ Bálint 1980. 463.

„Mult szombaton este kísérteties, félelmetes látványosságban volt része városunknak. Este fél kilenc felé sűrű fellegek borították el városunkat. Kilenc órakor pedig megkezdődött a felhők rettenetes dörgése, melyeket a minduntalan lefutó villám tett még borzalmasabbá. A dörgések s villámlások közvetlen a város felett dübögtek, úgy, hogy a lakóházak ablakai is megrázkódtak. A villám a városban, a Kossuth utcai fasor között le is ütött, közvetlen az állami tanítóképezde előtt. A babonás nép másnap, éppen vásár volt, ezrével lepte el a villám sujtott fákat s abból a forgácsokat szétkapkodták, mivel az állításuk szerint a fogfájást örökké megszünteti.”⁷¹

Ladány és a „mennykő”

Akinek ’szemmel láthatóan jólesik, (nagyon) csúszik neki valamely ital vagy étel’, vagy aki ’tömrdek szeszes italt meg tud inni, nagyon részeges (nép, tréf)’, arra mondták/mondjuk: „(Úgy) megy bele [lefele], mint Ladányba [Lódányba v. Glódányba] a mennykő.”⁷² E szólás már Erdélyi János gyűjteményében is szerepel („Megy belé mint Ladányba a menynykő.”⁷³) és az Alföldön is több változatát feljegyezték (pl. Csongrád, Csongrád m.: „Mén belé, mint Ladánba a ménkü”; Debrecen, Hajdú m.: „Megy belé, mint Lódánba a menkü”; Kiskunhalas, Pest-Pilis-Solt-Kiskun m.: „Úgy mén bele, mint Ladányba a ménkü”⁷⁴).

Az 1902. évi helységnévtár szerint az akkori Magyarországon hét Ladány volt, ebből öt az Alföldön: Jászladány (Jász-Nagykunszolnok m.), Körösladány (Békés m.), Mezöladány (Szabolcs m.), Püspökladány (Hajdú m.), Tiszaladány (Szabolcs m.), illetve Nádasladány (Fejér m.) és Vámosladány (Bars m.).⁷⁵ Dézsi Lajos a történelmi (a fenti és korábbi) Ladány helységneveket tanulmá-

⁷¹ Félégyházi Hirlap... 1905. 3. Idézi: Ethnographia 1905. 318.

⁷² O. Nagy 1976. 419.

⁷³ Erdélyi 1851. 256.

⁷⁴ ÚMTSZ 1992. III. 1230. Vö.: Szendrey 1927. 32.

⁷⁵ Helységnévtár 1903. 767, 891, 1000, 1189, 1377, 1437.

nyozva valószínűsítette, hogy a szólás az alföldi Püspökladánnyal van kapcsolatban.⁷⁶ Nem tudjuk, hogy a kiváló gyorsíró, folklorista és műfordító, a versírásban is járatos Vikár Béla melyik Ladányban járt, talán valamelyik alföldiben, s akkor ide illik *Ladány* című verse:

*Azt mondják, hogy Ladányba
Sűrűn jár a mennykő;
Én nem tudom, oh leányka,
Tudja a Teremtő.*

*Én először járok itt,
Ladányi határba,
De nem látom nyomait,
Hogy itt mennykő járna.*

*Vagy az volnék magam is tán?
Hogyha már itt járok...
Bajt csinálnak, vigyázz, kis lány,
A mennykőcsapások!⁷⁷*

Csúfolók

A *mennykő* különböző szerepben mesterség- és falucsúfolókban is előfordul.

Egy Csongrád megyei mesterségcsúfolóban így módon, a csizmadiákra nézve nem éppen hízelgően:

*Kovács, kovács, kalapács,
Kisült-é mán a kalács?
vagy: Kovács, kovács, kalapács,
Hideg-vötte rossz kovács!*

⁷⁶ Dézsi 1900. 275. Idézi: Vajda 2006. 42.

⁷⁷ Vikár é. n. I. 9.

*Szabó, szabó, szabdaló,
Fé're viszi az olló.*

*Csizmadéja,
Isten fija,
Üsse mög az
Isten nyila!*⁷⁸

A falucsúfolók (településcsúfolók) vagy rátótiadák egyik típusát képező ún. falusorolókban megtörtént, vagy kitalált, esetenként *menyikővel* kapcsolatos esemény felelevenítésével gúnyolnak ki településeket. A Kálmány Lajos által Makón (Csanád m.) feljegyzett versezetben például Alpárt (Pest-Pilis-Solt-Kiskun m.) és Áporkát (Pest-Pilis-Solt-Kiskun m.):

*A geográfiából tudjuk e világot,
Csodálkozva bámuljuk a sok féle dolgot.
Én különbet nem tudok mint Magyarországból,
Bár sok félét tanultam sok, ritka újságból: [...]*

*Peregen a halcsíkot gerebjével fogták;
Alpáron a menyikövet hordóba taposták;
Czepléd táján a lepényt kendő gyanánt mosták;
Dorogon a nagy bikát templomba felhúzták. [...]*

*Sétporkán marha hússal apró menyikőt esznek,
Pesten vetélt borjúból gulyásos húst vesznek,
Három-király korcsmában jó ízűet esznek,
Nem tudván, hogy elébök minő ételt tesznek. [...]*⁷⁹

Berze Nagy János Kálmány gyűjtését idézve még azt írta, hogy „*Változata ismeretlen.*”⁸⁰ Azóta előkerült egy feltehetően XVIII.

⁷⁸ Török 1872. 260.

⁷⁹ Kálmány 1878. 178, 180. A „Sétporkán” kifejezés valószínűleg Áporka települést takarja.

⁸⁰ Nagy 1957. II. 505.

századi eredetű, ismeretlen szerzőjű és keletkezési helyű,⁸¹ *Mindenféle izé* című „tréfás geográfia”, amelyben sok alföldi helység szerepel, *mennykővel* kapcsolatosan: Alpár (Pest-Pilis-Solt-Kiskun m.) és Áporka (Pest-Pilis-Solt-Kiskun m.):

*Uraim, kik nem botlotok minden kőbe,
Mátra hegyén mit láttam írva az felhőbe,
Halljátok, elmondom a következőkbe,
Hogy hol, mikor, mi történt a múlt esztendőkbe: [...]*

*Beregen a halcsíkot gerebéllyel fogták,
Alpáron a mennykővet hordóba taposták,
Cegléd táján a lepényt kendő helyett mosták,
Lócon pedig a bikát a templomba húzták. [...]*

*Áporkán marhahússal mennykővet esznek,
Aszódiak aszalni nyúlhúst is feltesznek.
Pesten, Budán a jóból jó porciót metsznek,
Abonyban csak vérbélű fejérnépek lesznek. [...]*⁸²

Egy sárréti vőfélykönyv lapjai őrzik a *Furcsa faluk az 1870-es évekből* című versezetet, amelyben zömmel bihari települések szerepelnek, *mennykővel* kapcsolatban Szalontát (Nagyszalonta, Bihar m.) említik:

*A sarkadi tehénnek szarva közt a tőgye,
Sápon patkányt felibe vesznek teletőre,
Szalontán a mennykővet gilisztával fogják,
A komádi árteret szőlőhegynek osztják. [...]*⁸³

⁸¹ Kerényi 2002. 229.

⁸² Küllős 2000. 278–280., jegyzetek, szómagyarázatok: 523–528. Egy részlet újraközlése Küllős 2000. 278–280. alapján: Hála 2008; MNK 1349^{xxix}; MNK 6. 249–250.; AaTh 1349. (Kovács 1990. 248–250.; Küllős 2000. 526.).

⁸³ Vajda 2006. 108.

„A mennykő üssön beléd!”

Tompa Mihály *Pipás kántor* című „regé”-jében beszélt el egy borkedvelő és szenvedélyesen pipázó falusi kántor történetét, aki elhatározta, hogy a Szolnok közelében (Jász-Nagykun-Szolnok m.) portyázó, sarcoló török csapatot meglesi. A közelükbe lopakodott, s egy sűrű galagonyabokorból figyelte őket. Izgalmában pipára gyújtott, s a füst elárulta őt. Elfogták és a török vezér párbajra hívta ki, megjegyezve, hogyha ő győz, faluja adóját egy időre elengedik. A kántor félt és átkozódott, szitkozódott:

*Összefut a hírre a falu népsége,
Százféle beszédnek se hossza, se vége;
Kántor uram pedig epekedik nagyon...
A mennykővel üttet dohányt, pipát agyon. [...]*

A falu népe sajnálta kántorát, de ő három napig borozgatással és pipázással készült a párbajra. Az összecsapásban derekasan küzdött, de vesztett – a török levágta a fejét.⁸⁴

„A mennykővel üttet dohányt, pipát agyon” azt jelenti, hogy *mennykővet* emlegetve szitkozódott, átkozódott, mert e szó – „a Czuczor – Fogarasi” szerint – „*Köznyelven, kivált a haragvók szájában mint átkozódó kifejezés gyakran előfordul.*”⁸⁵

S hogy kántor uram hogyan káromkodott, szórta a szidalmakat, vagyis kis- és nagy-sárréti, illetve hortobágyi kifejezéssel: hogyan *mennykőzött*⁸⁶ – nem tudjuk, csak találgathatunk. Talán egyszerűen, sallangmentesen, mint Petőfi a *Hej, Büngözsdi Bandi...* (1844), illetve a *Legenda* (1844) című versében („*mennykő üssön beléd!*”; „*a mennykő üssön beléd!*”),⁸⁷ vagy kissé finomkodva, amint az a Fejér, Nyitra és Ung megyei, valamint iregi (Tolna m.) és debreceni (Hajdú m.) változatokból Erdélyi János által kompilált népdal-

⁸⁴ Tompa 1904. 24–27., az idézet: 26.

⁸⁵ Czuczor–Fogarasi 1867. 468.

⁸⁶ ÚMTSZ 1988. II. 1231.

⁸⁷ Petőfi 1972. 111, 196–197.

ban olvasható („*Istenem Uram! [...] Mennyköveiddel paskoljad [...]*”).⁸⁸ Persze az is lehet, hogy cirkalmasabban és fantáziadúsabban, ahogy ezt például a kun atyafiak a XVIII. században tették: „*Láncos mendörgős menkü üsse meg!*”; „*Valamennyi hajad szála van a fejedben, annyi menykő üssön meg!*”; „*Hét szekér menykő üsse meg a lelkét is!*”; „*Az Isten nyila hordja széjjel a lelkét a tüzes teremtettének!*”⁸⁹ stb. Hogy volt választék bőven, bizonyítja még az alábbi néhány alföldi példa is: „*Üsse még két szekér menykü!*” (Nagyszalonta, Bihar m.); „*Üsse mög as sustorgó ménkü!*” (Hódmezővásárhely, Csongrád m.); „*Üsse mög ak kénküves istennyila!*” (Hódmezővásárhely, Csongrád m.); „*Üssön meg a tüzes istennyila!*” (Kisújszállás, Jász-Nagykun-Szolnok m.).⁹⁰

Aki sokat *menyközött* (vagy esztergomiasan: *ménküvel etetet*, vagyis káromolt, szidott valakit⁹¹), azon rajta maradt a *Mennykő* név, ahogy a családnevek szótárában olvashatjuk: „*vsz. a köznevet szitokszóként használó személy elnevezésére*”⁹² használták. Az utóbbi műben *Georgius Menkő*, *Andr(eas) Menkő* és *Stephanus Ménkő* szerepel 1720-ból Pest-Pilis-Solt-Kiskun megyéből.⁹³

Az alföldi állattartás irodalmából tudjuk, hogy a pásztorok ragadványneveket, esetenként csúfneveket viseltek, amelyeket nemzetiségük, eredetük, illetőségi helyük, egyéni tulajdonságaik alapján kaptak,⁹⁴ általában az öreg pásztorok adták a fiatalabbaknak.⁹⁵ A régi, XVIII. századi okmányok megőrizték két kiskunsági juhász nevét (az is lehet, hogy ugyanarról a személyről van szó!?), amelyet az említett rossz tulajdonságuk miatt kaptak, vagy egy káromkodós őstől örököltek: *Ménkü* (Kiskunhalas környékén, Pest-Pilis-Solt-Kiskun m.)⁹⁶ és *Menkü Mihály* (Mizsén és Vacson, Pest-

⁸⁸ Erdélyi 1847. 7.

⁸⁹ Györffy 1922. 122.

⁹⁰ ÚMTSZ 1988. II. 1112.; 1992. III. 1231.

⁹¹ ÚMTSZ 1988. II. 1231.

⁹² Kázmér 1993. 724.

⁹³ Kázmér 1993. 724.

⁹⁴ Tálasi 1936. 20.

⁹⁵ Nagy Czirok 1959. 42.

⁹⁶ Nagy Czirok 1959. 44.

Pilis-Solt-Kiskun m.).⁹⁷ A XIX. század közepén az Alföldön garázdálkodott egy veszedelmes rablócsapat, a Muzslai Gyarmati János által vezetett „*kecskeméti banda*”, amelynek egyik „*közkatona*ja” *Szép Menykö Mihály* juhász volt. Ő gatzetteiért hosszú börtönbüntetést kapott, ahogy az író megfogalmazta: „*A sugár, szép legény tíz esztendeig ette a komiszkenyeret.*”⁹⁸

A „magyar Faust” „mennyköves” masinája

Hatvani Istvánt (1718–1786), a kiváló orvost és természettudóst, a debreceni Református Kollégium jeles professzorát (1749–1786), a „*magyar Faust*”-ot⁹⁹ diákjai természetfeletti tulajdonságokkal ruháztak fel. Szerintük birtokában volt „*a szellemek fölötti uralkodás titkai*” tartalmazó könyvnek, valamint egy varázserejű könek és „*bűvös gyűrű*”-t viselt a kisujján.¹⁰⁰ Az „*ördögös*” és „*tudákos*” hírbe hozott tanárról szóló történeteket a diákok nemcsak kitalálták, hanem le is írták, a „Hatvani-mondakör” történetei több változatban és példányban máig fennmaradtak. „*Az egész Hatvani-mondakör, véleményem szerint, nem egyéb, mint paródiája a német Faustnak, mellyel a magyar reformatio a vakhitű babonának megtorlást akart adni*” – írta Jókai Mór¹⁰¹ és az irodalomtörténet-írás is így vélekedik a „Hatvani-töredékek”-ről: „*A babona, a paraszti hiszékenység ellen indított támadásnak kell fölfognunk*” és ezek nem egyebek, „*mint az ugrató tréfára mindig kész diáksereg*” anekdotázásai, a babonás hiedelmek kifigurázásai.¹⁰²

A nagyhírű debreceni professzorról 1855 áprilisában Arany János írt egy verset *Hatvani* címmel. A cím alatt ez áll: „*Népmonda*

⁹⁷ Tálasi 1936. 21.

⁹⁸ Temesi 2003. 260. sz. 37. Megemlítjük, hogy a Nógrád megyei Diósjenőről is említik a források a *Ménkö*, *Menkö* családnevet (Mikszáth 1937. 56.; Gönyey 1940. 229.).

⁹⁹ Lásd róla például: Jókai 1856; Jókai 1871; Jókai 1896; Jókai 1992.

¹⁰⁰ Jókai 1871. 141, 150, 159.; 1896. 45, 52, 59.

¹⁰¹ Jókai 1856. 66.

¹⁰² Bán–Julow 1964. 13.

után” – azonban ez esetben a forrás nem monda, hanem a diákok fent említett írása (írásai) volt (voltak). A költeményben az alkotó a csodákat művelő, lólábú, suhogó fekete köpenyt viselő képzeletbeli tanár egy kitalált előadását (óráját) írja le, amelynek végén a diákok szent énekeket énekelnek, mire eltűnik a képzelet szülte és megjelenik az igazi Hatvani.

A versben bemutatásra kerülnek különös eszközei, bűvös tárgyai is:

*Ott serpenyő, ott szerteséjjel
Kisebb-nagyobb szelence, tégely,
Üvegcső, lombik és retorta...
Tán a – majd megmondám ki hordta!*

*Mellettük egy nagyobb állvány,
Fából csinált rezes nagy bálvány,
Üvegtányérral, mint malomkő:
S ha hozzáérsz, megüt a mennykő. [...]*¹⁰³

Hatvaninak híresek voltak az elektromosságról szóló előadásai, ilyeneket hazánkban ő tartott először. 1749-ben és 1776-ban a kollégium részére beszerzett egy-egy ún. „*electrica machiná*”-t (dörzs-elektromos gépet),¹⁰⁴ amely a fenti idézetben mint „*rezes nagy bálvány*” szerepel. A „*megüt a mennykő*” itt azt jelenti, hogy ’megráz az áram’. Ugyanis a villám mint ’légköri elektromos kisülés’ *mennykő* elnevezése régen az ’elektromosságot’ is jelentette.¹⁰⁵

Hatvani professzor „mennyköves” masinája szép irodalmi karriert futott be. Arany fent említett versén kívül szerepel Jókai *A lőcsei fehér asszony* című, könyvalakban először 1885-ben kiadott regényében is: segítségével próbáltak magához téríteni egy ájulást tetető szépasszonyt.¹⁰⁶ Nagy mesemondónk ismerte a „Hatvani-

¹⁰³ Arany 1999. I. 311–315., az idézet: 313.

¹⁰⁴ Adamikné 1996. 53.

¹⁰⁵ Lásd például Varga Márton könyvének *A ’ mennykő matéria* című fejezetét (Varga 1808. II. 118–194.).

¹⁰⁶ Veress 1976. 234.

mondakör”-t, a diákok írásaiból is tudhatott a gépről, de ezt a „*magyar Faust*”-ról szóló műveiben¹⁰⁷ nem említette. Sokkal valószínűbb, hogy a masinát a (rév)komáromi Református Gimnáziumban (ahol 1831-től két év megszakítással 1841-ig tanult¹⁰⁸) láthatta működés közben. Ugyanis egy ilyen, „*conductor*”-ral (elektromos vezetővel) és két „*fegyveres üveg*”-gel (a berendezés azon része, ahol a feszültség indukálódik) ellátott,¹⁰⁹ „*nagyszabású*” orvosi gépet a Tatán élő Komárom megyei tisztiorvos, Zay Sámuel 1799-ben adományozott annak az iskolának, amelybe valamikor ő is járt.¹¹⁰ Ő pedig – és itt a kör bezárul – Hatvani professzortól szerzte az „*electrica machiná*”-val kapcsolatos ismereteit, akkor, amikor a debreceni Református Kollégiumban tanult (1768–1780).¹¹¹

I r o d a l o m

Adamik Miklósné

1996 A debreceni Faust, Hatvani István. In Gazda István (összeáll.): *A kultúra történetéből. Válogatás a Gábor Dénes Műszaki-Információs Főiskola hallgatóinak tanulmányaiból.* 51–56. Budapest

Arany János

1999 *Arany János költeményei.* I–II. Budapest

Archaeologiai Értesítő

1869 (Mennydörgő mennykő). *Archaeologiai Értesítő* I. 7. sz. 153–154.

Balassa Iván

1975 *Lápok, falvak, emberek. (Bodrogköz).* Budapest

Bálint Sándor

1980 *A szögedi nemzet. A szegedi nagytáj népelete.* III. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1978–79. 2. Szeged

Bán Imre–Julow Viktor

1964 *Debreceni diákirodalom a felvilágosodás korában.* Budapest

¹⁰⁷ Jókai 1856; 1871; 1896; 1992.

¹⁰⁸ Nagy 1975. 255.

¹⁰⁹ Katona 1814. XX.

¹¹⁰ Szekeres 1864. 574–575.; Szendrey 1898. 18.

¹¹¹ Hála–Németh–Terbócs 1998. 630–631.

- N. Bartha Károly
 1931 *Magyar néphagyományok*. I. A Debreceni Tisza István Tudományos Társaság I. Osztályának Kiadványai V. 2. sz. Debrecen
- Benkóczy Emil
 1907 Egervidéki babonák. Első közlemény. *Ethnographia* XVIII. 99–102.
- Benkő Ferentz
 1786 *Magyar minerologia, az az a' kövek' 's értzek' tudománya*. Kolo'svárat
- Berze Nagy János
 1957 *Magyar népmesetípusok*. I–II. Pécs
- Borovszky Samu (szerk.)
 [1903] *Magyarország vármegyéi és városai*. Bars vármegye. Budapest
- Czuczor Gergely–Fogarasi János
 1867 *A magyar nyelv szótára*. IV. Pest
- Csaba József
 1966 Hiedelmek és mágikus eljárások Csákánydoroszlón. *Savaria* 1965. III. 205–216.
- Dézsi Lajos
 1900 Megy belé, mint Lódánba a ménkü. *Magyar Nyelvőr* XXIX. 274–276.
- Dugonics András
 1820 *Magyar példa beszédek és jeles mondások*. Szegeden
- Ebenhöch Ferenc
 1868 A koronczói (Győr m.) vidéknek kő-, bronz- és vas-korszaki leletei. *Archaeologiai Közlemények* VII. II. füz. 166–180.
 1870 Archaeologiai levelek XII. *Archaeologiai Értesítő* III. 3. sz. 87.
 1874 Őskor. In Fehér Ipoly (szerk.): *Győr megye és város egyetemes leírása*. 357–376. Budapest
 1877 *Győr vidékének kőkorszaki leletei*. A kiadási hely megnevezése nélkül.
- Erdélyi János
 1847 *Népdalok és mondák*. II. Pesten
 1851 *Magyar közmondások könyve*. Pesten
- Ethnographia
 1905 Villámcsapásra vonatkozó babona. *Ethnographia* XVI. 318.

- F.
- 1840 Rábaköz 's népe szokásai és divatjainak ismertetése. *Regélő* VIII. I. köt. 2. sz. 9–11.; 3. sz. 20–24.; 4. sz. 27–30.; 5. sz. 35–37.; 6. sz. 44–45.; 7. sz. 49–54.; 8. sz. 57–63.
- Fábián József
- 1803 *Természeti tudomány a' köznépeknek.* A' babonáságnak orvoslására és a Köznép közzül való kiirtására írta Fábián József. Weszprémben
- Fazekas István–Székely Sz. Magdolna
- 1990 *Igézet ne fogja...* Szendrey Zsigmond és Szendrey Ákos „babonaszótára” nyomán írta: –. Budapest
- Fél Edit
- 1935 *Harta néprajza.* Néprajzi Füzetek 2. Budapest
- Félegyházi Hirlap...
- 1905 Villámlás, eső. *Félegyházi Hirlap egyesült Félegyházi Hirlap XXIII–XI.* 34. sz. 3.
- Fludorovics Zsigmond
- 1913 A matyókról. *Néprajzi Értesítő* XIV. 219–248.
- Gönczi Ferenc
- 1902 A villámlás, mennydörgés és mennykő a göcseji nép hiedelmében. *Néprajzi Értesítő* III. 65–79.
- 1914 *Göcsej s kapcsolatos Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése.* Kaposvár
- Gönyey Sándor
- 1940 Fafaragás a Börzsöny hegység községeiben. *Ethnographia* LI. 228–235.
- Gunda Béla
- 1940 Könyvszemle. Lagercrantz, Sture: Der Donnerkeil im afrikanischen Volksglauben. *Néprajzi Értesítő* XXXII. 426–427.
- Szigethi Györfly István
- 1922 *Nagykunsági krónika.* Karcag
- Hála József
- 2006 Kőfőzés, kősütés, köevés. In Hála József: *Ásványok, kőzetek, emberek. Történeti és néprajzi dolgozatok.* Életmód és Tradíció 9. 239–255. Budapest
- 2008 „Paprikaeső”, avagy Dunakeszi régi falucsúfolója. *Dunakeszi Helytörténeti Szemle* I. 3. sz. 2.
- 2014 Ipolyi Arnold és Hont vármegye. In Hála József: *Tudósok, kutatók, gyűjtők. Néhány fejezet a magyar néprajztudomány és muzeológia történetéből.* 66–97. Documentatio Ethnographica 30. Budapest

- Hála József–Németh Tibor–Terbócs Attila
 1998 Zay Sámuel élete és munkássága. *Földtani Közlöny* CXXVIII. 629–646.
- Helységnévtár
 1903 *A Magyar Korona országainak helységnévtára 1902*. Budapest
- Herrmann Antal
 1895 Az idővarázslás a magyar s egyéb hazai népek hitében. *Ethnographia* VI. 198–205.
- Hoppál Mihály
 1980 Mennykő. In Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar néprajzi lexikon* III. 563. Budapest
 1982a Legendák Ipolyiról és a Magyar Mythológiáról. *Valóság* XXV. 1. sz. 57–67.
 1982b Villám. In Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar néprajzi lexikon* V. 562. Budapest
- Ipolyi Arnold
 1854 *Magyar mythologia*. Pest
- Istvánffy Gyula
 1896 A borsodi matyó nép élete. VI. Néphit és babonák. *Ethnographia* VII. 364–373.
- Jankó János
 1902 *A Balaton-melléki lakosság néprajza*. A Balaton Tudományos Tanulmányozásának Eredményei. Harmadik kötet. Második rész. Budapest
- Jókai Mór
 1856 Egy magyar bűvész a múlt századból. In *A magyar nép adomái*. 27–42. Pest
 1871 A magyar Faust. Népmonda. Hatvani István debreczeni professorról. *A Kisfaludy-Társaság Évtapjai, Új folyam* VI. 1870/71. 140–163.
 1896 A magyar Faust. (Néprege). In *Föld felett és víz alatt. Regényképek*. Jókai Mór Összes Művei. Nemzeti díszkiadás. L. 44–66. Budapest
 1992 Egy magyar bűvész a múlt századból. In *Az önkényuralom adomái. I. 1850–1858*. Jókai Mór Összes Művei. Sajtó alá rendezte: Sándor István. 67–75. Budapest
- Káldy József
 1908 Bakonyi babonák és szólásmondások. *Ethnographia* XIX. 284–289.

- Kálmány Lajos
 1878 *Koszorúk az Alföld vad virágaiból. II. Elegyes.* Aradon
 1882 *Szeged népe. Temesköz népköltése. II.* Arad
 1917 Összeférhetetlen Táltosainkról. *Ethnographia* XXVIII. 260–266.
- Kandra Kabos
 1897 *Magyar mythologia.* Eger
- Katona Mihály
 1814 *A' Föld' mathematica leirása, a' Világ' alkotmányával együtt.* Rév-Komáromban
- Kázmér Miklós
 1993 *Régi családnevek szótára. XIV–XVII. század.* Budapest
- Kerényi Ferenc
 2002 *Pest vármegye irodalmi élete. 1790–1876.* Budapest
- K. F.
 1875 Régészeti levelek. 1. *Régészeti és Történelmi Közlemények* I. 1. sz. 13–14.
- Kiss Áron
 1891 Tornyos-Pálczai babonák. *Ethnographia* II. 249–254.
- Kovács Ágnes (szerk.)
 1990 *Magyar népmesekatalógus. 6. A rátótiádák típusmutatója. A magyar falucsúfolók típusai (AaTh 1200–1349).* Összeállította és a bevezetést írta: Kovács Ágnes–Benedek Katalin. Budapest
- Kovács János
 1899 A kuruzslás és varázslás eszközei a szegedi boszorkányperekben. III. *Ethnographia* X. 34–44.
- Kuun Géza
 1901 A „kő” néhány közmondásunkban. *Erdély Népei* IV. 1. sz. 1–2.
- Küllös Imola (sajtó alá rendezte)
 2000 *Közköltészet. 1. Mulattatók.* Munkatárs: Csörsz Rumen István. Régi Magyar Költők Tára. XVIII. század. IV. Sorozatszerkesztő: Bíró Ferenc. Budapest
- Lehoczky Tivadar
 1892 *Adatok hazánk archaeológiájához, különös tekintettel Beregmegyére és környékére.* I. Munkács
- Lisznyai Kálmán
 1858 *Dalzungora.* Pesten

- Madarassy László
 1933a A palóc „mennykő”. *Ethnographia* XLIV. 75.
 1933b 1802. évi adatok a mennykőről való néphithez. *Ethnographia* XLIV. 79.
- Mikszáth Gyula
 1937 *Diósjenő környékének földrajzi viszonyai*. Doktori értekezés. Győr
- Nagy Czirok László
 1959 *Pásztorélet a Kiskunságon*. Budapest
- O. Nagy Gábor
 1976 *Magyar szólások és közmondások*. Budapest
- Nagy József
 1892 Hegyhát vidéki hangutánzók, mondák és babonák. *Ethnographia* III. 64–73.
- Nagy Miklós
 1975 *Jókai Mór alkotásai és vallomásai tükrében*. Budapest
- Országh László
 1938 A kuruzsló gulyás, vagy ménkű a csizmaszárban. *Vasi Szemle* V. 1–2. sz. 88–89.
- Az Osztrák–Magyar Monarchia...
 1896 *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen*. IV. Budapest
- Petőfi Sándor
 1972 *Petőfi Sándor összes költeményei*. Budapest
- Pócs Éva
 1990 Néphit. In Dömötör Tekla (főszerk.): *Magyar néprajz nyolc kötetben*. VII. *Folklor* 3. Népszokás, néphit, népi vallásosság. 527–692. Budapest
- Pucz Antal
 1822 *A' babonának, és az ő sokféle nemeinek rövid előadása. A' tudatlanok tanítására, és a' félékenyek megnyugtására*. Esztergamban
- Pulszky Ferenc
 1897 *Magyarország archaeológiája*. I–II. Budapest
- Rómer Flóris
 1868 Ó-kőkori eszközök Magyarországon. *Archaeologiai Értesítő* I. 1. sz. 3–8.
- Singer (Székely) Leó
 1898 Dunántúli babonák. *Ethnographia* IX. 233–236.

- Szabó Károly
 1856 *Szabó Károly levele Ipolyi Arnoldhoz.* Kelt: Szirák, 1856. augusztus 12. Ipolyi Arnold Gyűjteménye, Levelek, Sz. 26. Esztergom
- Szekeres Mihály
 1864 *A révkomáromi ref. iskola multja.* Sárospataki Füzetek VIII. 567–582.
- Szendrey Imre
 1898 *A rév-komáromi ev. ref. főiskola története (1606–1898).* Komárom
- Szendrey Zsigmond
 1927 Falucsúfolóink. (Típusok és tipikus motívumok). *Ethnographia* XXXVIII. 30–39.
 1931 Régészeti leletekhez fűzött babonás hiedelmek. *Ethnographia* XLII. 197.
 1933 A néphit mennykője. *Ethnographia* XLIV. 163.
 1937a A növény-, állat- és ásványvilág a varázslatokban. *Ethnographia* XLVIII. 154–166.
 1937b A varázslások eszközei. *Ethnographia* XLVIII. 386–404.
- Szendrey Zsigmond–Szendrey Ákos
 1940 Mutató a magyar szokás- és babonaszótárból. *Néprajzi Értesítő* XXXII. 78–87.
- Szinnyei József
 1893–1896, 1897–1901 *Magyar tájszótár.* I–II. Budapest
- Szulovszky János
 2002 Egy téves adat terjedése. A Magyar Mythologia kötetét el-égető Ipolyi Arnold legendájának forrásai. *Valóság* XLV. 8. sz. 32–51.
- Tálas István
 1936 *A Kiskunság népi állattartása.* Néprajzi Füzetek 6. Budapest
- Téglás István
 1888 Beszélő és cselekvő kövek. Fecsegés a babonáról. *Kolozsvár* II. 88. sz. 1.; 89. sz. 1–2.
- Temesi Ferenc
 2003 Alföldi zsványok. *Magyar Nemzet* LXVI. 260. sz. 37.; 266. sz. 37.; 272. sz. 37.; 278. sz. 37.
- T. J.
 1841 Vidéki hír. Kunszentmiklós aug. 20dikán. *Közlemények az Élet és Tudományok Köréből* 46. sz. 184.

- Tompa Mihály
 1904 *Tompa Mihály munkái*. Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta: Lévy József. III. *Balladák. Beszélyek. Regék*. Magyar Remekírók. Budapest
- Török Károly
 1872 *Csongrádmegyei gyűjtés*. Magyar Népköltési Gyűjtemény II. Pest
- ÚMTSZ
 1979–2010 *Új magyar tájszótár*. Főszerkesztő: B. Lőrinczy Éva, szerkesztő: Hosszú Ferenc. I–V. Budapest
- Vajda Mária
 2006 „*Komádiba, Tótiba, bocskorban jár a liba*”. *Bosszantó folklórhagyományok*. Budapest
- Vajkai Aurél
 1948 *Népünk természetismerete*. Budapest
- Vándor László
 1999 Az őskori kőszeközökhöz fűződő népi babonákról. *Honismeret* XXVII. 3. sz. 76–77.
- Varga János
 1877 *A babonák könyve*. Arad
- Varga Márton
 1808 *A Gyönyörű Természet' Tudománya*. I–II. Nagy Váradon
- Verebélyi Kincső (szerk.)
 1998 *Néphit szövegek*. Magyar Népköltési Gyűjtemény XIX. Budapest
- Veress Zoltán
 1976 *Jókai természettudománya*. Bukarest
- Vikár Béla
 é. n. *Nevető rímek*. I–II. Budapest
- Viski Károly
 é. n. *A hagyomány tárgyai*. In Czákó Elemér (sajtó alá rendezte): *A magyarság néprajza*. II. 396–443. Budapest
- Zsurek Antal
 1895 *A máramarosmegyei „Nagy-Ág” völgy ruthén népének hiedelmeiből*. *Ethnographia* VI. 436–440.

Aranyat termő szőlők

A középkortól kezdve több évszázadon át hazánkban és külföldön egyaránt tartotta magát az a hiedelem, hogy Magyarország egyes vidékein a szőlők aranyat teremnek. Ennek értelmében a mosott és a bányászott arany mellett sokáig megkülönböztették a „*nótt aranyat*”, „*termett aranyat*” („*aurum vegetabile*”) is, amely a régi-ek szerint gabonaszálakon és fűfélék szárain is előfordult.¹ A szőlőkön-szőlőkben az alábbi háromféle módon: 1.) vesszők, indák formájában nőtt ki a földből a tőkén, vagy a tőke mellett; 2.) kiszivárgott a szemekből és azokon volt látható szemcsék, cseppek, morsák formájában; 3.) a szemekben aranymagok voltak.

A legrégebbi ilyen tárgyú közlések a középkori fő szőlőtermesztő területünkről, a Szerémségről szólnak, majd a török uralom kezdete után a szőlőtermesztéssel együtt áttevődtek a Tokaj-Hegyaljára (számos ilyen adat származik a Felvidékről és néhány Sopron vidékéről is), ahogy Kornya Zsolt szellemesen megfogalmazta: „*És minden jel azt mutatja, hogy a gondos vincellérek a Szerémségből kimetszett szőlőtövekkel együtt az aranymagot is át-ajtották a kövér tokaji földre.*”²

¹ A régi adatokról, leírásokról, magyar és külföldi kutatókról és kutatási eredményekről összefoglalóan például az alábbi művek tudósítanak: Weszprémi 1795. 119–138. (E munkából az alább és a 2. sz. jegyzetben felsorolt szerzők sokat merítettek.); Horváth 1895. 505–514.; Tóth 1899. 131–143.; Szathmáry 1926. 316–352.; Gaál é. n. 301–304.; Kornya 2000; Niederbach 2000. 41–43. Lásd még pl.: Szepesi 2007.

² Kornya 2000. 6. A kérdéskör áttekintése Tokaj-Hegyalja kapcsán például a következő művekben található: Zemlén vármegye... 1896. 222–224. (Szirmay Antal *Notitia topographica comitatus Zempleniensis* [Budae, 1803] című munkája vonatkozó részének magyar fordítása); Vasárnapi Újság 1883. 470–471.; Pap 1985. 55–63.; Balassa 1991. 428–431.; Boros 2000. 177–179.; Csoma 2002. 37–39.

A legkorábbi adatokat Mátyás király udvari tudósaitól, Galeotto Marziotól (1485) és Pietro Ransanotól (1490) ismerjük. A leg-
régebbi ismert tudósítás így szól:

*„És ha hallgatok is a szerémi hegy boráról, ami olyan édes, hogy hozzá foghatót az egész földön nehéz találni, [...] azt az egy hallatlan és ámulatra méltó dolgot mégis el kell mondanom, amit állítólag egy nemzet sem vallhat magáénak: az arany olyanformán terem arrafelé, mint a cserjék, a spárgához, néha pedig a szőlőtő köré tekeredő kacsokhoz hasonlatosan. Többnyire kéthüvelyknyi vastag az a hajtás, sokszor láttam magam is. De ez az arany spárgabokor vagy tőke köré fonódó szőlőkacs nem tiszta arany; a rajnai arany fajtájára üt. Állítólag a gyűrűk, melyek ebből a természetes aranyból készülnek, meggyógyítják a bibircsókot. Könnyű ilyen gyűrűt készíteni, mert egyszerűen meg kell hajlítani az aranyhajtást, és körülfogni vele az ujjat. Nekem is van ilyen aranybokról való gyűrűm.”*³

A XVI. századból a kiváló svájci orvos, természettudós és filozófus, Paracelsus tudósítását említjük, aki először 1521 és 1524 között járt hazánkban.⁴ Ezen a magyarországi útján felkereste Tokajt is, amelyről a következőket írta:

*„A hegyaljai szőlő azért a legnagyobb növény, mert ott a vegetáliák a mineráliákkal társulnak, amit én saját szememmel láttam, amikor Felső-Magyarországon vándoroltam és útba ejtettem Tokajt az ő vidékével [Mada (Mád), Tarcál, Talia (Tállya)], ahol a házigazda ketté vágott szőlővesszőt mutatott, amelynek hosszában olyan könnyű aranszálak voltak, mint a minővel fonnak...”*⁵

A magyarországi aranyat termő szőlőkről szóló közlések a hazai és a külföldi szerzők tollából a XVII. századtól megszapordtak, közülük az alábbiakban csak néhányat említünk meg.

Fortunius Liceti páduai egyetemi tanár 1618-ban a szerémségi venyigéken lévő aranyindákról írt, amelyekből pénzt is vertek. Johann Joachim Becher *Metallurgia* című művében (1660) aranszálak

³ Galeotto 1977. 83.

⁴ Magyary-Kossa 1929. 226.

⁵ Szathmáry 1926. 316.; Száraz 2002. 95. Vö. Baradlai–Bársony 1930. 73.

lakkal befont szőlőtőkéről és termésarany szőlőmagokról olvashatunk. Philipp Jakob Sachs von Löwenheim boroszlói (ma Wrocław) orvos először kételkedett létezésükben, de miután bizonyító erejű leveleket kapott magyarországi barátaitól, Franckenstein Márton eperjesi doktortól és Held Mátétól, II. Rákóczi György erdélyi fejedelem orvosától, a növényi eredetű aranyról szóló értekezésében (1670) a fentiekén kívül több más magyarországi adatot említve tényként írt róluk. Held Máté például az közölte vele, hogy II. Rákóczi Györgynek 1651-ben a sárospataki várban olyan szőlőfürtöket tálaltak fel, amelyeknek bogyói aranszemcséktől ragyogtak. Petersonius Hain János eperjesi orvos 1671-ben szőlőszemekben talált aranymagokról tudósított. E századból külön kiemelkedő Everhard Werner Happel német orvos neve és többkötetes műve (*Thesaurus Exoticorum*, 1682), amelyben külön fejezetet szentelt a magyarországi „*nótt arany*”-nak, mondandóját a példák imponálóan gazdag jegyzékével illusztrálva.⁶

A XVIII. században még sokan hittek az aranyat termő szőlők létezésében, amint ezt a következő néhány példa is mutatja. Számosan írtak róluk régi és újabb előfordulásokat megemlítve, például Csiba István a Magyarország hegyeiről szóló munkájában (1714), Köleséri Sámuel az Erdély aranybányászatát taglaló művében (1717), Franz Ernest Brückmann wolfenbütteli orvos két tanulmányában is szólt róluk (1727, 1738), Bél Mátyás is valós tényként kezelte a régebbi és újabb adatokat, Hubert Kristóf pozsonyi orvos 1733-ban a bázeli egyetemen a magyarországi „*nótt arany*”-akról készítette el diplomamunkáját és Klein Mihály pozsonyi evangélikus lelkész Magyarország természeti ritkaságait bemutató könyvében (1778) is mint létező valóságról olvashatunk róluk.⁷

⁶ Weszprémi 1795. 119–123.; Horváth 1895. 506–508.; Czakó 1897. 754–755.; Tóth 1899. 133–135.; Szathmáry 1926. 347, 350, 351.; Gaál é. n. 302.; Kornya 2000. 5–9.

⁷ Weszprémi 1795. 120, 121, 123–124, 134.; Horváth 1895. 508–511.; Tóth 1899. 133.; Szathmáry 1926. 345–347, 350–351.; Gaál é. n. 303.; Kornya 2000. 10.

Bél Mátyás *Hungariae antiquae et novae prodromus* (1723) című művének 153. lapján rajzot (1. ábra) is közölt az általa tudományos tényként kezelt „*aurum vegetabile*”-ről, mégpedig azért, „*Hogy e szokatlan dolognak emléke megmaradjon, rézmetsző által eredeti helyzetének megfelelően vésett képét a nyájas olvasó számára itt közlendőnek tartottam.*”⁸

A fent említett Köleséri Sámuel írta, hogy a bécsi császári kincstárban látott „*nőtt arany*”-at, amely az Eperjestől négymérföldnyire lévő „*tarczai*” határból származott.⁹ Kiss Erika szerint a bécsi „*Weltliche Schatzkammer 1750-ben készült leltárában szerepel két tokaji szőlőtőke, amelyre arany drót »nőtt rá«.* A leltár az egyik szőlőtőről megemlíti, hogy azt »*Tockay*«-ban találták 1672-ben, onnan került a császári udvarba. A tárgy ma a *Kunsthistorisches Museum* gyűjteményében található...”¹⁰ A mi Nemzeti Múzeumunkban is van egy aranymorzsás szőlőszem, mégpedig a kiállításban is szereplő „*tokaji szekrényké*”-ben (2. ábra). Ez pedig egy „*Arany szerelésű dobozka, üveg oldallapokkal. A domború fedelén a Szent Korona alakja látható. A doboz négy sarkán plasztikus arany szőlőindák kúsznak fölfelé, zölddel zománcozott kis levelekkel. A dobozban aranyszarvas plasztikus alakja, a szájában – a szakirodalom szerint – aranymorzsát tart. A tárgy a bécsi császári kincstárból került az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása után a Magyar Nemzeti Múzeumba. Valószínűleg az 1740-es években készült, mesterét nem ismerjük, sem készítési helyét.*”¹¹ A magyar ötvösművészet e büszkeségét eredetileg a XVIII. században Batthyány Károly herceg küldte Mária Teréziának.¹²

A „*nőtt arany*” gabonaszárakon, füveken és cserjéken is előfordult. Ilyenekről Zólyom környékéről már Jacopus Tollius, a duisburgi egyetem hazánkban járó tanára is tudósított 1687-ben írt egyik útilevelében.¹³ A XVIII. század elején hazánkat beutazó Lui-

⁸ Bél 1984. 381.

⁹ Horváth 1895. 509.; Kornya 2000. 10.

¹⁰ Kiss 2011. 308.

¹¹ Kiss Erika (Magyar Nemzeti Múzeum) levélbeli szíves közlése.

¹² Kornya 2000. 10.

¹³ Tollius 1700. 196. Idézi: Jankovich 1828. 20.

gi Ferdinando Marsigli itáliai hadmérnök először Amszterdamban 1726-ban latin nyelven megjelent, *Danubius Pannonico-Mysicus...* című művében is olvashatunk a Zólyom közelében, a Borova horán (Borókás-hegyen) található „*nőtt arany*”-ról, sőt, rajzokon is bemutatta azokat¹⁴ (3–4. ábra). Vályi András még 1796-ban is ezt írta: „*Zólyomi határban lévő Borova hora arról nevezetes, hogy a fűszálakon, szőlőleveleken stb. termőarany található.*”¹⁵ Tompa Mihály a hegy nevével azonos című „regé”-jében ezeket a „*kincsszellem*” embereknek adott ajándékként írta le, azonban a megajándékozottak telhetetlenségük miatt megbűnhődtek.¹⁶

„*Tárgyalásunk nem térhet ki az elől, ami Magyarország szőleiben a csodával határos. Ahogy ugyanis kihajtanak, időnként arany nő rajtuk a természet olyan csodálatos műveként, hogy minél inkább álmélkodunk rajta, annál kevésbé tudunk e bámulatos jelenségnek végére járni*” – írta Bél Mátyás 1730 táján,¹⁷ de akkorra már hangot adtak véleményüknek a kétkedők is.

Az elsők között kell említeni Raymann Ádámot, Sáros vármege főorvosát, aki Bél fent idézett véleménye előtt két dolgozatban (1718, 1722), majd később is (1738) kísérleti alapon cáfolta a „*nőtt arany*” létezését.¹⁸ Őt igazolták az ügyben később fellépő XVIII. századi nagy mineralógusok, mint például Born Ignác (1774)¹⁹ és Scopoli Antal (1779),²⁰ valamint a régi hiedelem ellen szóltak a hazánkban járó kiváló külföldi természettudósok, mint például Robert Townson,²¹ és a hazai tudományos népszerűsítés, ismeretterjesztés olyan úttörője, mint Sándor István.²²

¹⁴ Marsigli 1726. Tab. 19–20., 131–132.

¹⁵ Vályi 1796. 249.

¹⁶ Tompa 1915. 104–109.

¹⁷ Bél 1984. 379.

¹⁸ Weszprémi 1795. 124–125.; Horváth 1895. 510.; Szathmáry 1926. 350.; Gaál é. n. 303–304.; Kornya 2000. 11.

¹⁹ Szathmáry 1926. 350. Lásd még: Heltai 1933. 460–461.; Koch 1952. 19.

²⁰ Kornya 2000. 11.

²¹ Rózsa 2011. 249–250.

²² Sándor 1799. 48–49.

Weszprémi István, Debrecen későbbi híres főorvosa az 1750-es években Angliában tanult. Ottani életének egy emlékezetes londoni epizódját 1773-ban a *Wienerische Anzeigen* című folyóiratban közölte. Történt egyszer, hogy Richard Mead udvari orvos hagyatékát árverezték, amelynek során egy Magyarországról származó, „*aranymorzsákkal*” borított szőlőfürtöt egy gazdag lord vett meg. Weszprémi kémia tanára, Michael Morris a lord és tanítványai jelenlétében kísérletileg bebizonyította, hogy a szőlőszemekeken nem arany volt. A tanár a kísérletet magyarázó előadásában sértő megjegyzéseket tett Magyarországra. Weszprémi akkor még hazája és az aranyat termő szőlők védelmére kelt, de a bécsi lapban közzétett cikkében már professzorának adott igazat. Erre válaszul ugyanabban a folyóiratban Perltzi Dániel, Nógrád vármegye főorvosa próbálta bizonyítani, hogy a „*nőtt arany*” létezése lehetséges.²³

Weszprémi a fenti történetet később, 1795-ben *A' Magyar Országi szőlő-tökeken nőtt 's nevelkedett Aranyról* című értekezésében is közzétette (5. ábra). Ebben a részletes tanulmányában gondosan számba vette a téma történetét, az előzményeket, a hazai és a külföldi adatokat,²⁴ és az aranyat termő szőlők kérdésében végérvényesen feltette az „i”-re a pontot. Magvas dolgozatát Kaspar Neuman berlini vegyész 1754-ben papírra vetett szavait idézve így fejezte be:

„*Omne Aurum vegetabile e vitibus enatum ad aniles refertur Fabulas. A' Szőlő-tökeken nőtt és nevelkedett minden arany a' Vén Aszszonyoknak Mesés-Históriájok közzé tartozik.*”²⁵ Ezután komoly tudós már nem írt az aranyat termő szőlőkről mint létező valóságról.

Meg kell jegyeznünk, hogy a hiedelem nem nélkülözött minden valóságálatpot. Ma már tudjuk, hogy az aranyvesszők, -indák régészeti leletek voltak,²⁶ az „aranymagvak” észlelése optikai csalódás

²³ Weszprémi 1795. 126–131.; Horváth 1895. 510–511.; Tóth 1899. 138–140.; Szathmáry 1926. 350–351.; Weszprémi 1960. XXIV–XXVI.; Kornya 2000. 11–12.

²⁴ Weszprémi 1795.

²⁵ Weszprémi 1795. 138.

²⁶ Horváth 1895. 512.; Szathmáry 1926. 344–345.; Kornya 2000. 13–14.

lehetett, de nem kizárt egy-egy, például kelta aranygyöngy beágyazódása sem,²⁷ a szőlőszemek felszínén előforduló cseppek, morzsák egy része növényi eredetű (a szemekből kiszivárgó, megszilárdult cukros nedvesség, *mézge, mézga, macskaméz*, ahogy ezt már Raymann, Weszprémi és Nagyváthy János is jelezte),²⁸ más része pedig egy növényi nedvekkel táplálkozó és a petéit a szőlőszemekre tevő poloskafajtól (6. ábra) származik (már Born Ignác is egy rovarfajra gyanakodott).²⁹

Kornya Zsolt írta a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött, fent említett ötvösremekről: „A »tokaji szekrénykében« díszelgő szőlőszem igazi, hamisítatlan aranymorzsákat tartalmaz, erről modern tudósok is többször meggyőződtek. [...] Ami a »tokaji szekrényke« szőlőszemét illeti, nem kizárt, hogy hamisítvánnyal van dolgunk. A több mint kétszáz esztendő s bogyó mai állapota mellett ezt már nem lehet sem cáfolni, sem bizonyítani.”³⁰ Az aranyat termő szőlőkkel kapcsolatosan viszont van egy (finoman szólva) valótlan állítás (nyersebben fogalmazva: hamisítás), amit viszont be lehet bizonyítani.

A budapesti Néprajzi Múzeumba 1942-ben került egy középiszkolai pályamunka. A szerző nevét nem ismerjük, csak annyit tudunk, hogy a beküldő egy kisvárdai gimnazista volt. A kéziratban olvashatjuk:

„A tokajhegyaljai ember szereti a szőlőjét, mint az alföldi magyar a földjét. Nem is csoda, ha erős fantáziájával legendákat szóró róla! Ilyen legenda az aranyvenyige legendája. Ez még ma is fennmaradt a nép száján. Egy jobbágy egy nemes ember szőlőjében egy sárga színű hajtást pillantott meg, melyet sem kihúzni, sem kivágni nem bírt. Végre nagynehezen letört belőle egy arasznyit. Persze, hogy az aranymíveshez ment vele, aki tüstént megállapította, hogy a darab venyige színaranyból van. Egy hét múlva a jobbágy megint elment az aranytermő szőlőhöz és íme, újra kihajtott.

²⁷ Horváth 1895. 512.; Kornya 2000. 14–15.

²⁸ Horváth 1895. 512–513.; Mágócsy-Dietz 1896. 31–33.; Penyigei 1939. 189–190.; Kornya 2000. 14.

²⁹ Horváth 1895. 513–514.; Tóth 1899. 142–143.; Heltai 1933. 560–561.

³⁰ Kornya 2000. 14.

*Addig járt az aranytermő szőlőjéhez, míg nagyon meggazdagodott.*³¹

Az említett pályamunkákból a fentebb idézett részt Erdész Sándor, a kiváló etnográfus közölte egy cikkében,³² ezzel azt beemelte a néprajzi köztudatba.

A történetet később (Erdészre hivatkozva) gyanútlanul, jóhiszeműen mint folklóralkotást (mondát) vették át és közölték Tokaj-Hegyaljáról szóló műveikben olyan jeles néprajzkutatók, mint Balassa Iván³³ és Csoma Zsigmond.³⁴ Azonban, bár a szöveget a beküldő igyekezett néhány szavas „hitelesítő” bevezetéssel („*Ez még ma is fennmaradt a nép száján.*”) ellátni és főhőssé egy jobbágyot tett, a közölt történet nem folklóralkotás, amint ez az alábbiakból kiderül.

Everhard Werner Happel 1682-ben Hamburgban megjelent, fent említett kuriózumgyűjteményében számos, az „*aurum vegetabile*”-vel kapcsolatos esetet sorolt fel Magyarországról. Egyik forrásként Philipp Jakob Sachs von Löwenheim boroszlói orvos levelezését használta. Utóbbi egyik adatszolgáltatója Franckenstein Márton eperjesi orvos volt. Ő 1659-ben terjedelmes levelet küldött Boroszlóba, amelyet Happel közölt említett könyvében. Ebben a levélben – egyebek mellett – a következőket olvashatjuk.

„Heinrich Martin hires eperjesi orvos jegyzeteiből tudom, hogy egy magyar nemesnek, Walpatakynak, szőlejében kertésze munka közben valami sárga hajtást pillantott meg, midőn ki akarta húzni, nem bírta, mert gyökere mélyen benyúlt a földbe; majd kapával neki esett, de sehogy sem boldogult, végre nagy fáradtsággal egy arasznyit letört belőle, a melyet egy aranyművesnek megmutatván, nagy öröme megtudta, hogy a legfinomabb és legtisztább arany. Egy hét mulva a kertész visszatért az aranyattermő venyigéhez, akkorára az már ismét kinőtt, letört újból egy pálczikát. Addig járt

³¹ Tokaj-Hegyalja 1942. 7.

³² Erdész 1956. 49.

³³ Balassa 1991. 431.

³⁴ Csoma 2002. 37.

így az aranytőkére, míg gazdája s a hatóság neszét nem vették; de akkorára ő már igen meggazdagodott.”³⁵

A fenti két szöveg összehasonlítása révén nem nehéz felfedezni, hogy a „kisvárdai gimnazista” honnan „gyűjtötte” a „mondát”, forrása talán Tóth Béla műve,³⁶ vagy, amire utóbbi hivatkozott, egy korábbi közlés³⁷ (vagy más) lehetett. *A történet érdekes, de a fentiek miatt a folklóralkotások (mondák) köréből törölni kell!*

Bár Weszprémi uram azt írta, hogy „Igaz hát itt is az, a’ mit közönségesen szoktunk mondani, nem mind arany az, a’ mi sárgállik”,³⁸ de bizony, akik a tokaj-hegyaljai borokat tisztelték/tisztelik és szerették/szeretik, aranynak tartják azt. Édes Gergely „színarany”-ról (*A boroskancsóhoz*), Vörösmarty Mihály Tokajról szólva „Arany borod”-ról (*Jó bor*), Mikszáth Kálmán „olvasztott arany”-ról (*A gavallérok*), Krúdy Gyula pedig – hogy csak néhány irodalmi kiválóságot idézzünk – „aranszínű nedv”-ről, „folyékony érc”-ről (*A podolini kísértet*) írt. Jókai Mór *A lőcsei fehér asszonyban* „átlátszó arany”-nak és „cseppfolyóvá lett déli napsugár”-nak nevezte a tokaji bort, majd így folytatta: „Más bortól az ember megboldul, ettől bölcs lesz; nem részegül meg, csak felmagasztosul.”³⁹

I r o d a l o m

Balassa Iván

1991 Az aranszőlő mondája. In *Tokaj-Hegyalja szőlője és bora. Történeti-néprajzi tanulmány.* 428–431. Tokaj

Baradlai János–Bársony Elemér

1930 *A magyarországi gyógyszerészet története. I. Az ősidőktől 1800-ig.* Budapest

³⁵ Czakó 1897. 754.; Kornya 2000. 6–9.

³⁶ Tóth 1899. 133–134.

³⁷ Czakó 1897. 754.

³⁸ Weszprémi 1795. 133.

³⁹ Sturm 2002. 71, 106, 146, 151, 163, 165.

- Bél Mátyás
 1984 *Magyarország népének élete 1730 táján*. Válogatta, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta: Wellmann Imre. Budapest
- Boros Amadeo
 2000 A hegyaljai bor termelésével kapcsolatos szájhagyományok és a helyi kultúrában fellelhető egyéb néprajzi vonatkozások. In: Csoma Zsigmond–Balogh István (szerk.): *Millenniumi szőlős-boros könyv. A szőlő és a bor Magyarországon*. 177–179. Budapest
- Czakó Elemér
 1897 Magyarországról való írás 1682-ből. *Vasárnapi Újság* XLIV. 45. sz. 754–755.
- Csoma Zsigmond
 2002 Tokaj a népköltészetben. In Sturm László (szerk.): *Tokaj a magyar irodalomban. Tanulmányok és művek*. 34–44. Miskolc
- Erdész Sándor
 1956 Az „aranytermő szőlők” meséje. *A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 1956*. 49–50.
- Gaál István
 é. n. *Amit rosszul tudunk. Természettudományi koholmányok és balítéletek*. Budapest
- Galeotto Marzio
 1977 *Mátyás királynak kiváló, bölcs, tréfás mondásairól és tetteiről szóló könyv*. Fordította: Kardos Tibor. Szerkesztette: Kátona Tamás. Budapest
- Heltai István
 1933 Lovag Born Ignác. *Természettudományi Közlöny* LXV. 456–462.
- Horváth Géza
 1895 Az aranytermő szőlők meséje. *Természettudományi Közlöny* XXVII. 505–514.
- Jankovich Miklós
 1828 (J.) Neógrád vármegye nevezetes Hársas Hegyéről, ’s aranyműves lakosiról. *Tudományos Gyűjtemény* I. 20–31.
- Kiss Erika
 2011 Czédulák egy főúri kincstárból. Adalékok a frankói tárház történetéhez. *Művészettörténeti Értesítő* LX. 2. sz. 303–312.
- Koch Sándor
 1952 *A magyar ásványtan története*. Budapest

- Kornya Zsolt
 2000 *Az aranytermő szőlő*. H. n.
 (internet: <http://member.rpg.hu/renier/mutat.php?id=161>)
- Mágócsy-Dietz Sándor
 1896 *Az aranytermő szőlő és a lisztharmat*. *Természettudományi Közlöny* XXVIII. 31–33.
- Magyary-Kossa Gyula
 1929 *Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből*. II. Budapest
- Marsigli, Luigi Ferdinando
 1726 *Danubius Pannonico-Mysicus*. III. Hagae–Amstelodami
- Niederbach Ákos
 2000 *A nőtt aranyról*. In *Tátrai legendárium*. 41–43. Budapest
- Pap Miklós
 1985 *A tokaji*. Budapest
- Penyigei Dénes
 1939 *Az aranyat termő szőlők meséje*. *Természettudományi Közlöny* LXXI. 189–190.
- Rózsa Péter
 2011 Robert Townson beszámolója a tokaji szőlőművelésről és borkészítésről. In: Kovács Ferenc (főszerk.): *Földrajz. Dr. Hevesi Attila tiszteletére 70. születésnapja alkalmából*. A Miskolci Egyetem Közleménye A sorozat, Bányászat, 82. köt. 243–250. Miskolc
- Sándor István
 1799 *Az Aranyról*. In: *Sokféle*. Hatodik darab. 45–49. Győrött
- Sturm László (szerk.)
 2002 *Tokaj a magyar irodalomban. Tanulmányok és művek*. Miskolc
- Szárász Miklós György
 2002 *Magyarország csodái. Csavargások régmúlt időkben*. Budapest
- Szathmáry László
 1926 *Magyar alkémisták*. Budapest
- Szepesi Attila
 2007 *Aranydió, aranyszőlő*. *Magyar Nemzet* nov. 10. 39.
- Tokaj-Hegyalja
 1942 *Tokaj-Hegyalja*. Kézirat. Néprajzi Múzeum, Etnológiai Archivum, EA 3214.

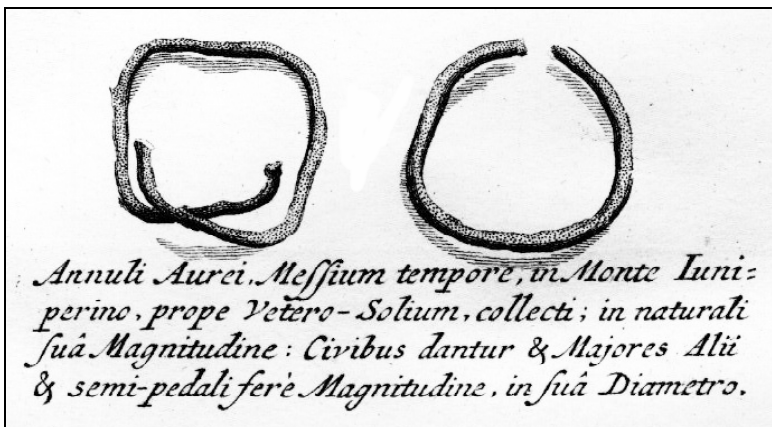
- Tollius, Jacopus
1700 *Epistolae itinerariae*. Amsterdam
- Tompa Mihály
1915 Borova Hora. In: *Tompa Mihály regéi 1845–1860*. Negyedik kiadás. Budapest
- Tóth Béla
1899 *Magyar ritkaságok*. Budapest
- Vasárnapi Újság
1883 Az aranyat termő tokaji fürtök meséje. *Vasárnapi Újság* XXX. 29. sz. 470–471.
- Vályi András
1796 *Magyar országnak leirása* I. Buda
- Weszprémi István
1795 A' Magyar Országi szőlő-tökéken nőtt 's nevelkedett Aranyról. In *Magyar Országi öt különös Elmékedések*. 119–138. Pozsony
- 1960 *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza*. Első száz. Budapest
- Zemplén vármegye...
1896 Zemplén vármegye politikai és helyrajzi ösmertetése 10. Folytatás. Fordította: Matolai Etele. In: *Adalékok Zemplén-Vármegye Történetéhez* II. 7. sz. 222–224.

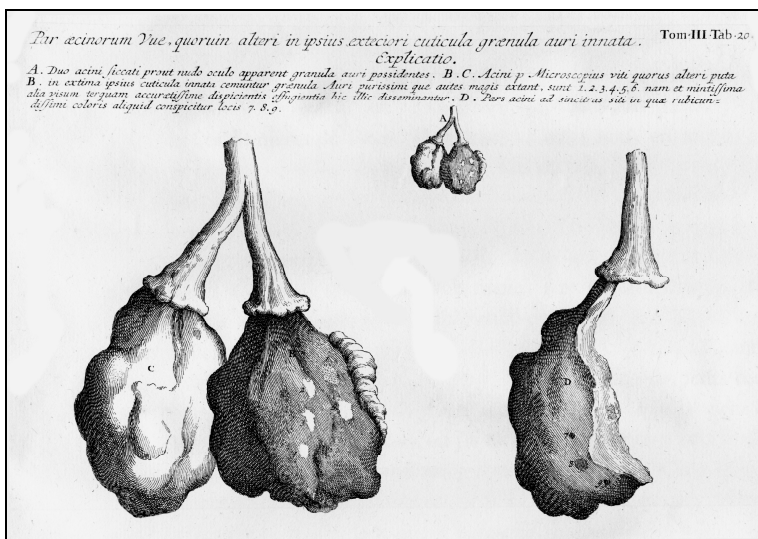
1. ábra. Tokaji szőlő és aranytekercs rajza Bél Mátyás „Prodromus” (1723) című művéből. (Horváth 1895. 509.)

2. ábra. Szájában arany szőlőszemet tartó szarvas a „tokaji szekrényké”-ben. (Magyar Nemzeti Múzeum, fotó: Kardos Judit.)

3. ábra. A Zólyom közeli Borókás-hegyen aratás alkalmával talált arany-
gyűrűk rajza Marsigli „Danubius Pannonico-Mysicus” (1726) című
könyvéből. (Marsigli 1726. Tab. 19.)

4. ábra. Arany szemcsékkel borított szőlőszemek Marsigli „Danubius
Pannonico-Mysicus” (1726) című könyvéből. (Marsigli 1726. Tab. 20.)

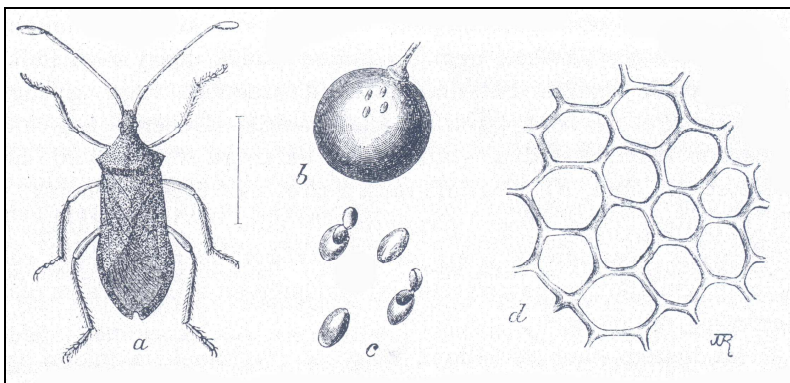
 ÖTÖDIK ELMÉLKEDÉS.

*A' Magyar Országai szőlő-tökéken
nőtt 's nevelkedett Aranyról.*

Heldi Máté, Rákótzai Sigmond Erdélyi Fejedelemnek fő Orvos Doktora beszéll edgy Historiát erről a' Szőlő-tökén nőtt Magyar Országai Aranyról, a' mellyet olvasunk a' Természet Vissgálók' tudós Társaságának egyik Könyvében. a.) Midőn tudniillik Rákótzai Sigmond Fejedelem 1651-dikben Tokajon túl Sáros Pataki Várában mulatna, edgyszer az ebédlés közben olly szőlő-fürtök tétettenek-fel az asztalra, a' mellyeknek szőlő-fzemeiben a' benne lévő magvak a' héján nem külömben által lázhatóképen fénylettenek, mint a' valóságos Arany szokott fargán tündökleni. Átal adta a' Fejedelem a' vele ebédlő Orvos Doktorának Heldinek az aranyos szőlő-fürtöket, hogy mit ítélné felőlök, Ő pedig kezével meg-tapogatván azt felelte Urának tudakozódá-

a.) Acad. S. Rom. Imp. Nat. Curios. Miscellan. Decur. 1. An. 1. Obs. 131. pag. 256.

5. ábra. Weszprémi István „nőtt arany”-ról szóló művének első oldala.
(Weszprémi 1795. 119.)

6. ábra. Növényi nedvekkel táplálkozó poloska és szőlőszemen lévő petéinek rajza. (Horváth 1895. 513.)

Ásványokkal és kőzetekkel kapcsolatos néprajzi adatok a Börzsönyből és környékéről

„Golyóbisok” és „Szűz Mária gyöngyei”

A börzsönyi andezitekből kimállott gránát- (almandin-) kristályok a hegység egyes részein nagy mennyiségben gyűjthetők (1. ábra), az ásvány nevük földrajzi nevekben (pl. Királyrét: *Gránát-hegy*, Nagybörzsöny: *Gránát-kút*) is előfordul.¹

A börzsönyi (pl. szokolyai, diósjenői, verőcei, nagybörzsönyi, nagyoroszi) gránátokról az 1750-es évektől ismerünk feljegyzéseket,² XVIII. századi népi felhasználásáról Turóczi László latin nyelvű munkájából tudunk. Mocsáry Antal Nógrád vármegye leírásában közölte az előbb említett szerzőre hivatkozva: „*Thuróczi nevű jeles írónk a' 315. lapon azt adja elő, hogy a' Jenei hegyekben olly nagy számmal légyen gránát kő, hogy a' paraszt vadászok puskába töltik azt golyóbis helyett; találtattak magyaró nagyságú Gránát kövek is. Innen hozattam én is Gránátot, melly nagy, tiszta, és kerek.*”³ Ásványi anyagok vadászpuska-lövedékként való népi felhasználásának későbbi és távoli párhuzamaként említhetjük, hogy az erdélyi Kászonban *gombolyag követ* (kavicsot) és *berkekövet* (fehér kvarcot) „*lastokos*” puskáikba töltve még a XX. században is használtak a vadászok.⁴

¹ Koch Sándor összefoglaló munkájában (Koch 1985. 186.) a Börzsönyből a diósjenői gránátot említette. A hegység gránátjainak eredetéről Balla Zoltán és Csillagné Teplánszky Erika értekezett (Balla–Csillagné 1979).

² Papp 2008. 204.

³ Turóczi 1796. 311.; Mocsáry 1826. 336–337. Turóczit idézte még pl.: Papp 2008. 204.

⁴ Kós 1971. 329.

Pesty Frigyes kéziratos helynévgyűjteményében olvashatjuk Börzsöny (Nagybörzsöny) településnél Boszner András jegyző 1865. november 10-én kelt következő sorait: „*Sleifenrét. Az erdőben fekvő földek és rétek. Ezen dülőben van bizonyos Granát nevű kút, a mellyben, és mellette folyó patakban valóságos – kisebb nagyobb termetű, piros színű, és raffinrozott (gephliffen) gömbölyű alakú Granát szemek találtattnak. Eme Granatokból a’ még mostis élő helybéli Jegyző és iskolatanító Boszner András azt beszéli, hogy ő 1832 évben, Okolicsányi Károly akkor volt Főszolga bíró által hivatalosan kiküldetvén, azon kútat és tájékát meg vizsgálta, ’s magához vevén egy néhány iskolás gyermeket, mintegy 1 fontra való Granátot hozott, valamint a Farkasvölgy 30ik számú dülőben Plebánia rét kútjából is. A’ Találmányt a’ főbíró csak ugyan által vevén, próbatétel véget Bécsbe küldé. Onnét – amint említett jegyző mondja – a főbírónak azt irták, hogy a Granát valóságos, csak az az egyetlen hibája, hogy fűrés közben elpattan. Ebből azt lehet következtetni, hogy a’ Granát tulságosan kemény.*”⁵

Az 1970-es évek első felében végzett földrajzinév-gyűjtés során Nagybörzsönyben jegyeztem fel az alábbiakat. Márianosztrát, a híres Mária-kegyhelyet még a XX. század első felében is nagy tömegekben keresték fel a búcsújárók. Az egyik búcsújáró út a Gránát-kút közelében vezetett el és a forrásnál mindig megpihentek az emberek. Az általuk *gyémántkőnek*, *gyöngykőnek* nevezett ásványokat gyűjtögették (főleg a gyermekek és a fiatalok), s zsebkendőjük sarkába kötve, emlékül hazavitték, mert azt tartották róluk, hogy amikor Szűz Mária erre járt, itt megmosakodott, s e gyöngyök a nyakláncáról a forrásba hullottak.⁶

Megemlítjük, hogy a gránátot az elmúlt századokban nyakékekben, nyakláncokban (és egyéb ékszerek, használati tárgyak és dísz-tárgyak készítéséhez), valamint gyógyszeralapanyagként használták fel.⁷ A régiiek vélekedése szerint „*A gránát pedig arról nevezetes, hogy az ember a ki viseli, egészséges; addig a gránát szép piros színű, mikor pedig beteg, akkor elhalványodik.*”⁸

⁵ Bognár 1984. 69–70.

⁶ Hála 1977. 612.; Györök 1979. 158–163.

⁷ Papp 2008. 158–163.

⁸ Varga 1877. 198.

Szilágyi István XIX. századi közléséből tudjuk, hogy a gránátot népi ékszerek készítésére is felhasználták. A máramarosi ruszin nők például üvegyöngyök, rézkarikák, kereszttek, növényi magvak és „honi gyémántok” (*máramarosi gyémántok*: kvarckristályok) mellett gránátokat is nyakláncba illesztettek.⁹ Az ásvány ékszerként való magyar népi használatáról számos más XVIII–XX. századi adat is tanúskodik, terjesztői voltak például a főleg Turóc vármegye falvaiból országot-világot járó szlovák vándor-árusok, az *olejkárok*, akik a különféle gyógyhatású vagy annak tartott olaj és más egyéb mellett gránátokkal (valódiakkal és hamisítottakkal is) kereskedtek.¹⁰

Megemlítjük, hogy a gránát közeli rokonának, a sztaurolit kereszt alakú ikerkristályainak is volt szakrális vonatkozása, amint Schmidt Sándor, valamint Dudichné Vendl Mária és Koch Sándor írták: Svájcban égből aláhullottnak tartották, *baseli keresztelőkő*-nek, illetve *lapis crucifer*nek nevezték és a nyakukban viselték az emberek. Másutt is amulettként használták¹¹ (2. ábra).

„Forrasztókő”

A Naszályban és a Duna-balparti hegyrögök más részein egyéb ásványok mellett a gipsz is előfordul. A koldi gipszet Jugovics Lajos írta le.¹²

Ezt az ásványt Csőváron *forrasztókő*nek nevezték, amelyről az ezidáig ismert legrégebbi adatunk Bohuszlav Tablicztól (1769–1832) származik. Tablicz, egy csővári tanító fia, a magyarországi szlovákok jelentős költője és írója volt.¹³ Az 1807-ben kiadott verseskötetében¹⁴ jelent meg *Csővár Hrad Rasskov* című költeménye,

⁹ Szilágyi 1876. 277.

¹⁰ Baloghné 1983. 18–19.; illetve Prónay 1855. 55.

¹¹ Schmidt 1890. 358–359.; Dudichné–Koch 1935. 282. és XIII. tábla (oldalszámozás nélkül).

¹² Jugovics 1915. 176. Idézte pl.: Koch 1985. 462.

¹³ Szinnyi 1909.

¹⁴ Tablicz 1807.

amelynek lábjegyzetében a következőket írta: „*A mi időnkben az a vár [a csövéri vár] főleg kövéről nevezetes és híres, mert össze tudja forrasztani a törött csontokat. Azóta híres, amióta a szlovákok forrasztókőnek nevezik és háziállataikon törés esetén gyógyszerként használják.*”¹⁵ E forrasztókőről a XIX. században Fényes Elek és Galgóczy Károly is írt, mindketten megemlítették gyógyító hatását, a népi gyógyászatban való hasznosítását is.¹⁶ Kérésemre 1977-ben Jakus Lajos, a penci múzeum vezetője érdeklődött idős csövéri emberektől, de már semmit sem tudtak a *forrasztókőről*.

Megemlítjük, hogy *forrasztókő* boszorkányok tárgyai között is szerepelt. Egy Szolnokon 1734. szeptember 1-jén lefolytatott per irataiból tudjuk, hogy Baranyi Thót Gergelyné halasi boszorkány ládafiából sok egyéb mellett „*Forraszto kő patyolatkában*” is előkerült.¹⁷ A népmeséinkben előforduló *forrasztókövek* rokonságot mutatnak a *kigyókövekkel*.¹⁸ A Börzsönytől nem túl távoli, Hont vármegyei Magyarád határában egykor volt *Luca kútja* nevű mésztufadomb oldalából a XIX. században kifejtették az ásványi anyagot, összetörték és szarvasmarhák törött lábaira tették. A neve *forrasztópor* volt.¹⁹

Vízmelegítés felforrósított kövekkel

A felforrósított kövekkel való vízmelegítés archaikus eljárás, az azokkal való főzés maradványa.²⁰

E vízmelegítési módról a XIX–XX. századból adatokat ismerünk például az Avasságból,²¹ a Pojána-Ruszka keleti részéről²² és a hunyadi Erdőhátról (3. ábra), ahogy Kós Károly írta 1979-ben

¹⁵ Jakus Lajos fordítása és szíves levélbeni közlése 1977-ben.

¹⁶ Fényes 1851. 229.; Galgóczy 1877. 121.

¹⁷ Schram 1970. 430–434.

¹⁸ Beke 1949.

¹⁹ István bácsi 1859. 122.; Höke 1869c. 72.

²⁰ Gunda 1936. 25.

²¹ Czirbusz 1898. 15–16.

²² Gaál 1912. 153–154.

megjelent könyvében: „*A patakon mosó parasztasszonyok gyakorlatában nemrég még általános volt, hogy a patakmederből szedték ki azokat a kődarabokat, amelyeket tűzben fölforrósításuk után a facseberbe dobtak a szapulóvíz felmelegítésére. [...] Ez a vízmelegítő eljárás még a tűzbe tehető cserép- és fémédények előtti, őskori eredetű. [...]*”²³

A felforrósított kövekkel való vízmelegítés gyakorlatával a Börzsönyben már nem találkoztam, de Szabó József és Hantken Miksa közleményei tudósítanak az archaikus eljárás alkalmazásáról. A XIX. század közepén a gyógyerejéről híres diósjenői *Kámor-pataki fürdő* és a *Zsibak-forrás* vizét a környező árkok falaiból kiszedett és rőzsetűzőn felforrósított homokkődarabokkal melegítették fel úgy, hogy azokat egy „*gally-sátor*” alatt álló, vízzel telt kádba dobták. A homokkőben bőségesen előforduló ősmaradványok héjaiból kioldódó mész növelte a víz gyógyító hatását.²⁴

Kövek a síron

A temetőkön kívül található, kivégzettek, legyilkoltak, menekülés közben lelőtt rablók stb. sírjaira babonás okokból faágak, vagy kövek dobálása archaikus és a világon széles körben elterjedt szokás, gyakorlására Magyarország különböző vidékeiről is több adatot ismerünk.²⁵

A börzsönyi Peröcsényben, a *Váci gyalogút* mellett egy kőrákás látható, amelyet *Mónár-hányás*nak neveznek. Amikor a falubeliek a *Hátsó-* (vagy *Tűlső-*) *hegyekbe*, illetve Vácra igyekezve itt haladtak el, minden alkalommal egy kődarabot *vetettek* a kőrákásra.

A kődobálás szokása a legutóbbi időkig fennmaradt, de hiedelmi háttere elhalványult (az 1980-as évek elején történt néprajzi gyűjtésünk során megkérdezett sok idős személy közül már csak egy tudta, hogy ott egy ember van eltemetve), és a lányok megtré-

²³ Kós 1979. 58–59.

²⁴ Szabó 1863. 4.; Hantken 1867. 93.

²⁵ Lásd pl.: Gyárfás 1870. 33–41.; Vajda 1948; Balassa 1973. 231.

fálásának, szégyenbe hozásának szokásává alakult át. Az 1930-as években, amikor a perőcsényi fiatalok a *Túlsó-hegyek*be mentek fát ültetni, csemetét kapálni, a legények egy-egy követ vitettek a lányokkal a *Mónár-hányásig*, ott rádobatták velük azokat a kőhalomra, majd nevetve ezt mondták: „*Itt baszott a Mónár!*”²⁶

„Mennykő”

A *mennykő* az európai néphit egyik jellegzetes tárgya, de megtalálható például Ázsia és Afrika természeti népeinél is. A különböző fejlettségi fokon, egymástól nagy távolságra élő népek vélekedése megegyezik abban, hogy villámláskor egy kő esik a földre (vagy fűrődik bele), és e kőnek megtalálója szerencsés ember, mert gyógyerővel, varázserővel bíró tárgy birtokába jutott. Magyarországon leginkább különböző őskori eszközöket, vagy azok darabjait tartják, illetve nevezik *mennyköveknek*.²⁷

Madarassy László 1933-ban a Börzsöny közelében lévő Nőtincsen talált *mennyköveket* egy juhászcsalád tárgyai között. A juhász felesége elmondta a néprajzkutatónak, hogy a sublód fiókjában tárolt köveket malacok túrták ki egy villám által sújtott, ledöntött fa gödréből, egy másikat (egy kb. 7 cm hosszúságú, fekete színű „*palakó*”-ból készített kőbaltát) az apja ásta ki a földből a XX. század elején, amikor egyszer a villám a birkaakol sarkánál lévő vadcseresznyefába vágott (4. ábra). Azóta gyógyításra használták: amikor a tehén teje elapadt, ha tőgyét ezzel kengették, a tej *viszszatért*, és az ember derekában is megszüntette a nyilallást, ha ezzel simogatták.²⁸

²⁶ Hála 1987. 106.

²⁷ A *mennykövek* bőséges irodalmából lásd pl.: Herrmann 1893. 30, 103–104, 108, 138–139, 370.; Gönczi 1902; 1914. 195–205.; Kandra 1897. 79, 356.; Fábán 1803. 147–148.; Pucz 1822. 133–139.; Ipolyi 1854. 9–11, 214, 479, 507, 509–510, 546–547, 577.; Szendrey 1931; 1933; 1937. 166.; Szendrey Zs.–Szendrey Á. 1940. 81–82.; Viski é. n. 417–418.; Pócs 1990. 652.; Hála 2014.

²⁸ Madarassy 1933.

Az 1980-as évek elején Szokolyán hallottam mondani: „*Mikor villámlik, az a menkő*”; ott mondták az alábbi két átkozódást is: „*Üsse meg a ménykő!*”, „*A ménkő üssön beléd!*” A szó Diósjenőn a *Ménkő*, *Menkő* családnévben is fennmaradt,²⁹ a família egyik tagja, *Menkő István* a XX. század első felében jeles és ismert fafaragó volt.³⁰

A honti „óriás lépés”-ek

Elsősorban Hont vármegye XIX. századi néprajzkutatójának és régészének, Hőke Lajosnak köszönhetően külön irodalma van az Ipolyságon és környékén található „*lábnyom*”-oknak. Hőke Lajos az 1860-as évektől kezdve élete végéig foglalkoztatták az *óriás lépések*nek nevezett „*természeti ritkaság*”-ok, amelyekről rövidebben-hosszabban, ismereteim szerint, 9 cikkében írt.³¹ Hont vármegye területéről 8, nagyméretű, emberi lábnyomhoz hasonló, kősziklákon látható *óriás lépés*ről volt tudomása a következő településekről: Drégely, Palást (2 helyen), Ipolyság, Ipolyhídvég, Tesmag, Selmecbánya és Újbánya.³² Hőke Lajos – tévesen – nem természeti képződményeknek, hanem az „*özönvíz előtti ősemberek*” lábnyomainak tartotta azokat.

1867-ben két cikkében hívta fel a geológusok figyelmét az „*óriás termetű özönvíz előtti ősemberek*” „*lábnyomai*”-ra,³³ abbéli reményét kifejezve, hogy egy „*geolog*” „*e nevezetességeket megtekintendi és szakértőleg leirandja.*”³⁴ Mindkét cikkében az ilyen képződmények összeírására buzdított, az egyikben ezekkel a sza-

²⁹ Mikszáth 1937. 56.

³⁰ Gönyey 1940. 229.

³¹ Hőke 1867a; 1867b; 1868a; 1868b; 1869a; 1869b; 1890a; 1890b; 1891.

³² Valószínűleg Hőke Lajos adatai alapján írt az e helységekből található „*lábnyomok*”-ról Pesty Frigyes a Magyarország helyneveiről szóló könyvében (1888. 12–16.). Pesty Frigyes műve alapján említette azokat: Hanusz 1897. 25.; 1900. 43.

³³ Hőke 1867a. 595.; 1867b.

³⁴ Hőke 1867b.

vakkal: „Nem kétlem, ha a természeti ritkaságok barátai az erdőcsöszöket, pásztorembereket a hegyvidéken, kivált Erdélyben megtudakoznák: vannak-e tudomásukra azon vidéken hasonló sziklába nyomott óriási emberlépések? – nem kétlem, mondom, hogy egy kis statistikáját állíthatnók össze az ily özönvíz előtti embernyomoknak.”³⁵ 1868-ban is ezt írta: „E természeti ritkaságokat ajánlom természetbúváraink, különösen geológaink figyelmébe.”³⁶ A jeles svájci zoológusnak, geológusnak és paleontológusnak, Carl Vogtnak is többször ajánlotta a honti óriás lépések megtekintését, pl. egy 1869. december 23-án kelt levelében is kérte a tudóst, hogy alkalomadtán vizsgálja meg a képződményeket. Carl Vogt 1870. január 26-án Klagenfurtból válaszolt Hőke Lajosnak. Levelében sajnálatát fejezte ki, hogy a kérésnek nem tud eleget tenni és kifejtette, hogy a kérdés „*problematikus természetű*”, valószínűleg „*mélyedések*”-ről, „*eső által kialakított kimosódások*”-ról van szó.³⁷ 1876-ban több külföldi antropológusnak és geológusnak is szerette volna megmutatni az óriás lépéseket.³⁸ „*De hasztalan! E talányok megfejtése az utókorra marad.*” „*De hát mégis mik (ezek), megfejtése a jövőnek marad*” – írta közvetlenül halála előtt.³⁹

Hőke Lajos a 8 honti „lábnyom” közül a legtöbbet a drégelyiről, az ipolyságról és az egyik palástírról tudta.

A drégelyi Vár-hegytől „*nyugatra a harmadik hegyen*” volt az ún. *óriás pad*,⁴⁰ amelyen egy ember „*kettős ülepének benyomult helye*” és alatta egy másik kővön két, egyenként 15 hüvelyk (kb. 40 cm) „*lábnyom*” volt látható. Ipolyságon az Oldali szőlőhegyen is volt egy „*lábnyom*”. Ezekről a következőket írta Hőke Lajos: „*A honti hegyek közt lakott óriásokról egy rege maradt fenn, folytatása ama népregének, midőn egy királyfi kalandokra világgá indult. Ment, mendegélt, hát látja, hogy három ördögfi az apai örökségen*

³⁵ Hőke 1867b.

³⁶ Hőke 1868a. 371.

³⁷ Vogt 1870.

³⁸ Hőke 1890b. 1985.; 1891. 338.

³⁹ Hőke 1890b. 1985.; 1891. 338.

⁴⁰ E néven szerepel Pesty Frigyes helynévgyűjteményében (Bognár 1984. 95.) is.

veszekszik. Ez apai örökség pedig egy bocskor volt, melyet a ki lábára húzott, s azt mondá: »hipp hopp, ott legyek, a hol akarom«: azonnal mint a telegráf ott termett. A királyfi közbíróul lépett föl az ördögfiak közt, s azt indítványozta: a ki közületek legelébb ér futva ama hegyhez, azé legyen a bocskor, addig letétkép magamnál tartom. Ugy lőn. Az ördögfiúk elkezdenek hanyat-homlok futni, tán még most is futnak: a királyfiú pedig felhúzván a bocskort, azt mondá: hipp, hopp! Ott legyek, a hol akarok: messze szállt tőlük. Ment, mendegélt a királyfiú, s elért a honti hegyek közé, a hol óriásokra akadt. Itt ült az egyik, amaz óriáspadon morfondírozva. A királyfiú – csodabocskorának birtokában – hetykén fölhívja az óriást: ugorjék vele versenyt. Az óriás, ily hitvány gyerek incselkedéseire neki huzakodik, s ugrik, és Hontról Ipolyságra ugrik át az Ipoly ezer ölnyi széles völgyén át. Ámde egy tündér által megbűvöltetve, egyik lába a honti szakadásnál, másik a sági oldalon az óriások árkánál megsüpped. A királyfi ugyane távolságot könnyű szerrel átugorja és Ságon – ez óriás ároktól egy ölnyire eső sziklatablán – bocskora nyoma mostanáig meglátszik, mintha kősárba lépve, s a sár a lábnyom üréből a szélére kiduzzadt s ott megkeményedett volna.

Ipoly-Ság mezővárosának egy 1256-diki határjáró levelét olvasván Knausz Nándornak: »Az esztergomi főegyház okmánytárában«, hogy egyik határdomb az óriások árkánál van, jöttem az óriás lépések tudomására, egyszersmind, hogyan tartja fenn magát egy hatszáz éves monda egy még régiebb után.»⁴¹

Más cikkeiben az említett, 1256-ból származó oklevél vonatkozó részét is idézte, de nem pontosan: „*ibi est etiam meta ad fossam gigancium*”,⁴² „*ad fossam giganicum*”.⁴³ Az idézet helyesen: „... *et ibi est una Meta, postea circuit eundem Montem per quoddam fossatum, que dicitur fossa Gigancium...*”⁴⁴

⁴¹ Hőke 1867a. 594–595. Vö. Hőke 1867b; 1868a. 371.; 1868b. 622–623.; 1869b. 198. sz. 1.; 1890a. 1701.

⁴² Hőke 1867b.

⁴³ Hőke 1890a. 1701.

⁴⁴ Knausz 1874. 433. Vö. Bakács 1971. 214.; Györffy 1987. 238–239.

Az ipolyfödemesiek azt tartják, hogy a drégelyi hegyről az ő falujukba lépett át az óriás: „*A Rátok-hegyen van egy hatalmas, ilyen nyom is a kősziklába, mind a karom, ilyen, botnyom, meg egy nagy bocskornyom. Hogy az óriás odalépett a drégeli hegyről.*”⁴⁵

A palásti óriás lépésekről szóló, általam ismert legrégebbi leírás 1841-ből, Pulszky Ferencről való: „*Óriásnyomdok Palajt mellett. Palajt⁴⁶ helysége mellett, két általelleni sziklahegyen két óriás nyomdok látszik, olly nagy mint egy gyermek bölcső, a' monda szerint az óriások egymást üldözve átugrották a hegy közti völgyet, 's lábok nyomai megmaradtak.*”⁴⁷ A Hőke Lajos által ismert palásti „lábnyom” 24 hüvelyk (kb. 60 cm) hosszú, a „lábujjagnál” 12 hüvelyk (kb. 30 cm) széles volt, és a „sarok, bokahajlás, hüvelyk, mind tisztán” látszott rajta.⁴⁸ Ismeretei szerint erről nem maradt fenn „rege”, de azt közölte, hogy egy helybeli közbirtokos ki akarta a helyéről szedetni és szándékában állt azt a Nemzeti Múzeumnak ajándékozni,⁴⁹ amit a többi közbirtokos nem engedélyezett. „... s jól tette – írta Hőke Lajos –, mert e természeti nevezetességnek ott kell maradni, hol már évezredek óta bántatlan áll.”⁵⁰ A palásti Mocsár-hegyen lévő „lábnyomos” követ 1903-ban mégis kivették a helyéről és Berencsfaluba szállították.⁵¹ További sorsáról nem tudunk.⁵²

⁴⁵ Csáky Károly gyűjtése (Ipolyfödemes, 1982). Adatközlő: Jusztin János (1896).

⁴⁶ Helyesen: Palást.

⁴⁷ Pulszky 1841. 30.

⁴⁸ Hőke 1867b. Vö. Hőke 1868a. 371.; 1869a. 290.; 1890b. 1985.

⁴⁹ Hőke 1867a. 594.; 1867b; 1868a. 371.

⁵⁰ Hőke 1868a. 371.

⁵¹ Kmet' 1904. 1–2.; Ernyey 1905. 77.

⁵² A honti „óriás lépések”-ről szóló részt (a Pulszky Ferencről idézettek kivételével) a Hőke Lajosról írt dolgozatomból (Hála 1993. 74–75.) vettem át.

Jézus „lábnyom”-a Nagylócon és Nagybörzsönyben

A különféle természeti képződményekben több helyen Jézusnak, valamint szamarának a „lábnyom”-át vélték felismerni.

E nyomokkal kapcsolatos mondát jegyzett le Simon János a Nógrád megyei Nagylócon: *„»Jézus nyoma« a nagylóci határban annak a sziklának a neve, amely a Szécsénytől délkeletre eső Ór-hegy lejtőjén, az erdei dülőúton még ma is látható. A monda a nagylóciak nyelvén így szól: »Mikor Jézus az ellenségeitől üldözve futott, bujkált, a szentkúti zarándokok útján, a dülőút kaptatóján nagyon elfáradt. A szamárcsikót már nem volt szíve tovább kinoznigyötörni, hisz Jeruzsálemről jöttek. Egy szénégető szegényember kunyhójánál pihentek le, akinek az erdei tisztáson legelészett ugyanolyan csikója. Krisztus urunk elkérte tőle cserébe a pihent állapot. Az ember, akinek már az elején megesett a szíve a különös vándorron, hisz még iszákja (tarisznya) sem volt, jó szívvel vette a cserét. Étellel-itallal is kínálta, de Ő, mint aki inni sem ér rá, gyorsan felült a csacsira, mely egy jó nagy sziklán állott az út közepén. A jámbor jószág közben az egyik lábát felemelte. Mindketten megbilintek, Jézus kezében a bot is megcsúszott. A bajtól tartva segített volna a szénégető, de e különös vendég ekkor letette a jobb lábát, majd hirtelen eltűnt mindenestől. Csak a nyomok maradtak meg a sziklában. A szénégető mondta, mutogatta fünek-fának, hogy hol csúszott meg a bot, hol állott a csacsi három kis patája, no meg az Úr Jézus hova lépett. Mindenki elhitte neki, mert ki látott már sziklában ilyen csudát: emberi, állati nyomokat.« Ma kereszt van a szikla mellett, ahol a szentkúti búcsúsok régen is megpihentek. A mezítlábasok bele is álltak a nyomba, amely kényelmes volt mindenkinek – állítják az öregek.»⁵³*

Nagylócon Jézusnak, a szamár patájának és botjának a sötét-szürke színű andezitben lévő „nyom”-át ma is meg tudják mutatni a helybeliek (5. ábra). A mátraverebélyi Szentkútra vezető „zarándokút” mellett, a nevezetes kő fölött még áll a fakereszt (6. ábra). Az emlékezet szerint az 1940-es években egy ember ki akar-

⁵³ Simon 1978. 70.

ta emelni a helyéről a követ, hogy építkezéshez felhasználja, de ezt nem tudta megtenni, mert eltörött a csákánya.⁵⁴

Jézus „*lábnyom*”-a Nagybörzsönyben is búcsújáró út mellett található. A Márianosztrára igyekvő búcsúsok a múltban mindig megálltak a kőnél és a mellette elhelyezett Mária-képnél imádkoztak, énekeltek. A kép már megsemmisült és a „*lábnyom*” helyére is csak néhány idős ember emlékszik.⁵⁵

Ehető föld Csesztvén

A geofágia (földrágás) különböző okokból világszerte gyakorolt szokását Magyarországon is ismerték, de erről csak néhány szórványos adat áll rendelkezésünkre.

Ehető földről hazánkból például a Heves vármegyei Abasárról ismerünk említést, de fogyasztásáról nem szól a tudósítás.⁵⁶

Molnár János budapesti gyógyszerész 1875-ben vizsgált meg egy Nógrád vármegyéből származó, Kovács Sebestyén Endre „*ministeri tanácsos urtól*” kapott „*sárgás-fehér, porhanyós*” „*föld-nem*”-et, amelyet éhínség idején fogyasztottak.⁵⁷ A vizsgálati eredményeket egy évvel később a *Természettudományi Közlöny* is közölte. Abból tudjuk, hogy a közetmintát Kovács Sebestyén Endre Majthényi Péter csesztvei birtokáról küldte el Budapestre.⁵⁸ Molnár dolgozatának végén egyebek mellett a következőket írta: „*Sajnálatra méltók azon emberek, kik éhínségtől kényszerítve, ilyféle táplálékhoz nyulnak, mert oly test, melyben a tápanyag csak 0,6%-kal van képviselve, céljának nem felelhet meg, minthogy tápereje egyenesen semminek mondható.*”⁵⁹ Ha az éhínségek idején éhezéstől szenvedő emberek (amint ezt az elmúlt századokból származó

⁵⁴ Saját gyűjtés, 1991.

⁵⁵ Saját gyűjtés, 1979.

⁵⁶ Hasznos Mulatságok 1824. 119–120. Idézte: Pompéry 1856. 147.

⁵⁷ Molnár 1875.

⁵⁸ Természettudományi Közlöny 1876. 171.

⁵⁹ Molnár 1875. Idézték pl.: Ortvyay 1882. 328, 336.; Bátky 1907. 130.; Römer 1975. Ortvyayt idézte: Hanusz 1896. 133.

számos adat bizonyítja) nemcsak tölgyfamakk-lisztből, fűrészporból, őrölt gyékényből, kukoricaszárból stb. készített „kenyeret” és más ínségeledelt, sőt, néha emberhúst (!) is ettek,⁶⁰ megérthető bizonyos földek megevése is, amelyek ha nem is táplálták a szervezetet, de legalább a jóllakottság érzetét keltették.⁶¹

Molnár vegyelemzésének adatait 1999-ben e sorok írójának kérésére Viczián István geológus (Magyar Állami Földtani Intézet, Budapest) értelmezte és kifejtette, hogy „*Valószínűleg mészsziparról van szó, amely, ahogy ezt a gyógyszerész is megállapította, forrásból vált ki (lásd Noszky 1940-ben megjelent Cserhát hegységi földtani monográfiájának 130. oldalán a »forrásmészkö«-ről írtakat, bár a lelőhelyek között nem említi meg Csesztvét). A fentieket az támasztja alá, hogy az eredeti leírás szerint a laza kőzet kb. 90 % »kőliszt« szemnagyságú anyagot, 91,9 % CaCO₃-at tartalmazott és mikroszkóp alatt apró kalcitkristályok voltak láthatók.*”⁶²

A kemencei „Szent sír”-ok

Kemencén a Kálvária oldalában van egy 6 m széles, 3 m hosszú és 2,8 m magas *Szent sír*, amelyet tufaagglomerátumba és lajtamészköbe mélyítettek (7. ábra). A látványos mesterséges barlangot Jézus Krisztus keresztfeszítés utáni nyughelyét megidézendő a XX. század elején (1906–1907-ben) helybeliek és a szobi kőbányából hívtott *ricerek* (útburkolati köveket készítő bányamunkások) csinálták. A nagy üregből a munka során számos ősmaradvány (tengeri csiga, kagyló, sün stb.) került elő, amelyekből Bodó János plébános egy másik *Szent sírt* épített fel a falu templomában (8. ábra).⁶³

⁶⁰ Réthly 1925. 11–12, 13, 14, 15, 16.; 1939. 306, 307.; az ínségeledelekről lásd pl.: Gunda 1979, további irodalommal.

⁶¹ Hála 2006. 244–245. A geofágiáról (földevésről) részletesebben lásd pl.: Hála 2006. 242–246., további irodalommal.

⁶² A gyógyszerész idézett megállapítása: Molnár 1875. 328.; Noszky Jenő említett műve: Noszky 1940.

⁶³ Hála 1987. 83.

A barokk római katolikus templom egyedülálló, látványos *Szent sírja* mint mellékoltár a bejáratától jobbra található. Az oltár mögötti fal lajtamészkőből és tengeri ősmaradványokból (sünök: Clypeasterek, Conoclypeusok; kagylók: Pectenek, Pernák stb.) épült fel, az oltárfülke (talán Selmecebányáról származó) lila ametisztkristályokkal van kibélelve és hófehér kvarckristályokkal van díszítve. „*Különös tiszteletet érdemel az az ember, aki a természeti tárgyakban, ásványokban, ősmaradványokban rejlő esztétikai szépséget olyan nagyra becsülte, hogy az általa legmagasztosabbnak tekintett eszme szolgálatába állította*” – fejezte ki a kemencei *Szent sírral* és készítőjével kapcsolatos elismerését egyik cikkében Vincze Péter geológus.⁶⁴

I r o d a l o m

Bakács István

1971 *Hont vármegye Mohács előtt*. Budapest

Balassa Iván

1973 A magyar temetők néprajzi kutatása. *Ethnographia* LXXXIV. 225–242.

Balla Zoltán–Csillagné Teplánszky Erika

1979 A börsönyi gránát eredete és petrogenetikai jelentősége. *Általános Földtani Szemle* 13. 163–189.

Baloghné Horváth Terézia

1983 *Népi ékszerek*. Budapest

Bátky Zsigmond

1907 A földvésről. *Természettudományi Közlöny* XXXIX. 129–132.

Beke Ödön

1949 Magyarázatok. Forrasztókö. *Magyar Nyelvőr* LXXIII. 4. sz. 254–255.

Bognár András (közreadja)

1984 *Pesty Frigyes kéziratok helynévtárából. Hont vármegye és kiegészítések*. Pest Megyei Téma 7. Szentendre

⁶⁴ Vincze 1985–1986. 77.

- Czirbusz Géza
1898 Az Avasságban. *Turisták Lapja* X. 15–18.
- Dudichné Vendl Mária–Koch Sándor
1935 *A drágakövek. Különös tekintettel a mesterséges drágakövekre.* Budapest
- Ernyey József
1905 Szláv folyóiratok szemléje. *Néprajzi Értesítő* VI. 77–78.
- Fábián József
1803 *Természeti tudomány a' köznépek.* A' babonaságnak orvoslására és a Köznép közzül való kiirtására írta Fábián József. Weszprémben
- Fényes Elek
1851 *Magyarország geographiai szótára.* I. Pest
- Gaál István
1912 Kirándulás a Pojána-Ruszka keleti lejtőire. (Folytatás). *Erdély* XXI. 10. sz. 148–155.
- Galgóczy Károly
1877 *Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye monographiája.* III. Budapest
- Gönczi Ferenc
1902 A villámlás, mennydörgés és mennykő a göcseji nép hiedelmében. *Néprajzi Értesítő* III. 65–79.
1914 *Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése.* Kaposvár
- Gönyey Sándor
1940 Fafaragás a Börzsöny hegység községeiben. *Ethnographia* LI. 228–235.
- Gunda Béla
1936 Magyarországi primitív főző-sütő eljárások és néprajzi kapcsolataik. *Néprajzi Értesítő* XXVII. 19–29.
1979 Ínségeledek. In Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar néprajzi lexikon.* II. 631–632. Budapest
- Gyárfás István
1870 Valami a kunhalmokról. *Archaeologiai Értesítő* III. 33–42.
- Györfly György
1987 *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza.* III. Budapest
- Györök, Josef
1979 Sagen und Bräuche aus Deutschpilsen. *Neue Zeitung* XXIII. febr. 9. 3.

Hála József

- 1977 Földrajzi nevek az Ipoly mentén. In Ikvai Nándor (szerk.): *Börzsöny néprajza*. Studia Comitatus 5. 585–625. Szentendre
- 1987 *A Börzsöny-vidéki kőbányászat és kőhasznosítás a XIX–XX. században*. Dissertationes Ethnographicae 6. Budapest
- 1993 Hőke Lajos néprajzi kutatásai Hont vármegyében az 1860-as években. In: Hála József–Mándli Gyula–Zomborka Márta (szerk.): *Börzsönyvidék. Történeti és néprajzi tanulmányok*. 70–94. Szob
- 2006 Kőfőzés, kősütés, köevés. In *Ásványok, kőzetek, emberek. Történeti és néprajzi dolgozatok*. Életmód és Tradíció 9. 239–255. Budapest
- 2014 Alföldi adatok a „mennykövek”-ről. In: Kothencz Kelemen (szerk.): *Határjelek és hagyásfák, A hetvenedik életévébe lépő Bárh János tiszteletére írott tanulmányok*. Bajai Dolgozatok 18. 729–748. Baja

Hantken Miksa

- 1867 A diósjenői homokkő és a pusztalökösi tállyag. *A Magyarhoni Földtani Társulat Munkálatai* III. 90–95.

Hanusz István

- 1896 Munkás vizeink. *Földrajzi Közlemények* XXIV. 129–137.
- 1897 A természet játéka. *Turisták Lapja* IX. 25–28.
- 1900 A természet játéka. In: *A magyar haza földrajzi és néprajzi jellemképekben*. 41–55. Kecskemét

Hasznos multságok

- 1824 Különösségek. *Hasznos Multságok* 1824. II. félév. 15. sz. 119–120.

Herrmann Antal

- 1893 A hegyek kultusza Erdély népeinél. *Erdély* II. 1–2. sz. 24–30.; 3–4. sz. 100–109.; 5. sz. 137–141.; 11–12. sz. 368389.

Hőke Lajos

- 1867a Hontmegye mythológiájából. *Fővárosi Lapok* IV. 149. sz. 594–595.
- 1867b Ősembernyomok és egyéb régiségek Hontmegyében. *Pesti Napló* XVIII. 176. (5184.) sz. 2.
- 1868a Palást. *Vasárnapi Újság* XV. 29. sz. 347.; 31. sz. 371.
- 1868b Drégely-Palánk. *Vasárnapi Újság* 50. sz. 605–606.; 51. sz. 622–623.

- 1869a Emlékezés Hontmegyére. *Fővárosi Lapok* VI. 73. sz. 290–291.
- 1869b Emlékezzünk régiekről. *A Hon* VII. 198. sz. 1.; 200. sz. 1–2.; 202. sz. 2.; 203. sz. 1.; 204. sz. 1.
- 1869c Szántó-Magyaradi tárca. *Fővárosi Lapok* VI. 19. sz. 72–73.
- 1890a Tárca turistáknak. (Ipolyság vidékéről). *Fővárosi Lapok* XXVII. 232. sz. 1701–1702.
- 1890b Palást. (Történeti emlékek). *Fővárosi Lapok* XXVII. 270. sz. 1983–1985.
- 1891 Emlékirat. *Iskolai Szemle* XI. 17. sz. 296–299.; 18. sz. 312–315.; 19. sz. 335–339.
- Ipolyi Arnold
1854 *Magyar mythologia*. Pest
- István bácsi
1859 Lucza kútja. *István Bácsi Naptára. Képes Kalendárium 1859-re*. IV. 122–123. Pest
- Jugovics Lajos
1915 Ásványtani közlemények. *Földtani Közöny* XIV. 174–178.
- Kandra Kabos
1897 *Magyar mythologia*. Eger
- Kmet', Andrej
1904 Obrovská šlapaj. *Časopis Musealnej Slovenskej Spoločnosti* VII. 1–3.
- Knauz, Ferdinandus
1874 *Monumente Ecclesiae Strigoniensis*. I. Strigonii
- Koch Sándor
1985² *Magyarország ásványai*. Budapest
- Kós Károly
1971 Kászoni adatok a népi vadfogáshoz. *Aluta* III. 323–346.
1979 Népi eszközvilágunk ősrétegéből. In *Eszköz, munka, néphagyomány. Dolgozatok a munka néprajza köréből*. 13–107. Bukarest
- Madarassy László
1933 A palóc „mennykő”. *Etnographia* XLIV. 75.
- Mikszáth Gyula
1937 *Diósjenő környékének földrajzi viszonyai*. Győr
- Mocsáry Antal
1826 *Nemes Nógrád Vármegyének Historiai, Geographiai és Statisticai Esmeretése*. I. Pest

- Molnár János
 1875 Egy földemnek vegyvizsgálata, mely országos inség alkalmával, a vidéki népségnek tápul szolgál. *Gyógyszerészi Hetilap* XIV. 325–328.
- Noszky Jenő
 1940 *A Cserháthegység földtani viszonyai*. Magyar Tájak Földtani Leírása 3. Budapest
- Ortvay Tivadar
 1882 *Magyarország régi vízrajza a XIII-ik század végéig*. II. Budapest
- Papp Gábor
 2008 Az 1800 előtt ismert magyarországi drágakövek – áttekintés. *A Miskolci Egyetem Közleménye A sorozat, Bányászat 74. Geotudományok*. 157–224. Miskolc
- Pesty Frigyes
 1888 *Magyarország helynevei történeti, földrajzi és nyelvészeti tekintetben*. I. Budapest
- Pócs Éva
 1990 Néphit. In Dömötör Tekla (főszerk.): *Magyar néprajz nyolc kötetben. VII. Folklor 3. Népszokás, néphit, népi vallásosság*. 527–692. Budapest
- Pompéry János
 1856 A föld-, illetőleg agyagevőkről. *Család Könyve* II. 143–147.
- Prónay Gábor
 1855 Az olaj-árus. In *Vázlatok Magyarhon népeletéből*. Pesten
- Pucz Antal
 1822 *A' babonának, és az ő sokféle nemeinek rövid elő adása. A' tudatlanok tanítására, és a félékenyek megnyugtatására*. Esztergamban
- Pulszky Ferenc
 1841 *Népmondák és a' Magyar Hősrege töredékei. Egyveleg 1841 díkből*. Kézirat. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Quart. Hung. 1514. 9.
- Réthly Antal
 1925 Magyarország elemi csapásai. *Kísérletügyi Közlemények* XXVIII. 3–4. sz. 8–17.
 1939 Elemi csapások. In Réthly Antal (szerk.): *A természet világa. II. A légkör*. 296–315. Budapest
- Römer, Béla
 1975 Geophagie – ein Jahrhundertealtes Problem der Völkerkunde. *Acta Ethnographica* XXIV. 3–4. sz. 247–293.

- Schmidt Sándor
 1890 *A drágakövek*. I. Budapest
- Schram Ferenc (közreadja)
 1970 *Magyarországi boszorkányperek 1529–1768*. II. Budapest
- Simon János
 1978 Mondák Szécsény környékéről. *Szécsényi Honismereti Híradó* I. 2. sz. 67–70.
- Szabó József
 1863 Földtani kirándulás technikai szempontból Hg. Eszterházy Pál Ő Főméltóságának mint a földtani társulat pártfogójának ipolypásztói és wéghlesi uradalmaiba. *A Magyarhoni Földtani Társulat Munkálatai*. II. 1–20.
- Szendrey Zsigmond
 1931 Régészeti leletekhez fűzött babonás hiedelmek. *Ethnographia* XLII. 197.
 1933 A néphit mennykője. *Ethnographia* XLIV. 163.
 1937 A növény-, állat- és ásványvilág a varázslatokban. *Ethnographia* XLVIII. 154–166.
- Szendrey Zsigmond–Szendrey Ákos
 1940 Mutató a magyar szokás- és babonaszótárból. *Néprajzi Értesítő*. XXXII. 78–87.
- Szilágyi István
 1876 *Máramaros vármegye egyetemes leírása*. Budapest
- Szinnyei József
 1909 Bohuszláv Tablicz. In: *Magyar írók élete és munkái*. XIII. 1211–1212. Budapest
- Tablicz, Bohuslav
 1807 *Poezye*. II. Vác
- Természettudományi Közlöny
 1876 Ehető föld Nógrád megyéből. *Természettudományi Közlöny* VIII. 171–172.
- Turóczi, Ladislao
 1796 *Ungaria suis cum regibus*. I. Tyrnaviae
- Vajda László
 1948 Kövek a síron. (Egy zsidó népszokás néprajzához). *Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat Évkönyve* 1948. 209–241.
- Varga János
 1877 *A babonák könyve*. Arad
- Vincze Péter
 1985–1986 A kemencei „Szent sír” kápolna. *Ásványgyűjtő Figyelő* II. Tematikus szám. 76–77.

Viski Károly

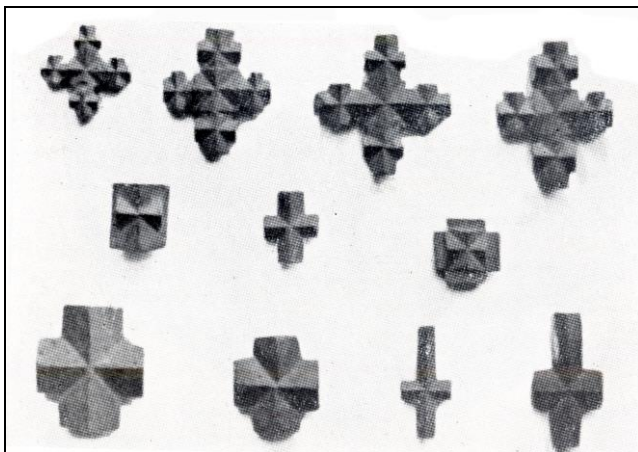
é. n. A hagyomány tárgyai. In: Czakó Elemér (sajtó alá rendezte):
A magyarság néprajza. II. 396–443. Budapest

Vogt, Carl

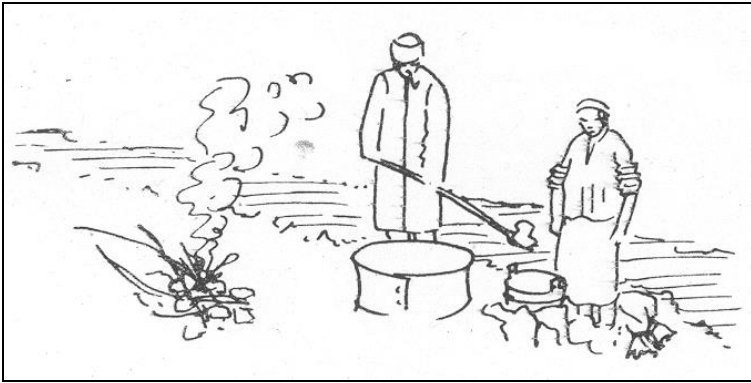
1870 – levele *Hőke Lajoshoz*. Kézirat. Magyar Tudományos Akadémia, Kézirattár, Ms 4095/369.

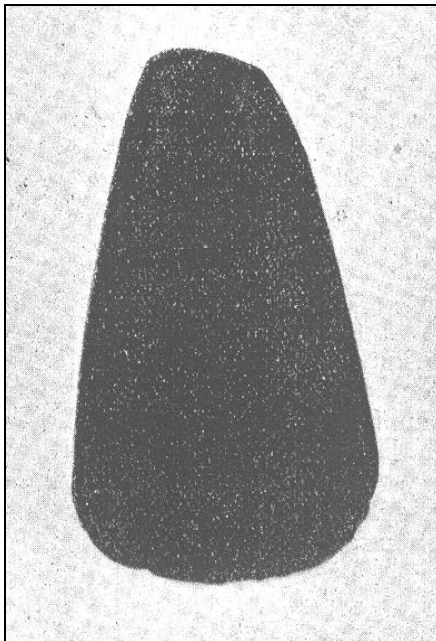
1. ábra. Börzsönyi gránátkristályok a Magyar Állami Földtani és Geofizikai Intézet múzeumában. (Fotó: Pellérdy Lászlóné.)

2. ábra. Szauroolitikrekből készített virginiai amulettek. (Dudichné-Koch 1935. XIII. tábla, oldalszámzás nélkül.)

3. ábra. Vízforraló kövek használata ruhamosásnál a hunyadi Erdőháton.
(Kós 1979. 59.)

4. ábra. Az egyik nőtincsi „mennykő”, azaz csiszolt kőbalta. (Madarassy
1933.)

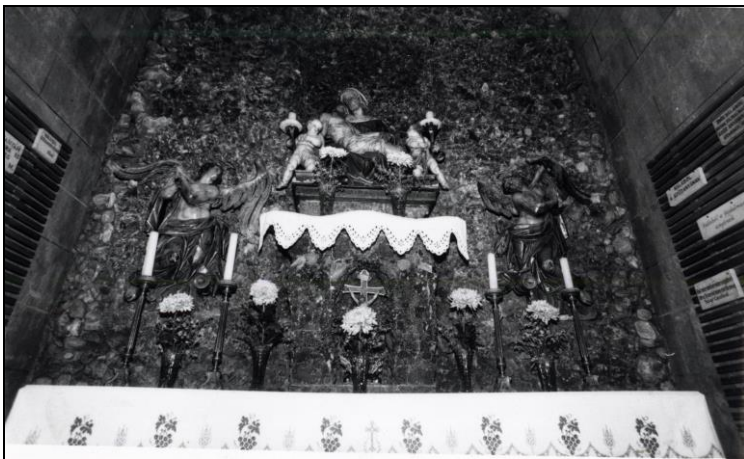
5. ábra. Jézusnak és szamarának „lábnyom”-a, valamint botjának „nyom”-a Nagylócon. (Fotó: Hála József, 1991.)

6. ábra. A Jézus „lábnyom”-át őrző kő és a mellette álló fakereszt Nagylócon. (Fotó: Hála József, 1991.)

7. ábra. A kemencei Kálvária oldalában lévő „Szent sír”. (Fotó: Hála József, 1982.)

8. ábra. A „Szent sír” a kemencei római katolikus templomban. (Fotó: Hála József, 1982.)

Különleges kövek Kolozsvárott

Az Erdély földjét felépítő kőzetek sajátos és jellegzetes változatai a miocén földtörténeti korban keletkezett homokkő-konkréciók, a különböző méretű és különféle (gyakran szabályos gömb) alakú ún. *gömbkövek*. Legfontosabb előfordulási területeik: a Mezőség, Kolozsvár és környéke (Törökvágás, Házsongárd, Feleki-hegy, Malom-völgy, Plecska-völgy), valamint Segesvár és Nagyszében vidéke.¹ E képződmények különösen Kolozsvárnak – Koch Antal geológus, egyetemi tanár szavaival – „*geológiai specialitásai*”², a konkréciók „*a város egyik különlegességét képezik*” – írta róluk Orosz Ferenc kolozsvári kalauzában 1933-ban³ (1–3. ábra).

A gömbkövek keletkezésével kapcsolatban többféle magyarázat született. A ma is elfogadott elmélet szerint a harmadidőszaki tenger üledékeibe a folyóvizek karbonáttartalmú mészkő- és márgadarabokat sodortak, s e magokat a terület szárazulattá válása után a csapadékvíz feloldotta. Az így keletkezett meszes kötőanyag a magokból kiindulva, sugárirányban összecementálta a homokszemeket.⁴

E sajátos földtani képződmények nemcsak a tudósok figyelmét keltették fel, hanem feltűntek a különböző korokban Erdélyt felkereső utazóknak is. Példaként irodalmunk két nagy alakjának, Kazinczy Ferencnek és Jókai Mórnak a megfigyeléseit idézzük. Kazinczy 1816-ban negyedmagával egy négyökrös szekérrel igyeke-

¹ Kőváry 1853. 132.; Matusik 1854. 16.; 1862. 17.; Hunfalvy II. 1864. 124.; Orbán I. 1868. 30, 145, 183.; Koch 1875. 11, 12.; Tulogdy 1925. 46.; Cholnoky 1919. 40.; Jánosfalvi Sándor 1942. II. 53.; Ajtay 1978. 463.; Lazu 1984. 16.

² Hőgyes 1876. oldalszámozás nélkül; Koch 1900. 161.

³ Orosz 1933. 13.

⁴ Ajtay 1978. 463, 466.; Xántus 1980. 20.

zett Kolozsvárról Tordára. Utazásáról – többek között – a következőket írta gróf Dessewfy Józsefnek: *„Míg túl Feleken egy Kolozsvárról elhozott írást olvasgaték, lányom figyelmessé tevé, hogy útunk mellett szokatlan formájú kövek teremnek, henger és gömbölyű alakra simítva a természettől. A gyermek emlékeztetése nekem valóban igen kedves vala.”*⁵ Jókai 1853-ban barátja, Kőváry László történész társaságában utazott Kolozsvárról Bencencre. Az utóbbi településen május 16-án kelt levelében az alábbiakat írta egyik rokonának: *„Kolozsvárt elhagyva Feleken vitt keresztül az út, mellynek hegyeiben teremnek azok az óriási kőgombócok, miknek keletkezéséről nincsenek tisztában tudósaink.”*⁶ Nagy írónk 1856-ban a *Vasárnapi Újság*ban egy saját rajzával illusztrált (4. ábra) kis cikket is közölt a gömbkövekről: *„Kolozsvárt jártomban csodálkozva láttam néhol az utcákat egészen gömbölyű kövekkel kirakva: míg nem felvilágosítottak, hogy e gömbölyű kövek illy módon teremnek a Kolozsvár melletti Felek-hegy oldalában, a mint azokat később meg is tekintetem. Mintha emberi kéz hөmpölygette volna, oly szabályszerűen gömbölyűek azok, a homok között elvegyülve, némellyik párosával összenőtt, mint egy kettős zsemlye s két embernek dolgot ád elhengergetni. Ezek a földnek özvövizű alakulásakor támadt görgületek, minőket a budai kővágásokban is találni, csakhogy sokkal kisebb arányokban.”*⁷

E konkrétumokat természetes állapotban és megfaragva többféle célra használták és használják fel Kolozsváron: a XVII. században ezeket is hasznosították a nagypiaci iskola felépítésénél,⁸ az utcák és a járdák egy része még a XIX. században is főleg a Feleki-hegyen szedett gömbkövekkel, illetve az azokból hasított lapos kövekkel volt burkolva,⁹ valamint készültek belőlük sarokkövek, kerékvetők¹⁰ (5. ábra), ülőkék, padok,¹¹ asztallapok, köszörűkövek,

⁵ Kazinczy 1942. 38, 39.

⁶ Jókai 1968. 85, 86. Lásd még: Jókai 1942. 163.; Vita 1975. 34.

⁷ Jókai 1856. 136, 138.

⁸ Herepei 1988. 498.

⁹ Schmidl 1835. 314.; Jókai 1856. 138.; Högyes 1876. oldalszámozás nélkül; Tóth 1877. 5.; Cholnoky 1919. 34.

¹⁰ Schmidl 1835. 314.; Cholnoky 1919. 34.; Herepei 1988. 498.

vályúk stb. is;¹² sőt, a Házsongárdi temetőben a XIX–XX. század fordulóján több nagyméretű gömbkő volt látható, amelyekről Herepei János feltételezte, hogy ezekkel a természetes és megíratlan kőemlékekkel a XVI–XVIII. században szegény kolozsvári polgároknak a sírjait jelölték.¹³

A kolozsvári gömbkövek legnevezetesebbike, mint „szónoki emelvény” a város, sőt, egész Erdély történetében is jelentős szerepet játszott: Dávid Ferenc 1568-ban erről hirdette az unitárius vallás tanait. Az eseményt a krónikás – Jakab Elek – a szájhagyomány alapján örökítette meg: *„Leghathatósabb bizonyíték azonban Dávid F. és hitfeleinek ez évi nagy sikerei mellett egy minden unitárius szívben máig is élő hagyomány lelkesítő emlékezete. Midőn t. i. a gyula-fejérvári hitvitából ekléziájába, őt áhitva váró hívei közé visszatért, a nép az ő kettős diadala által föllelkesülve elébe ment s ujjongva fogadta. Ő kérésökre Thorda- és Belközéputcza szögletén – hol híveivel találkozott – egy nagy kerek kövön beszédet tartott hozzájuk s az Egy Istenről oly elragadó ékesszólással beszélt, hitelveit oly általános tetszés közt fejtegette, hogy a nép, a közte – sőt annak élén – volt ősz Heltaival együtt vállain vitte be őt a piaci nagy templomba s az egész város az unitárius hitvallásra tért át.”*¹⁴

A ma is a Belvárosi unitárius templomban őrzött nevezetes gömbkőről (6. ábra) írta Versényi György (7. ábra) alábbi versét:

Emlékezet köve

*Felbúg az orgona, nem cikornyás ének
Szól hívságosan az ősök Istenének.
Egyszerű zsolozsma, az áhitat szárnyán
Mennyei szent trónhoz alázattal szállván.*

¹¹ Cholnoky 1919. 34.

¹² Tóth 1877. 5.

¹³ Herepei 1988. 498–499.

¹⁴ Jakab 1879. 128. Lásd még: Fitz 1912. 40.; Herepei 1988. 498. A gömbkövekről részletesen, további bőséges irodalommal: Hála 1995. Lásd még például: Ajtay 1994; Ajtay–Géczi 1994; Szabó 1998.

*Nincsen itt külső dísz, égre törő falak
Kápráztatás nélkül fenséggel állanak.
Csak a megindult szív őszinte érzése
Vonja az arcokat ragyogásba, fénybe.*

*Künn templom falának rejtett szögletében
Kerek görgetegkő vonul meg szerényen.
Mint valami kincsnek, úgy viselik gondját,
Esőtől, vihartól kegyelettel óvják.*

*Oh e szürke kőről fényes sугárkéve
Ragyog a merengő álmatag lelkére,
Sugárözöne a hű emlékezetnek,
Mikor nagy eszmékért éltek, lelkesedtek.*

*Szegletkő volt akkor valami ház sarkán.
Szabad gondolatok folyama áradván,
Dávid Ferenc a nagy apostol rajt' állott,
Hirdetve az igét, örök tanuságot.*

*S delejes áramként szava búve, bája
Ezereknek szívét-lelkét általjárta.
Ezerek ajkáról tört fel igaz hitben,
Megszentelt erővel: „Egy, csak egy az Isten !”*

*Oh, ez a szürke kő győzelem emléke,
Erős meggyőződés dicsőítésére,
Mikor nem önérdek, igazság szózatja
Vitt a küzdelembé, tüzelt viadalra.*

*Lelkünket kicsinyes tusák szennyezék be,
Ez egyszerű kőnél tán magához térve,
Ujra nagyokra tör tisztán, szennytelenül,
Bús szürke egünkön talán új fény derül.*

(Kolozsvár)¹⁵

¹⁵ Versényi 1899. 288–289.

A költemény szerzője, Versényi György középiskolai tanár, író, költő, néprajzkutató, a magyarországi bányászfoklór vizsgálatának úttörője 1852-ben született a Kolozs megyei Szucságon és egész életében ezer szállal kötődött Erdélyhez és a „kincses városhoz”. Tanulmányait a nagyenyedi Bethlen Kollégiumban kezdte, a gimnázium felsőbb osztályait a kolozsvári Református Kollégiumban végezte. A budapesti tudományegyetemen szerzett tanári (1874), majd bölcsészdoktori (1877) oklevelet. 1875–1876-ban a lőcsei Királyi Főgimnáziumban, 1876-tól 1894-ig a körmöcbányai Állami Főreáliskolában, majd 1894-től 1906-ig a kolozsvári Állami Felsőbb Leányiskolában tanított magyar nyelvet és irodalmat. 1906-tól 1917-ig Budapesten élt, 1918-ban hunyt el Kolozsváron, ott is van eltemetve.¹⁶

I r o d a l o m

Ajtay Ferenc

1978 A gömbkövek világa. *Élet és Tudomány* XXXIII. 15. sz. 463–466.

1994 A feleki kömbkövek (konkréciók) elterjedése, sztratigráfiai helyzete és keletkezésük ösföldrajzi feltételei. *Múzeumi Füzetek*, Új Sorozat 3. 120–127.

Ajtay Ferenc–Géczi Róbert

1994 Kolozsvár környékének földtani nevezetességei: a feleki gömbkövek. *Erdélyi Gyopár* III. 3–4. sz. 17–18.

Cholnoky Jenő

1919 A kolozsvári Feleki-hegy. *Földrajzi Közlemények* XLVII. 32–40.

Fitz József

1912 *Brassai Sámuel*. Budapest

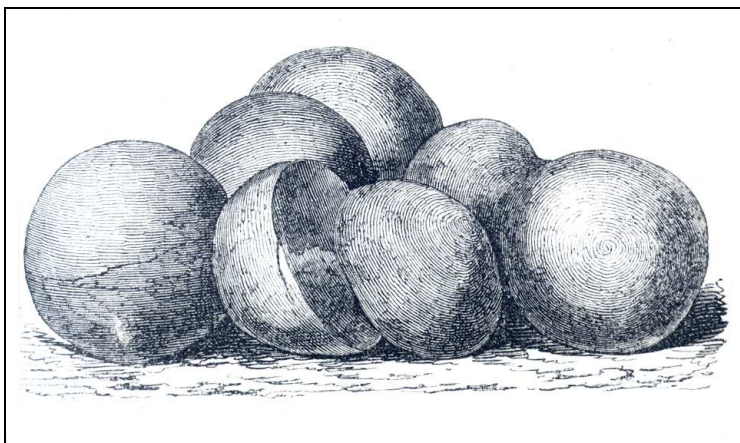
Hála József

1995 Az erdélyi gömbkövekről. In: *Ásványok, kőzetek, hagyományok. Történeti és néprajzi dolgozatok*. Életmód és Tradíció 7. 246–260. Budapest

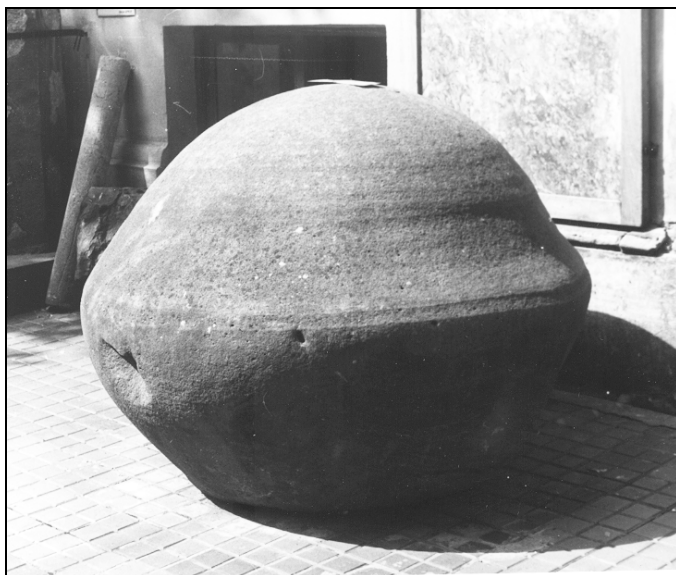
¹⁶ Életéről és munkásságáról lásd például: Ujváry 2002; 2007; Hála 2011; 2014. A magyarországi bányászattal kapcsolatos történeti és néprajzi dolgozatai, valamint versei: Versényi 2011.

- 2011 Versényi György, a magyarországi bányászfolklór kutatója. In Versényi György 2011. 225–241.
- 2014 Versényi György, a magyarországi bányászfolklór kutatója. In: *Tudósok, kutatók, gyűjtők. Néhány fejezet a magyar néprajztudomány és muzeológia történetéből.* Documentatio Ethnographica 30. 315–324, 568–573. Budapest
- Herepei János
- 1988 *A Házsongárdi temető régi sírkövei. Adatok Kolozsvár művelődéstörténetéhez.* Budapest
- Hógyes Endre (közli)
- 1876 Koch Antal mutatványokkal egybekötött előadást tart a városunkban használatban levő főbb könemekről. *Értesítő a Kolozsvári Orvos–Természettudományi Társulat ötödik természettudományi estélyéről, 1876. nov. 4-én.* Oldalszámozás nélkül.
- Hunfalvy János
- 1864 *Magyarország és Erdély eredeti képekben. Második szakasz: Erdély.* Darmstadt
- Jakab Elek
- 1879 *Dávid Ferencz emléke.* Budapest
- Jánosfalvi Sándor István
- 1942 *Székelyhoni utazás a két Homoród mellett.* I–II. Erdélyi Ritkaságok 7–8. Sajtó alá rendezte: Benczédi Pál. Kolozsvár
- Jókai Mór
- 1856 A felelkegyi homok görgületek. *Vasárnapi Újság* III. 16. sz. 136, 138.
- 1942 Úti levelek. In *Hazai utazók Erdélyben.* 162–170. Kolozsvár
- 1968 *Összes művei. Cikkek és beszédek. IV. 1850–1860. I. rész.* Budapest
- Kazinczy Ferenc
- 1942 Erdélyi levelek. In *Hazai utazók Erdélyben.* 34–51. Kolozsvár
- Koch Antal
- 1875 *Adatok Kolozsvár vidéke földtani képződményeinek pontosabb ismeretéhez.* Budapest
- 1900 *Az erdélyrészi medencze harmadkori képződményei. II. Neogen csoport.* Budapest
- Kőváry László
- 1853 [Kővári László] *Erdély földje ritkaságai.* Kolozsvártt
- Lazu, Ion
- 1984 *Natura sculptează.* București

- Matusik János
 1854 *Erdély földrajza*. Kolozsvárt
 1859 István bácsi a természet országában. Természeti ritkaságok.
István Bácsi Naptára 133–136. Pest
 1862 *Erdély földrajza*. Kolozsvárt
- Orbán Balázs
 1868–1873 *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s
 népismeii szempontból*. I–VI. Pest–Budapest
- Orosz Ferenc
 1933 *Cluj–kolozsvári kalauz*. Cluj–Kolozsvár
- Schmidl, Adolf
 1835 *Reisehandbuch durch das Königreich Ungarn*. Wien
- Szabó Melinda
 1998 A feleki gömbkövek. Kolozsvár környékének természeti cso-
 dáái. *Természet Világa* CXXIX. 1. sz. Melléklet X–XI.
- Tóth Mihály
 1877 *Kolozsvár környékének közetei és ásványai tekintettel ipari al-
 kalmazhatóságukra*. Kolozsvárt
- Tulogy János
 1925 *Erdély geológiája*. Cluj–Kolozsvár
- Ujváry Zoltán
 2002 Versényi György 1852–1918. In: *Kis folklórtörténet*. V. Nép-
 rajz Egyetemi Hallgatóknak 26. 5–35. Debrecen
 2007 Jeles napok, babonás napok. Versényi György, 1852–1918. In:
Magyar folklórtörténet. I. 371– 391. Debrecen
- Xántus János
 1980 *Országjáró bakancsok*. Kolozsvár–Napoca
- Versényi György
 1894 Virágnilyás. [Vers]. *Lányok Lapja* XX. 1. sz. 3.
 1899 *Száll az ének. Költemények*. Kolozsvár
 2011 *Bányák, bányászok, hagyományok. Válogatott tanulmányok és
 költemények*. Összeállította, a bevezetést és a kísérő tanul-
 mányt írta: Hála József. Az előszót írta: Paládi-Kovács Atti-
 la. Szerkesztette: Hadobás Sándor–Hála József. Rudabánya
- Vita Zsigmond
 1975 *Jókai Erdélyben*. Bukarest

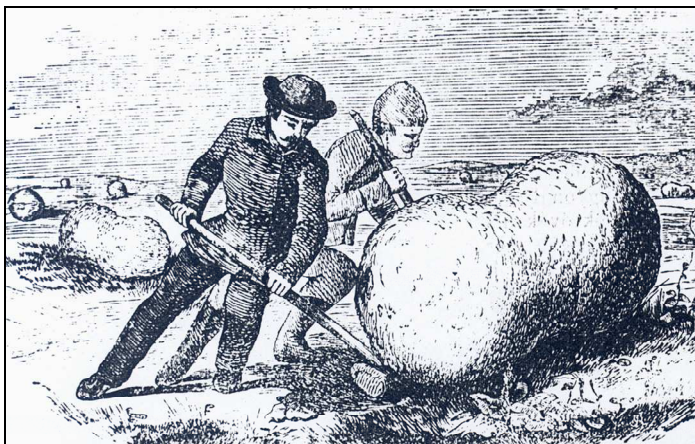
1. ábra. Feleki-hegyi gömbkövek ábrázolása István Bácsi Naptárában.
(Matusik 1859. 135.)

2. ábra. Gömbkő a kolozsvári tudományegyetem udvarában. (Fotó: Braszói Fuchs Herman, 1977.)

3. ábra. Gömbkő a kolozsvári Botanikus Kertben. (Fotó: Hála József, 1991.)

4. ábra. Gömbkövek a kolozsvári Feleki-hegyen, Jókai Mór rajza. (Jókai 1856. 136..)

5. ábra. Gömbkövekből készült kerékvetők Kolozsváron. (Fotó: Hála József, 1990.)

6. ábra. A történelmi jelentőségű kolozsvári gömbkő a Belvárosi unitárius templomban. (Fotó: Pozsony Ferenc, 1992.)

7. ábra. Versényi György. (Versényi 1894.)

„Noé szőlője” Istenmezején

A regéci vár (Borsod-Abaúj-Zemplén megye) közelében lévő *Kőtestvérek* nevű sziklaképződmény keletkezésének történetét, népi magyarázatát egy népmonda alapján Tompa Mihály, „*a népregek közkedveltségű dalnoka*”¹ Az *ünneprontók* című művében beszélte el. Ebből megtudjuk, hogy egy zsémbes vénlány úrnapiján hűgát gallyért, vízért szalasztja, három fiútestvérét pedig a szőlőbe küldi dolgozni. A hűg munka helyett a templomba, majd egy legénnyel annak szüleihez ebédre megy. A vénlány, amikor fiútestvéreinek a szőlőbe az ebédet viszi, elátkozza az ünnepet és a hűgát is átokkal sújtja. Isten büntetése nem marad el:

*Az elfáradt testvér' fejről,
Az étket és a kosrat
A bősz fiúk le sem vehették,
Mert egy rövidke percz alatt,
Midőn testvért s ünnepet
Mocskos szókkal szidalmaznának:
Szőlőjök tüske- s gazberekké,
S ők.... kőbálvánnyá változának.*²

Tehát, mint másutt is a tilalmas napokon (úrnapiján, Luca napján, karácsonykor, böjti napokon, pünkösdkor stb.)³ munkát végzők (szövők, szapulók, mezőre járók stb.); vasárnap, ünnepnap a tilalom ellenére dolgozók, táncolók vagy más, ünnephez nem méltó cselekedeteket végzők,⁴ a regéci „ünneptörés”-ben (Bornemisza

¹ Császár 1923. 11.; Kovács 1963. 69.

² Tompa 1846. A történetet idézi: Ipolyi 1854. 117.

³ Nagy 1980. 318.

⁴ Ujváry 1999. 1193.

Péter), „ünnepontás”-ban (Tompa Mihály, Arany János)⁵ résztvevők is megkapták (a nép szerinti) megérdemelt büntetésüket: kővé váltak.⁶

A Heves megye északi részén, a Tarna felső folyása mellett fekvő Istenmezején is szőlőben játszódik a kővé válás története, ott azonban egy etikátlan cselekedet és az azt követő átok következményeként nem emberek (csak két mondaváltozatban), hanem a szőlőterület és a tőkék változtak kővé.⁷

A népi vélekedés szerint az Isten eme büntetésének emlékét őrzi az a falu északkeleti részén, a Tarnától keletre, a főutca mellett 50–70 méter magasan húzódó kopár, meredek sziklafal, a *Vállós-kő* nevű hegy nyugati oldala: a *Noé szőlőjének* nevezett természeti képződmény, földtani látványosság, amely a Tarnavidéki Tájvédelmi Körzethez tartozik (1. ábra).

E homokkő-előfordulást a földtudományok művelői a régi idők óta ismerik, már „a legnagyobb magyar geológus”, Szabó József is vizsgálta a XIX. század közepén. Az e kutatásai alapján összeállított dolgozatában említette a *Noé szőlője* nevet, leírta, hogy a homokkőből a puhább részeket a víz kimosta, az ellenállóbb, keményebb részek megmaradtak, „*alakra nézve öreg szőlőtőkékhez hasonlítván*”.⁸

A nevezetes képződmények a XX. század elején a Palócföld jeles földtani kutatójának, (idősebb) Noszky Jenőnek a figyelmét sem kerülték el, ő az alábbiakat írta *Noé szőlőjéről*: „*A glaukonitos homokkőcsoportban nagyon gyakoriak a cipó-, fej-, vagy lepényalakú álkonkréciók. Ezek a keményebb, ill. az utólag összecementeződött részek a lazább rétegek lemállása következtében felszínre jutnak és vastag rétegsorozatokat kitöltve, sajátosságos, bizarr tájképi formákat kölcsönöznek a vidék egyes részének a meredek, kopasz hegy-, ill. domboldalakon. Legérdekesebb ilyen részlet Isten-*

⁵ Ujváry 1999. 1193.

⁶ Az „ünnepőrők”-ről, „ünnepontók”-ról és a kővé válás hiedelméről, benne Tompa „népregé”-jéről részletesen lásd: Ujváry 1999.

⁷ Az egy „*istentagadó gróf*” kővé vált szőlőjéről és vérré vált boráról szóló történetet lásd az alábbi ponyvanyomtatványban: Lajos Bácsi é. n.

⁸ Szabó 1859. 810.

mezeje falucska (Felső-Tarna-völgy) ÉK-i oldalán a sziklás hegy-
lejtőn látható. A palóc fantázia »Noé szőlőjének« keresztelte el. A
jó 60–70 m magasságú, kopasz hegyoldalon ferde sorokban he-
lyezkedtek el a sötétebb bevonatú, mohos álkonkréciók. Valóban
olyan látványt nyújtanak messziről, mint tavasszal a megmetszett
szőlőnek vén tőkefejei. Istenmezeje nem szőlőtermő terület, tehát a
szomjas fantáziának meg lehet bocsátani, ha a legrégebb borgaz-
dának, Noénak »kővé vált« szőlőtőkéit véli benne látni.⁹

Az utóbbi – kissé ironikus – mondat első részének igazságtar-
talmát már Bél Mátyásnak, a XVIII. század elején papírra vetett,
Heves megye északi részére vonatkozó megállapítása is igazolja,
amely szerint „itt-ott megterem a szőlő, de termése savanyú és si-
lánny”.¹⁰

A képződmény legújabb, szakszerű és tömör geológiai leírását
Selmeczi Ildikó és Horváth Ágnes adta: „A »Noé szőlője« mintegy
500 m hosszán húzódik a Tornától K-re, a falu főutcája mellett
emelkedő domb oldalában. A kopár sziklafal magassága megha-
ladja az 50–60 m-t. A hegyoldalban a térségre jellemző, zöldes
árnyalatú, közép- és durvaszemcsés, glaukonitos homokkő bukkan
felszínre (Pétervásárai Homokkő, M53), amely az egykori Para-
tethys tenger öblében rakódott le a miocén elején, mintegy 23–21
millió évvel ezelőtt. A képződmény keresztirétegzett, a rétegfelszí-
nek enyhén észak felé dőlnek. A kőzetet felépítő, 2–8 m vastag kö-
tegeken belül néhány cm vastagságú, meredekebben dőlő lemezek
dőlésiránya az egykori tengervíz áramlási irányát jelzi. A vastag
tengeri homok meszes oldatok hatására homokkővé cementálódott.
Legerősebben a porózus, durvaszemcsés rétegek itatódtak át, a
későbbiekben ellenállva a külső erők pusztító hatásának. Az erő-
sebben összecementált rétegek csipkés kőpárányt alkotva pre-
parálódtak ki. A kőzetben az idők során törések jöttek létre, utat
nyitva a mésztartalmú oldatok áramlásának, amelyek a durva-
szemcsés rétegek és a törésvonalak metszéspontjában, illetve a tö-

⁹ Noszky é. n. 42. A régi geológiai leírások közül említendő még: Szen-
tes 1943. 13–16.

¹⁰ Bél 1968. 107.

rések találkozásánál tudták leginkább kifejezni cementáló hatásukat. Az ellenállóbb kőzetet körülvevő, kevésbé kötött kőzetanyag erőteljesebben pusztult; a metszéspontokban lévő, és az oldatok cementáló hatásának újra és újra kitett, megkeményedett kőzetrészek dudorok, »cipősorok« formájában láthatók a hegyoldalon, egy kővé vált szőlőültetvény képzetét keltve.”¹¹

A Noé szőlője tövében egy kis mesterséges barlang van (2. ábra). Valószínűleg erről írta Lisznyai Kálmán az *Istenmezei kápolna* című versét:

*Istenmezei kápolna!
Jobb volna, ha nem is volna,
Ott áll egyedül magában
Papsajtban, árva csalánban.
No de mégis hasznos biz a,
Mikor hull az istennyila,
És menykő ver erdőt, mezőt:
Kopott fészülete előtt
Térdelnek a boszorkányok,
S imádkoznak a zsványok.*¹²

E kis barlang volt a falu régi, Szent László tiszteletére felszentelt temploma, illetve annak szentélye. Bakó Ferenc szerint „a kőbe vájt templom [...] a középkorból maradt ránk. A 18. sz. elején még ép volt, de később hajója, bejárata valamilyen okból kifolyólag megsemmisült és csak 1760 körül épült a kőbe vájt apszis elé »szilárd anyagból való« templomhajó, amit 1853-ban bonthattak le.”¹³ A mai, temetővel körülvett, műemlék jellegű kis templom (titulusa: Fájdalmas Szűz) 1853–1854-ben épült. Alapkövét

¹¹ Selmeczi–Horváth 2009.

¹² Lisznyai 1858. 37. A szerző a vers címéhez és a boszorkányok szóhoz a következő lábjegyzeteket tette: „*I. Istenmezejének nevezetik egy falu a Mátra vidékén. 2. Azaz szent hatásától még ezek is megtérnek.*”

¹³ Bakó 1997. 125. Vö.: Dercsenyi–Voit 1978. 312–313.; Soós 1985. 207–208.

1853. március 15-én tették le és 1854. június 26-án szentelte fel Bartakovics Béla egrai érsek.¹⁴

Az emlékezet szerint a barlangban valaha egy remete élt, az új templom felépülése után az üregben időnként teknővájó vándorcigányok húzódtak meg és a második világháború idején falubeli családoknak szolgált menedékhelyül. Több család emlékezete megőrizte azoknak az ősöknek az emlékét, akik egykor mint templomban, itt esküdtek egymásnak örök hűséget.¹⁵

Noé szőlőjének keletkezésével kapcsolatosan a fent idézett tudományos földtani eredeztetés mellett létezik egy „népi geológiai” magyarázat is, s ez utóbbi természetesen teljes mértékben eltér az előzőtől. Mielőtt ennek ismertetésére rátérnénk, röviden szólnunk kell a település nevének eredetéről.

Istenmezeje középkori eredetű falu (első ismert említése: Istenmezejy, 1311¹⁶) neve „*egy Isten-nek [...] hívott ember birtokában levő (erdei) rétre, kaszálóra utal*”.¹⁷ Az *Isten* családnévről a XV. század közepétől maradtak fenn adatok, s e famíliaelnevezés az istenfélő köznévi rövidülésével alakult ki.¹⁸ S hogy Istenmezején (legalábbis a monda szerint) nemcsak ilyen istenfélő, istenes emberek éltek, bizonyíték a *Noé szőlőjének* „népi geológiai” magyarázata, amelyben irigy, fukar ember (emberek) is szerepel (szerepelnek).

E monda a folklóralkotások törvényszerűségeinek megfelelően különféle változatokban él (ma is) Istenmezején és néhány környéki településen. A Magyar Zoltán történetimonda-katalógusának tervezete alapján a VI. Bűn és bűnhődés A. Kővé válás csoportjába¹⁹ sorolható monda (az ismert variánsok alapján összevont) tartalmi vázlatja, egyben a *Noé szőlőjének* és a templom előtti álló, kőből lévő gyümölcsösök kővé válásának népi magyarázata a következő: valaki (valakik) a szőlőben tartózkodik (tar-

¹⁴ Hekeli 2011. 60–61.

¹⁵ Saját gyűjtés – Istenmezeje, 2012. június 17.

¹⁶ Soós 1975. 282.

¹⁷ Kiss 1978. 294.

¹⁸ Kázmér 1993. 499.

¹⁹ Magyar 2007. 63.

tózkodnak) – valaki (valakik) arra jár (járnak) és szőlőt, gyümölcsöt kér (kérenek) tőle (tőlük) – a szőlőben tartózkodó (tartózkodók) megtagadja (megtagadják) a kérés teljesítését – a szőlőt, gyümölcsöt kérő megátkozza a szőlőt: azt kívánja, hogy váljon kővé – a szőlő, gyümölcs kővé válik.

A szőlőben tartózkodók és a kérést megtagadók az egyes mondaváltozatokban: vincellér (Zabar, Függelék [a továbbiakban: F.] 1., 4.); csősz (Zabar, F. 3.; Istenmezeje, F. 13.); szőlősgazda, tulajdonos (Péterfala, F. 7.; Kustány, F. 8.; Istenmezeje, F. 9., 11–12.); gyümölcszedő asszonyok (Istenmezeje, F. 10.); nincs megnevezve (Zabar, F. 2.; Dobfenek, F. 5.; Vecseklő, F. 6.).

A szőlőt, gyümölcsöt kérők az egyes mondaváltozatokban: állapotos asszony (Zabar, F. 1–4.; Vecseklő, F. 6.; Kustány, F. 8.; Istenmezeje, F. 9., 11., 13.); koldus (Péterfala, F. 7.); Jézus és Péter apostol (Istenmezeje, F. 10.); asszony, beteg gyermekek anyja (Istenmezeje, F. 12.); remete (Istenmezeje, F. 13.); nincs megnevezve (Dobfenek, F. 5.).

Néhány kiegészítő megjegyzés a fentiekhez: a barlang (a régi templom) volt a szőlő borháza (Zabar, F. 3.); kővé vált az irigy ember is (Vecseklő, F. 6.; Istenmezeje, F. 9.); a *Noé szőlőjében* lévő hajlatokba, homorú részekbe terítették egykor száradni a kender (Istenmezeje, F. 11.), mert – egy XX. század eleji forrás szerint – „*a nők házivászon-szövással foglaloznak*”.²⁰

A monda több variánsában (Zabar, F. 1., 4.; Vecseklő, F. 6.; Istenmezeje, 11–13.) említett, a benne lévő szőlővel és gyümölcsökkel együtt kővé vált két kosár ma is ott áll a templom bejáratának két oldalán (3–4. ábra). A népi vélekedés, mondai magyarázat szerint a *Noé szőlőjében* kővültek meg, valódi eredetükről a Heves megye műemlékeiről szóló mű tudósít: „*A portál előtt két kovácsoltvas állványon egy-egy gyümölcskosár körtékkel és szőlővel. Hős János egri szobrász művei 1770 körül, egykor az egri érseki gyümölcsöskert kapuin állottak.*” A fent említett kötetben a kőkosarakat fotón is bemutatták, ennek aláírása: „*Istenmezeje. Gyü-*

²⁰ Borovszky é. n. 47.

mölcskosaras faragványok. Egykor az egri érseki gyümölcsöskert kapudíszai voltak. 18. sz. m.[ásodik] f.[ele].”²¹

S hogy kik és miért vitték azokat mai helyükre? E kérdésre a választ egyelőre nem tudjuk megadni. Mint ahogy azt sem tudjuk, hogy pontosan mikor kerültek oda. Talán már a templom 1854. évi felszentelésekor ott voltak, de az 1860-as évek elején bizonyosan. Kiderül ez az alsónyéki (Hont vármegye) születésű Pajor István (1821–1899) fiatal balassagyarmati ügyvéd, korábban Hont vármegye, akkor és később Nógrád vármegye társadalmi és kulturális életének jeles és megbecsült személyisége, az 1840-es évek elejétől (néprajzi írásokat is) publikáló író, költő, műfordító és nyelvész²² (5. ábra) *A megátkozott szőlőhegy* című, egy pályázatra alkotott művéből és az ahhoz készített illusztrációból.

A Pesten megjelenő *Képes-Ujság* (szerkesztő: Ilméri Kiss István, főmunkatárs: Majer István), *A magyar nép mulatva oktató barátja* 1864-ben összesen 40 arany pályadíjat tűzött ki elbeszélések, költemények és ismeretterjesztő cikkek írására, ebből „*II. tíz darab aranyat két legjobb költemény írójának; melyek közül 6 arany legjobb rövid népszerű rege-, s 4 arany legszebb népdalért fog kiszolgáltatni.*”²³ A pályázat eredményéről szóló első jelentésben²⁴ Pajor neve és művének címe még nem szerepel, a pójtjelentésben viszont ezt olvashatjuk: „*Közlés végett – a jutalomnyerteseken kívül – elfogadjuk a következőket: 1-ör, a népregek közül [...] »A megátkozott szőlőhegy« [...] czimüeket [...].*”²⁵ A „néprege”, *Dicséretet aratott pályamű* főcímmel és a jelige („*Meghagyta nekünk a letünt idő, / Öreg regékben sok történetét. Tompa.*”) feltüntetésével hamarosan megjelent a *Képes-Ujságban*²⁶ (6. ábra). A

²¹ Dercsényi–Voit 1978. 314.

²² Pajor István életéről és munkásságáról, további részletes irodalommal: Hála 1995. 208–209, 212–213.; 2007. 376–379.

²³ *Képes-Ujság* I. évf. 1. sz. 47–48. (1864)

²⁴ *Képes-Ujság* I. évf. 13. sz. 401–404. (1865)

²⁵ *Képes-Ujság* I. évf. 15. sz. 465–466. (1865)

²⁶ Pajor 1865. Kötetben, a lényeges nem érintő kis változtatásokkal: Pajor 1897.

szerző egy későbbi közléséből tudjuk, hogy „*a jutalom volt dicséret és két arany*”.²⁷

Pajor művének utolsó két sora így hangzik:

*S az egyház terén látni mindörökre
Gyümölcsivel kővé vált két kosárt.*

A kosár szóhoz az alábbi lábjegyzetet illesztette: „*Illy két kosár, kőből mesterségesen faragott, s a régiség miatt mohhal lepett gyümölcsökkel, tetteg ott van az istenmezei templomtéren. – A gyümölcsnemek ugyanazok lévén, melyek a regében említvék, szerző – ki azokat maga látta – nem véle czélszerűnek e részben a történeti valóságtól eltávozni. Az Istenmező helység közvetlen közelében levő sziklaoldal egy elpusztult s kővé vált szőlőhegy alakját annyira híven képviseli, miként csodálni lehet, hogy ezen a maga nemében nevezetes természeti ritkaság, természetbúváraink figyelmét eddig magára nem voná. – A hegy tövében látható egy sziklabarlang is, melyben ájtatosságra ébresztő szentképek helyezték el. – A regetörténet a nép ajkain él, s szerző által onnan vétezt.*”²⁸

A fenti idézetből nemcsak az derül ki, hogy a gyümölcsöskosarak az 1860-as évek elején már ott voltak a templom előtt, hanem az is, hogy a „néprege” alapjául szolgáló történetet a szerző Istenmezején hallotta, gyűjtötte, amelyet aztán fantáziájával műköltői alkotássá érlelt. „*A regetörténet a nép ajkain él, a szerző által onnan vétezt*” – írja.²⁹ E kijelentés igazságtartalmát nincs okunk megkérdőjelezni, sőt, megerősíthetjük, alátámaszthatjuk egy 2012-ben Istenmezején gyűjtött, a 76 éves Ludvig Albertné által elmondott mondaváltozattal, amelyben ugyanúgy szerepel a meghalni hazatérő remete motívuma (F. 13.), mint Pajor művében (F. 14.).

A balassagyarmati ügyvéd „néprege”-jéhez a *Képes-Ujság* szerkesztősége *A megátkozott szőlőhegy s környezete* aláírással egy ké-

²⁷ Pajor 1897. 108.

²⁸ Pajor 1865. 640.

²⁹ Pajor 1865. 640.

pet is mellékelte³⁰ (7–8. ábra), amelyhez a szerző lábjegyzetben az alábbiakat fűzte hozzá: „A rajzot illetőleg megjegyezendő: az 1. sz. alatti gömörmegeyi Zabar helységtől Pétervásár mezővár. felé jöve balról fekszik; alatta hosszú völgyben rétság terül, melyen a Tarna vize kanyarog végig. A 2-ik sz. alatti sziklafal a kövült szőlőhegyet képviseli, alatta a remete-barlang az út mellett, előtte keresztel. A 3-ik sz. alatti sziklák nagyszerű, mintegy rögtöni véletlen által támadt kőtömegeknek tűnnek fel. A 4-ik sz. a. van az egyház, s az előtte levő téren a kereszt előtt a két kőgyümölcskosár. A 5-ik szám a völgyben elterülő Istenmezeje (vagy Istenmező) hevesmegeyi kis helység lakainak elsőjét jelöli. Szerző.”³¹

A rajzon – egyebek mellett – látni, hogy a *Noé szőlője* abban az időben a falu külterületére esett (környéke mára teljesen beépült) és az is, hogy a kőkosarak nem a mai helyükön (a templomajtótól jobbra és balra), hanem az Isten háza előtt álló kereszt két oldalán voltak elhelyezve (8. ábra).

Megemlíjtük, hogy a templom melletti temető több sírján olyan, a fenti gyümölcsöskosarakhoz hasonlító kővirágkosarak láthatók (9. ábra), amelyek mintájául talán az előbbi faragványok szolgálhattak.

Az ifjúságnak szánt elbeszéléseivel, mondafeldolgozásaival, mesegyűjteményeivel és regényeivel népszerűvé vált író, Balogh Béni (1922–2000), a *Vállós-kő szőleje* című művében³² írt az Istenmezején lévő *Noé szőlőjéről*. A szerző, ahogy a többi mondafeldolgozásának esetében is, csak a történet magvát (egy szegény özvegyasszony beteg gyermeke számára szőlőt kér – nem kap – megátkozza a szőlőt – az kővé válik) vette a néphagyományból, amelyet aztán írói fantáziájával formált önálló művé, ahogy egyik könyvének utószavában megfogalmazta: „Népmondák több száz évvel ezelőtt még éltek-terjedtek-keletkeztek hazánkban, de ma már

³⁰ Pajor 1865. 639–640.

³¹ Pajor 1865. 640.

³² Balogh 1986. A mű kissé átdolgozva: Balogh 2006. Némileg módosított változata az interneten (<http://istenmezeje.hu/htms/mezo/monda.htm>) is olvasható. Idézi: Hekeli 2011. 45–47. Egy részletét idézik: Baráz–Kiss 2007. 24.

*csupán töredékeket, morzsákat gyűjthetünk össze. Gyakran csupán egy helynév, egy mondat, egy szólás az iránytű, melynek nyomán alkotásra lendül az írói képzelet. Így történt az általam megírt mondák esetében is.*³³

Balogh Béni munkájának felhasználásával készült az a *Vállós-kő szőleje (monda)* címet viselő szöveg is, amelyet egy táblán Istenmezeje Község Önkormányzata az érdeklődők tájékoztatása céljából 2010-ben helyezett el a *Noé szőlője* alatti kis barlang, a falu egykori temploma előtt.

FÜGGELÉK

I.

Istenmezejin a templom mellett van egy nagy kosár, oszt kővirág van benne. Ezt te is hallottad má?! Úgye, hogy a terhes asszony megkívánta a gyümölcsöt, oszt a vincellér nem adott neki. Oszt:

– Csak egy almát adjon!

Oszt nem adott neki. Oszt akkor az asszony elment. Oszt mikor kigyótt a kapun, asz mondja, hogy:

– Adja az Isten, hogy kőé vályyon minden!

Oszt az a szőlősorok is Istenmezejiné! Látod a hegybe, hogy ott van rendes szőlősorok?! Láttad má te azt! Hogy akkor vált... Azé, annak a jelképire csinátatták a templomot oda, az a nagyúr. És azé van ott a nagy kosár a virággal meg a gyümölcsvel. Ezt mindig beszélik. Hogy oszt igaz vót-e, nem-e?³⁴ (Zabar)

³³ Balogh 1986. 218. Egy későbbi könyvében is hasonlóképpen nyilatkozott írói (mondafeldolgozó) módszeréről: „*E mondák, regék, régi históriák a korábbiakhoz hasonlóan szintén töredékeken, »morzsákon« alapszanak, amelyeket vagy a néptől gyűjtöttem, vagy a régi krónikák sárgult lapjairól »emeltem« ki s alkottam újjá, kerek, egész történeteké.*” (Balogh 1990. 6.)

³⁴ Villányi 1992. 105.

2.

Kőhegy van Istenmezejin. Ez valamikor – aszonták, hogy – szőlő vót. Osztan egy viselős asszon megkívánta a szőlőt, oszt nem adtak neki. Oszt kőé vát. Osztan ha úgy ara járna – má úgye mos má nem tudom, mer má régen jártam én ara –, a szőlőnek a sorát mel lehetett látni. De hogy ez mikor vót, ezt oszt má én se tudom. Ez már valamikor nagyon régen lehetett, ki tudja, hány száz esztendővel ezelőtt.

Mondom, hogy eztet tudom így történetbe la, hogy eztet beszélgették, hogy azé vát kőnek a szőlő, hogy nem adtak a viselős asszonnak belőle. Biztos megátkozta!³⁵ (Zabar)

3.

Asz beszéltek, hogy Istenmezeji faluba, falunak ezen a végin nagyon nagy, szép szőlő vót, szőlőhegy. Osztan vót is nagyon dús termés. Oszt egy állapotos asszony megkívánta a szőlőt. Osztan mondja ja izének, csósznek, hogy adjon neki egy fürt szőlőt. Legalább egy szemet. Nem adott neki. Osztan az asszon meg nagyon beteg lett, osztann aszonta, hogy:

– No, hogy vallyon kővé a szőlőtök!

Osztan asz mondták, hogy errő lett, errő vállott kővé akkor mingyá a szőlő, a borház, minden.

Nem tudom, nem figyelte maga, azon az ódalon, igaz-e, Istenmezeji-nek ezen az ódalán van egy nagy üreg? Av vót talán a borház. Osztan annak is vállott, kőnek, kővé vállott a szőlő.³⁶ (Zabar)

4.

Állítólag ez a Kőhegy úgye szőlő vót, rettenetes sok szőlőt termett, meg vót ott gyümölcs, körtefa, minden. Még meg is vót, Istenmezejin sokáig vót a templomba a kosár, kókosár. De valahova elvitték má azt onnan; Egerbe-e vagy hova, nem tudom. De a fonást is lehetett látnyi a kosáron, érted? Oszt benne alma, körte, ijjesmi, gyümöcsfélék!

A vincellérhe úgye bement egy asszony. Állítólag a kerbe ment be. Szép gyümöcsösök vót, szép gyümöcsök vótak, meg a szőlő is szép vót.

³⁵ Villányi 1992. 105.

³⁶ Villányi 1992. 105.

Oszt megkívánta a terhes asszony. A vincellér meg meffogta, oszt elverte az asszont. Oszt az asszony aszonta, hogy:

– Adja a Jóisten, hogy kővé vályék a szőlőtök meg a gyümölcsötök!
Oszt kőé is vátozott!³⁷ (Zabar)

5.

A' má régen vót, a' Magyarországon vót Istenmezejin. Ott szőlő vót, tudja. Szőlő vót, oszt kővé változott. Valami olyan csoda lett.³⁸ (Dobfenek)

6.

Egerbe mondták aztat, hogy Istenmezején a szőlő valahogy kővé vállott. Megátkozták azt is. Egy állapotos asszony megkívánta, oszt nem adott neki szőlőt. No oszt hogy váljon kővé. Aztán az ember is úgy vált, meg a szőlő is. Még a templomba is vittek egy kosárral, és még az is kővé vált.³⁹ (Vecseklő)

7.

Két monda is van. Hogy egy koldus gyütt arra, oszt kért vóna szőlőt. Nem adott neki a szőlősgazda. A másik meg azt mondja, hogy egy terhes asszony ment arra, oszt a terhes asszony megkívánta, oszt akkor elég ahó annyi, az meg arra, oszt az nem adott neki, oszt aszondta: akkor váljon kővé a szőlő! Oszt kővé vált a szőlője, amelyik nem adott a terhes asszonymak, ugye. Ahogy itten megyünk Ceregybül, ezen a végin felfele, van Istenmezeje végin. Tíz méterre van az úttól, csupa kő, de mintha szőlő vóna.⁴⁰ (Péterfala)

8.

Arra utalnak, ott Gömörbe', hogy kővé változott a szőlő. Hogy ment arra egy állapotos asszony, oszt kért szőlőt, osztan nem adott neki a gaz-

³⁷ Villányi 1992. 105–106.

³⁸ Magyar 2006. 47.

³⁹ Magyar 2006. 47.

⁴⁰ Magyar 2006. 47.

da. Osztán az asszony megátkozta úgy, hogy kővé változott neki az egész szőlő.

Győtt onnan egy asszony Fülekre laknyi, oszt az beszégette, hogy az igaz vót, hogy mai napig ott van az a kőoszlop. Megkívánta az állapotos asszony a szőlőt, oszt nem adott neki, és kővé változott a szőlőji.⁴¹ (Kustány)

9.

A monda szerint egy terhes asszony megkívánta a szőlőt, kért a tulajdonostól, az nem adott. Az asszony megátkozta, az pedig kővé változott a szőlővel együtt.⁴² (Istenmezeje)

10.

A néphagyomány szerint Jézus és Péter apostol az istenmezei szőlődomb alatt gyalogolván megszomjajztak és a gyümölcszedő asszonyoktól szőlőt kértek. Az istenmezei asszonyok megtagadták kérésüket, erre Jézus kővé változtatta gyümölcsösösaraikat.⁴³ (Istenmezeje)

11.

Anyukám 95 évesen halt meg, borzasztó sokat tudott a faluról és akkor úgy maradt meg bennünk, gyerekekbe, hárman vagyunk testvérek.

Ezen a hegyen még az én gyerekkoromba jobban látszott a szőlő sora. De már meg van egy kicsit kopva.

S akkor mindig magyarázta nekünk [az anyám], hogy azok szőlősorok vótak, ilyen hajlatok, ugye. No de, a kendert meg oda terítettük. Mer avval foglalkozott a falu.

És akkor, ugye, hogy egy terhes asszony vót, kért vóna a gazdától. Hét gyereke vót, de még akkor született a nyócadik. És akkor elkergette a gazda, nem hogy adott vóna neki.

⁴¹ Magyar–Varga 2007. 135.

⁴² Papp–Végh 1970. 28. Idézik: Bakó 1997. 125.; Lengyel–Limbacher 1997. 127.

⁴³ Dercsenyi–Voit 1978. 314. Idézik: Csoma 2010. 423.; Hekeli 2011. 48.

És akkor az asszonymak nagyon fájt a szíve és azt mondta, hogy nohát, ha nem adtál szőlőt, akkor váljon kővé! S megtörtént. Ezt tudjuk róla.

Hát azok az alakok, amik ott láthatók, arra vallanak, hogy valóban szőlő sorai lehettek. Ugye, azt má az öregek sem tudják biztosan.

És akkor ott van egy ilyen hajlat, ami barlangra mutat. Még az én nagyanyám ott esküdött. Anyukámnak a dédije. Az vót az igazi régi templom.

[Mit tud a templom előtt álló két kőkosárról?]

Úgy mondják, hogy kapcsolatban van [a Noé szőlőjével], hogy két kosárral vót a gyümölcs és akkor úgy se adott a gazda és akkor azok is kővé változtak.⁴⁴ (Istenmezeje)

12.

Valamikor, a régi korban vótak szegények is, meg gazdagok is. Oszt valami nagy úré vót itt ez a szőlő. Oszt akkor jött erre egy asszony, ide járt [a barlangtemplomhoz] imádkozni. Vót neki nagy három gyereki. Oszt betegek vótak. Oszt akkor szőlőt kért az embertő. Oszt nem adott neki. Az asszony úgy átkozta meg, hogy olyanak változzék ez a hely, hogy ne legyen használható. Olyan is, mert ezt nem használja senki. Ez valóságos igaz, így mondták, hogy így mondta az asszony, hogy olyanak változzék át, hogy ne tudják használni. Ez igaz vót.

[Mit tud a templom előtt álló két kőkosárról?]

Az innen van, innen van levíve. Innen vitték le emléknek. Abban volt gyümölcs, körte, meg alma, minden és odatették a templom elejbe.

[Azok is kővé váltak?]

Igen. Azok is itt kővé váltak, kővé vált minden. Kővé vált, kővé vált. Mer az asszony mondta, hogy, hogy beteg a lányom, oszt akkor szőlőt óhajtott, hogy azt ett vóna. Így igaz vót. Kővé változott, kővé változott.⁴⁵ (Istenmezeje)

⁴⁴ Murányi Albertné született Bíró Julianna (1939) adatközlése – Istenmezeje, 2012. június 17. (saját gyűjtés).

⁴⁵ Fodor Ágostonné született Utsi Veronika (1919) adatközlése – Istenmezeje, 2012. június 17. (saját gyűjtés).

13.

Vót egy remete. És a hegynek a másik oldalán vót. Azt álmodta, hogy mondta neki az Úrjézus, hogy jöjjön el ide, mer meg fog halni és ne ott haljon meg, hogy ne találják meg, hanem a népek között.

Mikor idegyött, igaz-e, ez a kő mindenfele, hogy szőlő vót. Őszintén, hát lehet is látnyi valóban a sorait, ahogy így végigmennek, igaz-e, a sorai. Ezeken járkátunk ki, mikor gyerekek vótunk.

Na és mikor átgött, hát meglátta a szőlőt, oszt mondta, hogy ő kérne szőlőt a csósztó. Oszt nem adott neki. Oszt aszonta, hogy: Akkor váljon kővé!

A másik meg azt mondta, hogy úgy van, hogy vót egy terhes asszony, megkívánta a szőlőt, de nem adott neki és akkor vált kővé.

Hogy oszt most melyik verzió az igaz, nem tudom.

[Mit tud a templom előtt álló két kókosárról?]

Én úgy tudom, hogy az innen származott. Sőt, az a két oroslány, aki oda alá van Péterkén [Pétervásárán], azt is innen vitték el. Most nem tudom, hogy az oroszok, vagy a németek. Levitték Péterkére, a [kő]-oroszlányok ott maradtak, de a két kosarat visszahozták.⁴⁶ (Istenmezeje)

14.

Pajor István: A megátkozott szőlőhegy (Néprege. Pályamű)

Jelszó: *Meghagyta nekünk a letűnt idő
Öreg regékben dús történetét.*

TOMPA

Hevesnek egyik rejtett édenében,
Hol a szülőföld áldott kebele
Mindennel, ami a föld gyermekének
Tápot s gyönyört ad, csordultig tele;
Hol tízszeresen adja a vetett mag
A földművesnek vissza önmagát,

⁴⁶ Ludvig Albertné született Nagy Erzsébet (1936) – Istenmezeje, 2012. június 17. (saját gyűjtés).

S izzadva vágja hajnaltól napestig
A gyors kaszás a rétnek bársonyát;
Hol a tekergő Tarna hús ölében
Az ínynek kedves márna s ponty tanyáz,
Míg fenn az erdők lombos ernyejében
Zengő madárdal s füрге nyáj körében
A pásztor édes-búsan furolyáz;
Ottan, hol a bérc tűzitalt terem,
S mely vastagon borítva kebelén,
Gyümölcsözöntől reng a televény:
Kisdéd falunak jámbor tiszta népe
Évszázadoktól boldogságban éle,
Mint anyja hú keblén a csecsemő.
A kis falu neve: *Istenmező*.

És e dicső név méltán illeté meg
A szép virányt és erkölcsös lakóit,
Kik Istennek híven szolgáltanak.
Ha kondult hajnalban a szent harang,
Isten házába gyűlt kicsinye, nagyja
Imádni azt, ki mindeneknek atyja,
Kitől jó minden kedves adomány.
S imájok végeztével, mint a méh,
Mely lankadatlan hévvel gyűjt, keres,
Míg a köpű színültig telve lesz:
Úgy ők munkálni elsiettenek.
A kisdéd ház és tája tiszta, mint
A forrás tükre, melybe tűzszemével
A nap arany sugára betekint;
A dús mezőben nincs ugar, bozót;
Kiirtja azt a szorgalom keze,
S szorgalmukon az ég áldása volt:
A kamra, pince, csűr újig tele.
S amit hálásan úgy elvettenek,
Megoszták azt hűn a szűkölködővel,
Végasztalatlan a ház küszöbét
Egy szenvedő sem hagyta náluk el.
Boldogság volt a lét Istenmezőn!
De hajh! ti gyarló bűnös emberek!
Mily állhatatlan szép erényetek!

Idők múltán termett közöttetek
Káin-szülött, ki boldogságotok
Ellen, gonosz szívében tört vete;
(A sátánnak volt ez kísértete!)
S jaj nektek, hogy reá hallgattatok!
A tiszta erkölcs s szűzies szemérem,
Miként a napfény a ború előtt
Dicsőbb honába visszaköltözött.
És jött helyébe a gőg, a hiúság,
A bujaság és ármány ördöge,
S romlástok egy nyomon jött el vele!
Nem zengi vissza már Isten lakának
Visszhangja a hívőknek énekét;
Üres falaknak szól a szent beszéd;
Az egyház pusztá, látogatlan rom!
A trágár ajkakon káromkodás és
Eget szidalmazó bűnös szavak;
A szeretet gyűlölséggé, s a jótét
Önző haszonleséssé váltanak;
Az áldó munka s szorgalom helyébe
A tétlen tunyaságnak átka lépe;
A gazdag föld dudvát termő ugar!
Csak a bérc kincse, az arany gohér,
A formint és a drága muskatal,
Mikből kerül a kedvado itál,
Öntik még mómorszülő nedvüket.
Mert őserótül forr a nedv tövükben;
S mit az apák szorgalma ültetett,
A jó természet érlelő szakában,
A fák ízes gyümölcse rengeteg.

*

A bérc tövénél, sziklabarlangjában,
Élt egy magányos jámbor remete,
Egy századnál több nyomja vállait már
S több félszáz évnél, hogy itt lakhelye;
Szóló emlék ő még a jobb időkből,
Midőn oly boldog volt a kis telep;
Miért kellett – így hánykódik magában –,

Miért veszélyét néki érni meg!
Gyakran, szent ihletétől megkapatva,
Midőn látá a bűnös süllyedést,
Inté, óvá a korcsult nemzedéket,
Jósolva, mely majd eljövend, a vést;
De gúny s szitok lőn jó tanácsi bére,
A veszni indult nép nem hajta rá,
S ő tengerében szíve bánatának
Az ősi szülőtelket elhagyá,
S kiköltözék a bércnek odújába,
Szent fogadalmat esküvén, miképp
Csak egy lesz sírig célja életének:
Imádni buzgón, híven Istenét,
S irgalmat esdni a megtévedtekre,
Kiket vele egy bölcső ringatott;
Óh, mily jótékony volt a hit szívének,
Hogy e nép nyerhet még bocsánatot!
A földi jókból mitsem tartá ő meg;
Ruhája vastag szűrő szőrcsuha,
Élelmes vadgyümölcs s aszalt növények,
Itala hűvös forrásvíz vala;
Minden bútorzatát mohágya tette,
S a barlang nyílt szájának küszöbén
A megfeszített Üdvözítő képe,
Miként egy testté váltott szebb remény;
Ott látták őt térdelve és imálva,
Mint egy sírból feljött szellemet,
Intő jelül a megtérés művére.
De a kőszívek meg nem tértenek!
A tűnő órák percegő homokja
Ezenközben mindinkább lefolyék;
S a szent embernek fáradt életére,
Jól érezé, hogy elközelg a vég;
Még egyszer vágyott látni szülőföldét,
Még egyszer intni, óvni feleit;
S zarándokbotját véve támaszul, az
Őslak felé intézi lépteit.
A bérc arany gyümölcsei épp megérve:
A formint, a gohér, a muskatal,
Az ízes kármánkörtve és a kéklő

Berzenci szilva annyi társival –
Áldásuk terhével majdnem letörnék
A tőkék szárít s a fák gallyait,
S az indás dinnye, a nyárnak királya,
Csábítva hinté szerte illatit.
A remetének titkos ösztön súgja:
„Ízleld meg, amit a természet ád,
Ízleld meg és erő kel tagjaidba,
Megtenni élted e végső utát;
Nem bűn élvezni, ami életünknek
Ártatlanul mentőjévé leszen.”
És ő hallgatva keble szózatára,
Bízékony vággyal céljához megyen.
Csak egy csepp kell a tengerből neki,
Eloltni szomját égő ajakának!
De hasztalan kér, hiába eseng,
A tengerből egy cseppet sem adának;
Egy kis gerezdke, egy szelet gyümölcstől
Új élet, új vér frissítné erét,
S a tölt kasokba, ami már fölösleg,
Egy pár szemecske szomjának elég.
De nem adtak egyetlen szemet sem,
S a haldoklónak szenvedésire
Gúnnyal felelnek: „Nincs szüksége annak,
Ki imából él, föld gyümölcsire!”
És elsietnek megtelt kasaikkal...
A remetének keble elszorul,
S végső keservében sebzett szívének
Ily szörnyű átok hangzik ajkirul:
„Légy átkozott, te Szodomának népe,
S amily kemény kővé dermedt szíved,
Oly szikla légyen e hegyből, amelynek
Gyümölcsit érdemetlen élvezed!”
S a szörnyű átok rögtön teljesült;
A barna földnek áldott televénye,
A nép e büszkesége s végreménye:
A szőlőhegy zord sziklává kövült.
A fürtös tőkék s fák aranygyümölcs
Eltűnve, zörgő kővé váltanak,
S a gazdag porhonyrétegek helyébe

Sötét gránit tört fel s fakó kovag;
A nép ijedve futván, menekül;
De a bosszúnak karja nyomban éri,
Nem, egy szemecskét sem enged megélni
Az átkos hegy gyümölcsiből neki.
S midőn a teltkosár-vivők a térre
Érték, hol a szent templom dúlva, tépve,
S oltalmat, esdve tőle kértének:
A megtellett kasok gyümölcsseikkel
Rideg kövekké lettenek s terhükkel
A földbe mélyen bésüppedtenek;
Szilaj rémület s jajveszékelés
Mindenfelé s a bűnösök keblében
Csak egy érzés van: a kétségbeesés.

*

Azóta ismét századok múltának,
S a régi népet új váltotta fel,
Mely az apák bűnéért meglakolván,
Kegyelmet érdemelt erényivel;
Az égnek boltja nyájasan mosolyg le
Ismét a felvirult mezők felett;
Istennek háza díszben áll megint fenn,
S a szorgalom bőven nyer kenyeret;
De a megátkozott hegyszikla most is,
Bűn ellen intő példakép gyanánt; –
S azt egyház térén látni mindörökre
Gyümölcsivel kővé vált két kosárt.⁴⁷

15.

Balogh Béni: Vállós-kő szőleje

Heves megye északi részében, a Tarna patak völgyében fekszik a szépen fejlődő, Istenmezeje nevezetű falu. Határában, a Tarna jobb partján

⁴⁷ Pajor 1897. A mondafeldolgozást a ma érvényes helyesírási szabályok szerint közöljük.

kisebb hegyvonulat, dombsor koszorúzza a völgyet. Itt egy lapos tetejű hegyecske ágaskodik, ormán szürkésbarna, különös alakú kövekkel.

Ez a Vállós-kő.

Itt vált kővé Noé szőleje.

Hogy ki volt ez a Noé? Nem tudta ezt bizony senki. Annyi azonban bizonyos, hogy gazdag földesúrnak mondotta magát. Egy napon négy fekete ló vonta hintón megjelent ezen a kietlen tájon, és sok-sok szolgáljával dolgoztatni kezdett.

Legtöbbször titokban és legtöbbször éjszaka.

A környékbeliek csak ámultak-bámultak, amikor szinte napok alatt a Vállós-kő sziklás oldalában pompás termőföld barnállott.

Hogyan történhetett ez? Hiszen sem szekerek nyikorgását, sem igavonó lovak horkantását nem hallotta senki!

A következő tavaszon pedig sárga szőlővesszőket ültettek a titokzatos, fekete földesúr néma szolgálái. És azok a vesszők azon a nyáron nemcsak kihajtottak, üdezőld leveleket hoztak, hanem a kora őszön már dús fürtöket is termettek.

Most ámultak csak igazán az istenmezejiek!

– Ez már több a soknál! – mondotta méltatlankodva a nép, s most már széltében-hosszában pusztogták:

– Bizony az ördöggel cimborál, aki ilyet tud véghezvinni!

(Rádásul azt se tudta senki, hol lakik, hol a kastélya, a családja meg a birtoka.)

Némelyek meg éppen így vélekedtek:

– Ez maga az ördög, Belzebúb, egyenesen a pokolból, a föld mélyéből jön elő!

Így érkezett el az a napsugaras, októberi nap, amikor a Vállós-kő környékét ellepték a szüretre hozott, teljesen ismeretlen, titokzatos emberek.

...Élt Istenmezején ebben az időben egy igen szegény özvegyasszony. Favágó férjét egy zuhanó törzs agyonütötte az erdőn. Árván, támasz nélkül maradt a család, pedig hét élő gyermek kérte mindennap a kenyeret.

Ezekben a napfényes októberi napokban súlyosan megbetegedett a legkisebb, egy csudaszép, aranyszőke hajú kislány. Nem evett, nem ivott, csak feküdt lázban égve, hiába kérlelte az anyja: mit ennél, mit innál, szentem?

Míg egyszer végre megszólalt a nagy unszolásra.

– Édesanyám, szőlőt szeretnék enni! Csak egyetlen szemet hozzon nekem!

– De honnan, kedves gyermekem? – tördelte kezét a szegény özvegyasszony. – Hiszen jól tudod, hogy nekünk nincsen, s a környéken sehol se terem!

– Ott, a hegytetőn, Noé uraság szőleijében éppen most érik – suttogetta a hétéves leányka.

Nagy gondba esett a szegény asszony, mivel Noé szőleje felé senki teremtet lélek sem merészkedett. Puskás, mogorva emberek őrizték, akik könnyen golyót eresztettek az arra járókba.

– Én mégis megpróbálom! – határozta el a szegény édesanya. – Ha akármilyen titokzatos idegen is, de csak megesik a szíve a beteg gyermekben.

Kicsiny kamrájából régi, töredezett kosárkát hozott elő, s avval indult el Noé szőleje felé.

Szellő alig fúj, a nap ragyogón sütött, az asszony pedig reménykedve lábolt át a friss vizű Tarna patakon.

Alig ért azonban a hegy alá, máris útját állta egy puskás szőlőpásztor.

– Állj! – kiáltott rá mogorván. – Mi dolgod errefelé?

– Noé urasággal lenne fontos beszédem.

– Noé urasággal? – kérdezte szúrós tekintettel a puskás ember. – Ő most nem ér rá, el van foglalva a szürettel. Gyere egy hét múlva!

– Az már késő lesz. Nekem nagyon sürgős a dolgom.

– Ebadta parasztja! – csattant fel a szőlőpásztor. – De felvágják a nyelvedet! No, egye fene, megpróbálhatjuk... De aztán engem ne okolj! – És ekkor a csósz egy sípba fúj.

Hirtelen három sípszó felelt rá, majd egy fekete képű suhanc termett ott, s vigyorogva kérdezte:

– Te akarsz beszélni az urasággal?

– Igen; én – felelte bátran az asszony.

– Jól meggondoltad? – komorodott el a suttyó. – Az uraság nem örülne, ha ezen az első, nagy szüretjén idegenek háborgatnák.

– Én nem vagyok idegen, itt lakom a szomszédban.

– Annál rosszabb – vigyorodott el a fekete képű siheder, majd váratlanul karon ragadta s vont a maga után az asszonyt. Egy földbe vájt barlangba értek. Sokáig, talán egy óra hosszáig is botorkáltak a koromsötétben, amikor végre a fényre értek.

Csudálatos, szemet-lelket gyönyörködtető látvány tárult a szegény asszony elébe!

A hegy lapos tetején dús lombú szőlőtőkék sorakoztak egymás után, telis-tele pompásabbnál pompásabb fürtökkel. Lenn, a szőlő aljában már szorgoskodott a sok szüretelő, ismeretlen, fekete képű férfiak és nők, ám nemhogy vidám dal, de egy árva szó sem hagyta el ajkukat. A szebbnél szebb fürtök azonban gyűltön gyűltek a sajtárokba, kádakba, s az özvegy-asszony egyre nagyobb vágyat érzett, hogy megízlelje. Az edényekben

lévő gyümölcsökhöz nem akart nyúlni, hiszen avval már dolgoztak, ezért aztán egy már megszedett tőkéhez hajolt le, hogy egy rajta hagyott kis fürtöt megkóstoljon.

Hirtelen csípős vésző suhant a keze fejére.

– Ki engedte meg? – sziszegte feléje egy bőrkötényes, fekete képű vin-cellér.

– Csak egy szemet akartam! – felelte ijedten az özvegyasszony.

És ekkor váratlanul ott termett előtte a híresen hírhedt, titokzatos uraság.

– Hallom, engem keresel! – mordult rá morózusan.

– Igenis, nagyságos Noé uram – hajolt meg alázatosan az özvegyasszony.

– No, ki vele, mert sietős a dolgom!

– Nagyon beteg a legkisebb gyermekem. Lázás szegényke, és egyre szülő után sírdogál. Adjon a nagyságos úr egy kis kosárával! Pénzem ugyan nincs, de majd megszolgálom.

Gúnyosat, hatalmasat hahotázott erre a fekete képű uraság.

– Hallottátok?! – kiáltotta. – Egy kosár szőlőt kér! – És nevetett, torka szakadtából egyre csak nevetett.

Erre a szüretelők, akik eddig némán dolgoztak, hangos, gúnyos kacagásba kezdtek.

Zengett-zúgott az egész szőlőhegy.

De ekkor nagyot ordított az uraság:

– Elég! Csönd legyen! Dolgozzatok!

És a szüretelők, mintegy varázsütésre, megint némává merevedtek, csak a kezük járt gépiesen.

– Hány gyermeked van tenéked? – szólt csikorgó nyájassággal a nagyúr.

– Nekem hét – rebegte az asszony.

– No, az derék! Akkor megegyezünk... Te, ugye, szegény asszony vagy?

– Igen, nagyságos uram, alig telik a betevő falatra is.

– Hát akkor minek neked annyi gyerek?! Elég a fele is. Kapsz tőlem annyi szőlőt, amennyit csak akarsz, de estére hozd el mind a hat egészséges gyermekedet, s én majd hármat kiválasztok közülük.

– Há...há...három gyereket? – döbrent meg a szegény asszony, s ahogy az uraság szemébe nézett, jeges hideg kúszott végig a gerincén.

– Vagy tán mind itt akarod hagyni? – vigorgott rá a fekete képű.

– De... dehogyis – hebegte a szegény anya. – Mert én... mert én...

– Mert te?! Nyögd ki már, mit akarsz?! – ordította a titokzatos uraság.

– Mert én egyet se tudok odaadni!
– Nem tudod odaadni? ... Akkor minek lopod az időmet?!
– Bocsásson meg a nagyságos úr! – esdekelt a szegény asszony. – De nekem mind a hét gyermekem egyformán kedves!
– Kedves, kedves! – kacagott fel a fekete, gonosz uraság. – Hiszen koplalnak a szerencsétlenek!
– Akkor sem tudok ideadni egyet sem! – szólott elszántan a szegény asszony. – Inkább együtt pusztulok velük magam is.
– No, ha így van, akkor takarodj előlem! – ripakodott rá a fekete uraság, s a kezében lévő korbáccsal ütni kezdte az asszonyt, ahol csak érte.
Nagyot sikoltott erre a szegény özvegy, menekült volna, de a lába szinte a földre gyökerezett, s nagy ijedtségében elájult.

Késő délután lett, mire észhez tért...

Nem a szőlőhegyen volt már, hanem a Tarna partján feküdt, egy hús fűzfabokor tövében. Szörnyű, tehetetlen bánat fogta marokra a szívét. Szinte maga előtt látta az otthon betegen fekvő kislányát, amint egyre csak szőlőért esedezik. De ő egy szemet, egyetlen árva szemet se tud neki vinni! És ahogy a szőlőhegy felé pillantott, mintha gúnyos kacagásokat hallott volna onnan.

– Ó, kegyetlen, gonosz lélek! Ó, te ördögök közt is a leggonoszabb! – kiáltotta az anya a hegy felé, ahol a titokzatos uraság szüreteltetett. – Légy átkozott! Légy átkozott a szőlőddel együtt! Pusztulj a földünkről!

És ekkor váratlanul nagy szél támadt. Az októberi fényes eget pillanatok alatt felhők borították be, s dörgött-villámlott. Majd hirtelen vad dübörgés rázza meg a hegyet, s ott a tetőn jajgattak-vinnyogtak a szüretelő, fekete idegenek. Legjobban azonban a fekete uraság ordított... De nem volt könyörület!

Hirtelen öles lángok csaptak ki a földből, s a fekete képű uraságot elnyelte a sötét mélység. És íme, lássatok csodát: az egész zöldessárga szőlőhegy a dús fürtökkel együtt szürkésbarna kővé merevedett.

Így menekült meg Istenmezeje az ördögtől, akinek kővé vált szőleje mind a mai napig látható.⁴⁸

⁴⁸ Balogh 1986.

Irodalom

- Bakó Ferenc
1997 *Köbe vajt építmények a Mátra környékén. Mátrai Tanulmányok 1997.* 105–138. Gyöngyös
- Balogh Béni
1986 *Vállós-kő szőleje.* In Balogh Béni: *A rablólovag aranyai.* Delfin könyvek. 161–166. Budapest
1990 *Omló bástyákon hulló csillagok. Mondák, regék, históriák.* Budapest
2006 *Vállós-kő szőleje.* In Balogh Béni: *Magyar regék és mondák.* 62–66. Budapest
- Baráz Csaba–Kiss Gábor
2007 *Az ördögtornyoktól a patkányomos kövekig. Jeles kövek, regélő helyek a Mátraerdő területén.* Bábakalács Füzetek 10. Eger
- Bél Mátyás
1968 *Heves megye ismertetése 1730–1735.* Eger
- Borovszky Samu (szerk.)
é. n. *Magyarország vármegyéi és városai. Heves vármegye.* Budapest
- Császár Elemér
1923 *Tompa Mihály.* Bethlen Könyvtár 5. Budapest
- Csoma Zsigmond
2010 *Noé a vidám részeges? Az Ószövetség egyik szimbóluma és továbbélése a változó mai népi kultúrában.* In Mód László–Simon András (szerk.): *Olvasó. Tanulmányok a 60 esztendő Barna Gábor tiszteletére.* Szegedi vallási néprajzi könyvtár 26. 417–428. Szeged
- Dercsényi Dezső–Voit Pál (szerk.)
1978 *Heves megye műemlékei.* III. Budapest
- Hála József
1995 *Ipolyi Arnold és Hont vármegye.* *Ethnographia* CVI. 1. sz. 195–229.
2007 *Pajor István leírása a palóc „vendégség”-ről 1845-ből.* *Agria* XLIII. 375–397.
- Hekeli Sándor
2011 *Noé szőlőhegye alatt. Istenmezeje. Istenmezeje*
- Ipolyi Arnold
1854 *Magyar mythologia.* Pest

- Kázmér Miklós
1993 *Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század.* Budapest
- Kiss Lajos
1978 *Földrajzi nevek etimológiai szótára.* Budapest
- Kovács Kálmán
1963 „Mit mond az agg regé”. *Tompa Mihály mondafeldolgozásai.* A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Irodalomtörténeti Intézetének Kiadványai 16. Debrecen
- Lajos Bácsi
é. n. [1905] *Uj csodatörténet. A vérszüret vagy a kővé vált szőlő.* Budapest
- Lengyel Ágnes–Limbacher Gábor
1997 *A Szent és a Profán. Népi vallásosság a Palócföldön című kiállítás könyvváltozata.* Balassagyarmat
- Lisznyai Kálmán
1858 *Uj palóc dalok.* Pest
- Luby Sándor
1899 Pajor István 1821–1899. *Vasárnapi Újság* XLVI. 17. sz. 280.
- Magyar Zoltán
2006 *Népmondák Medvesalján.* Dunaszerdahely
2007 Adottságok és lehetőségek a történeti mondák rendszerében. *Ethno-Lore* XXIV. 51–88.
- Magyar Zoltán–Varga Norbert
2007 *Amikor még szűk vót a világ... Mondák és hiedelmek Fülek vidékén.* Dunaszerdahely
- Nagy Ilona
1980 Kővé válás. In Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar néprajzi lexikon* III. 318–319. Budapest
- Noszky Jenő
é. n. *Vándorlások a Palócföldön.* Budapest
- Pajor István [Csalomjai (Pajor István)]
1865 A megátkozott szőlőhegy. (Néprege). *Képes-Ujság* I. 20. sz. 636–640.
1897 A megátkozott szőlőhegy. (Néprege. Pályamű). In Csalomjai-Pajor István: *Tarka Bokréta, Régibb és újabb költői dolgozatok (1860–1897).* 108–113. Balassa-Gyarmat

- Papp László–Végh József (szerk.)
 1970 *Heves megye földrajzi nevei I. Az Egri Járás.* Budapest
- Selmeczi Ildikó–Horváth Ágnes
 2009 Istenmezeje, Noé szőlője. In Budai Tamás–Gyalog László (szerk.): *Magyarország földtani atlasza országjáróknak.* 173. Budapest
- Soós Imre
 1975 *Heves megye községei 1867-ig.* Eger
 1985 *Az egri egyházmegyei plébániák történetének áttekintése.* Budapest
- Szabó József
 1859 Jelentés Szolnok-Heves megye és a Nagykunság földtani leírásáról. *Gazdasági Lapok* XI. 50. sz. 792–795.; XI. 51. sz. 809–811.; XI. 52. sz. 824–826.
- Szentes Ferenc
 1943 *Salgótarján és Pétervására közötti terület.* Magyar Tájéka Földtani Leírása V. Budapest
- Tompa Mihály
 1846 Az ünneprontók. In Tompa Mihály: *Népregék, népmondák.* 141–147. Pest
- Ujváry Zoltán
 1999 Az ünneptörés – ünneprontás és a kövé válás hiedelme Bornemisza postilláiban. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* XXXVIII. 1193–1198.
- Villányi Péter
 1992 *Zabari mesék és mondák.* Gömör Néprajza XXXIV. Debrecen

1. ábra. „Noé szőlője” Istenmezején. (Fotó: Hála József, 2012.)

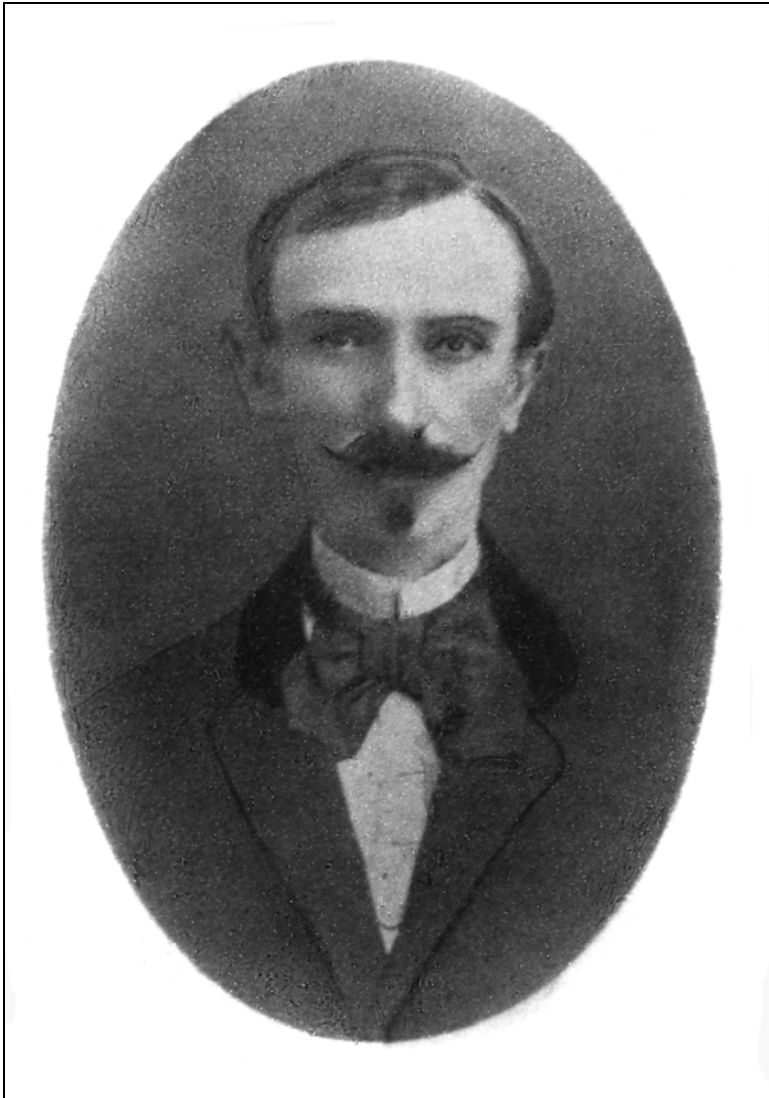
2. ábra. A barlang a „Noé szőlője” tövében. (Fotó: Hála József, 2012.)

3. ábra. Kőkosarak a templom bejáratánál. (Fotó: Hála József, 2012.)

4. ábra. Gyümölcsök a templom bejárata előtt álló egyik kőkosárban.
(Fotó: Hála József, 2012.)

5. ábra. Pajor István. (Luby 1899.)

Dicséretet

aratott

pályamű.

A megátkozott szőlőhegy.

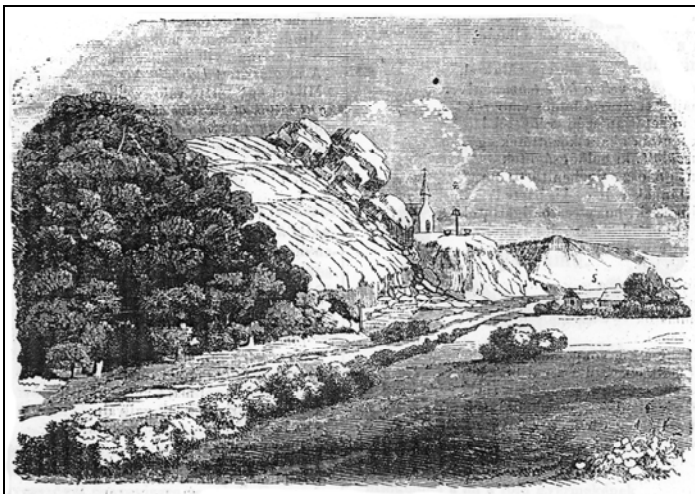
(Néprege.)

Jelige: Meghagyta nekünk a letűnt idő,
Óreg regékben sok történetét.

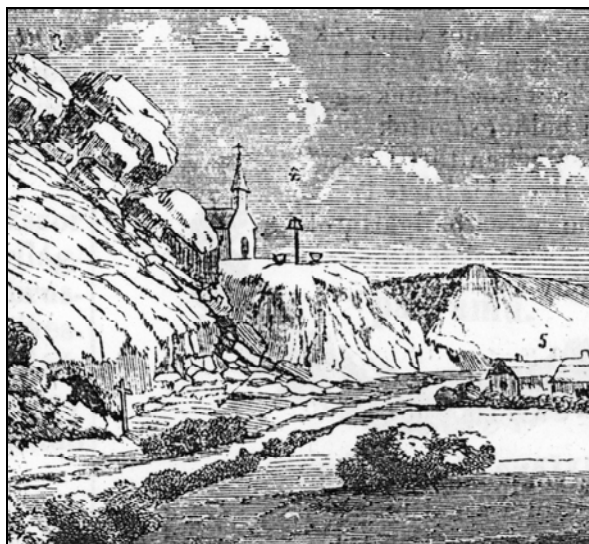
Tompa.

*Hevesnek egyik rejtett édenében,
Hol a szülőföld áldott kebele —
Mindennel a mi a föld gyermekének
Tápot s gyönyört ad, csordultig tele;
Hol tiszerezve adja a vetett mag
A földművesnek vissza önmagát,
S izzadva vágja hajnaltól napestig
A gyors kaszás a rétnek bársonyát;
Hol a tekergő Tarna hús ö'ében
Az inynek kedves márna s ponytanyáz,
Míg fenn az erdők lombos ernyejében
Zengő madárdal s fürge nyáj körében
A pásztor édesbúsan furulyáz;
Ottan, hol a bércz tűzitalt terem,
S mely vastagon borítja — kebelén,
Gyümölcs-özöntől reng a televény:
Kisded falúnak jámbor tiszta népe
Évszázadoktól boldogságban éle,
Mint anyja hű keblén a csecsemő. —
A kis falu neve: Istenmező.*

6. ábra. Pajor István mondafeldolgozásának eleje. (Pajor 1865. 636.)

7. ábra. Pajor István mondafeldolgozásának illusztrációja. (Pajor 1865. 639–640.)

8. ábra. A templom, a feszület és a két kőkosár, nagyítás Pajor István mondafeldolgozásának illusztrációjáról. (Pajor 1865. 640.)

9. ábra. Kővirágkosarak sírkövön. (Fotó: Hála József, 2012.)

„Kőpénzek” és egyéb kővé váltak a Felvidéken és Észak-Magyarországon

„Pénn, amely nagy tömegekben, egész vastag rétegeket képezve, a Pyreneusoktól Japánig húzódik. Ezt mondhatom azokról a kövületekről, melyek az állatvilág mikroszkopikus kicsiségű, parányi szervezetei között az óriások szerepét töltik be. Alacsony szervezettű, az egysejtű Foraminiferákhoz tartozó állatkák ezek, testük szabályos kamrácskákra osztott, meszes héjjal körülvelt protoplazma test. Nummulina a neviük, mely a latin nummus = pénn szóból ered és teljesen fedi a pénnhez való hasonlatosságukat. Vékony, kerek, belül spirálisan húzódo, sok kamrára osztott fosszilis héjak ezek. Átlagos nagyságuk a lencse és az ötpengős között mozog, de vannak ennél nagyobbak is” (1. ábra) – olvashatjuk a virágkorukat az eocén földtörténeti korban élt nummuliteszekekről Majzon László cikkében.¹

E jellegzetes alakú ősmaradványokat a múltban leginkább lencsékhez vagy pénnzekhez hasonlították, illetve azok kövült változatainak tartották. A magyar nép *Szent László pénzeinek* (Nyugat-Erdély), *bakonyi lencséknek*, *kőlencséknek*, *kunaranyoknak* (Bakony), valamint *István király pénzeinek* (Vértes) nevezte ezeket és keletkezésüket főként Szent László királyunk személyéhez kapcsolt mondákkal magyarázta.

„*László királyunk, a magyar lovagkor példaképe, népmondáink hőse, alighanem a legnépszerűbb magyar szent.*”² Az 1192-ben szentté avatott László tetteiről, harcairól és a vele megtörtént csodákról szóló történetek máig fennmaradtak a néphagyományban. A Szent László pénzei mondájának első, latin nyelvű változatát

¹ Majzon 1938. 344.

² Bálint 1977. 503.

Temesvári Pelbárt ferences rendi szerzetes közölte 1499-ben.³ E szerint hős királyunk seregével a tatárokat üldözte, akik, remélvén, hogy a magyar vitézek összeszedik azokat, s így ők egerutat nyerhetnek, pénzt dobáltak el, amelyek azonban László imájára kővé váltak, így az ellenséget utolérték és legyőzték. Az erdélyi vonatkozású monda első magyar nyelvű leírása egy ismeretlen nevű lövöldi (városlódi) karthauzi szerzetes révén maradt ránk a legterjedelmesebb XVI. századi kéziratos legendagyűjteményben,⁴ az 1524 és 1527 között keletkezett *Érdy-kódex*ben.⁵ A Karthauzi Névtelen forrása Temesvári Pelbárt fent említett műve volt.⁶ A monda harmadik legrégebbi változata Carolus Clusius (Charles de l'Écuse) latin nyelvű könyvének Beythe István által írt függelékében olvasható.⁷ Ez a történet különbözik a Temesvári Pelbárt-féleltől és az *Érdy-kódex*-belitől: a tatárok elől Szent László Kolozsvárra menekült, ahol barátságot kötött egy mészárossal, az ő segítségével aratott győzelmet az ellenség felett, és a pénzek kővé változása Arad közelében történt.

A pénzek kővé válásának történetét, illetve motívumát különféle műfajú, prózában és versben, magyar és idegen nyelven írt művekben később, a XVII–XXI. században sokan publikálták, illetve említették. Ezekre jellemző, hogy több-kevesebb változtatással, de a lényegét meghagyva a régebbi (fent említett) változatokat idézték, illetve egymás közléseit vették át. Némelyik történetben a tatárok helyett kunok, besenyők vagy törökök szerepelnek. Egyes va-

³ Themeswar, de P. 1499. oldalszámozás nélkül; 1982. 190.; idézte pl.: Berze Nagy 1925. 97.; a vonatkozó részt magyar nyelven idézte még pl.: Solymossy é. n. 180–181.; Tasnádi Kubacska 1939. 134.; Majzon 1966. 33.

⁴ Molnár–Simon 1977. 183–184.

⁵ Betűhíven közölte: Volf 1876. 94.; átírásban tette közzé pl.: Toldy 1859. 113–114.; a vonatkozó részt idézte pl.: Podhradzky 1836. 78.; Berze Nagy 1925. 97–98.

⁶ Pintér 1892. 17.

⁷ Beythe 1583. oldalszámozás nélkül; idézte pl.: Ipolyi 1854. 169–170.; Berze Nagy 1925. 98.; a vonatkozó rész magyar nyelven: Hanusz 1893a. 479.; 1893b. 347.; 1893c. 212.

riánsokban⁸ Szent László szórta el a pénzt, hogy ő és vitézei megmenekülhessenek. Az említett nagyszámú közlés és feldolgozás hatásával is magyarázható, hogy a *Szent László pénzeinek* története egyike a legismertebb magyar mondáknak. Nagyon valószínű, hogy a néphagyományban napjainkig fennmaradt, a néprajzkutatók által a XX–XXI. században a magyar nyelvterület különböző részein, főleg Erdélyben (Kalotaszegen, a Tordai-hasadék környékén, Gyimesben stb.) gyűjtött változatok egy része ezekből a forrásokból folklorizálódott.⁹

A közelmúltban végzett néprajzi gyűjtésekből kiderül, hogy a Felvidéken (a történelmi Magyarország északi részén) és a mai Észak-Magyarországon, például Baracán (volt Gömör és Kishont vármegye),¹⁰ Debrődön (volt Abaúj-Torna vármegye), Dejtáron (Nógrád megye), Regécen (Borsod-Abaúj-Zemplén megye), Sárospatakon (Borsod-Abaúj-Zemplén megye)¹¹ és Nyitraegerszegen (volt Nyitra vármegye)¹² is ismerik Szent László király és a kővé vált pénzek mondáját,¹³ azonban e tájon a nummuliteszekkel, azaz a „kőpénzekkel” és más kővé váltakkal kapcsolatban egyéb történetek is keletkeztek. Az alábbiakban ezekből mutatunk be néhányat.

Murány (volt Gömör és Kishont vármegye) várának dúsgazdag ura, Széchy György 1625-ben meghalt és az óriási birtok kezelésének és megvédésének terhe feleségére, Homonnai Drugeth Erzsébet Máriára maradt, aki a nagy vagyont tovább gyarapította. Amikor férjhez menő leányának, Széchy Máriának a hozományt, illetve a nászajándékot át akarta adni, csoda történt: a kincsek (ezüstök, drága ékszerek, edények stb.) kővé váltak. Az özvegy az esetet titokban akarta tartani, de miután az kiderült, a kővé vált kincseket a várból a mélybe dobatta. A krónikás szerint „*Csörömpöl-*

⁸ Orbán 1889. 416–417.

⁹ Részletesebben lásd: Hála–Kecskeméti–Voigt 2004.

¹⁰ B. Kovács 1994. 69–70.

¹¹ Magyar 1998. 270, 273.; 2001. 129.

¹² Magyar 2002. 49.

¹³ Iskolában hallották (B. Kovács 1994. 577.), illetve valószínűleg olvasmányélményből elevenítették fel (Magyar 2002. 620.).

ve hullott alá a sok kővé vált arany és ezüst s oly halmazt képezett lent a völgyben, hogy, amint Bécsből jelentik, hatvan kocsit könnyen meg lehetett volna vele tölteni. A kővé vált pénzekből Hoyos grófhhoz, meg az udvari kamarához is eljutott egynéhány példány. Az utóbbi egy tallért és egy dénárt kapott. Ezek ma is azokhoz az iratokhoz vannak csatolva, melyek az ügy tárgyalására vonatkoznak [volt közös pénzügyi levéltár. Hung. Exped. nov. 8. et 9. 1628.]. Az udvari kamara, azt hivén, hogy a pénznek csak a külseje változott meg, széttörte a beküldött tallért. Bizony, csak jóféle kavics volt az. Ennek ellenére 1628. nov. 8-án elrendelte a vizsgálatot annak kiderítésére, hogyan és a Mindenható milyen különös végzéséből történt ez a különös csoda?”¹⁴

A turapataki (volt Liptó vármegye) nummuliteszekhez kapcsolódó történetet a XVIII. században Bél Mátyás őrizte meg számunkra. E szerint a falutól nyugatra lévő szántóföldön úgynevezett „takarmánykövek” (kővé vált növények, pl. búza, rozs, árpa, borsó, lencse stb.) voltak találhatóak, amelyek a nép szerint csoda révén keletkeztek. A közelben lévő vár dúsgazdag, de nagyon fukar ura éhínség esetén is megtagadta az alamiznaadást, hiába könyörgtek neki. Egyszer a nép imájára minden takarmánya és kincse, pénze kővé változott s mivel ezután sem javult meg, újabb csoda történt: feleségével együtt ő maga is kővé vált.¹⁵

A bajmóci (volt Nyitra vármegye) nummuliteszek keletkezésének háromféle „csodás” magyarázata is van.

Báró Mednyánszky Alajos (2. ábra) a történetet a XV. századba, Mátyás király korába helyezte. A Bajmóc vára alatt lévő gyógyvizű forrást régi idők óta keresték fel a betegek. Amikor a pénzsóvár Poky Péter lett a vár ura, hogy vagyont gyarapítsa, kegyetlenül sanyargatta a környéken élő embereket. Még a gyógyforráshoz vezető utat is lezáratta és csak fizetség ellenében engedte oda a betegeket, a vár ura, Korvin János ellen pedig merényletet kísérelt meg. Egyszer egy mankós aggastyán könyörgött neki, hogy

¹⁴ Takáts é. n. 89–91.

¹⁵ Bel 1736. 579.; idézte pl.: Ipolyi 1854. 117, 344.; Hanusz 1893a. 479.; 1893b. 347.; vö. Klein 1778. 30–31.; Sartori 1810. 38.; Tanárky 1814a. 51.; az utóbbit idézte pl.: Természettudományi Közlöny 1900. 531.

engedje őt e gyógyvízhez, de Poky megtagadta azt, sőt, a betegekre véreket uszított. Ekkor az öreg megátkozta a várkapitányt. Az átok beteljesült: a gyógyforrás eltűnt és féltve őrzött kincsei kővé váltak. Feldühödött és a „kőpénzekkel” feltöltötte a forrás helyén tátongó szakadékot. Később az ura elleni áruság miatt Budán kivégezték. A forrás egy idő után újra feltört és a környékén megmaradtak Poky Péter kővé vált pénzei.¹⁶

Ignaz Franz Castelli (3. ábra) osztrák költő terjedelmes balladában dolgozta fel a történetet.¹⁷ Zlinszky Aladár szerint „*Költe-ménye teljesen híven követi Mednyánszky elbeszélését s attól alig mutat itt-ott eltérést*”, például „*A kincs kővé válását Castelli ügyesebben szövi a történetbe, mint forrása.*”¹⁸

A történetet később, feltételezhetően, illetve bizonyíthatóan Mednyánszky művére támaszkodva, írói és költői fantáziájukat szabadon engedve, mások is feldolgozták prózában (pl. Körösi Sándor, Benedek Elek [4–5. ábra], Szeghalmy Gyula) és versben (pl. Modrányi Iván) egyaránt.¹⁹

Vályi András 1796-ban – egyebek mellett – az alábbiakat írta a bajmóci fürdőről: „[...] *Valami kővé váltt pénzeket is mutogatnak itten, mellyek felől a' köz nép olly hiszemben van, hogy azok egy igen fősvény fördősé lettek volna, ki is minekutánna jó tsemó kintset öszve gyűjtöt, hamissan keresett pénzéből, büntetésül kővé váltak.*”²⁰

Jegyzetéből kiderül, hogy egyik „regéjének” megírásához e közlést – e másik bajmóci történetet – használta fel (és egészítette ki nagy költői fantáziával) Tompa Mihály (5. ábra). Művében leírta: ahelyett, hogy a forrást felkereső emberek örültek volna a gyógyulásnak, elfeledkezvén magukról, duhaj mulatozásokat rendeztek. A fukar fürdős ennek örült, hiszen gyűlte az aranyai. A mulatozást egyszer egy rongyos koldus megjelenése zavarta meg.

¹⁶ Mednyánszky 1822; 1829; magyar nyelven: Mednyánszky 1834; újabb kiadása magyar nyelven: Mednyánszky 1983.

¹⁷ Castelli 1823; 1835b.

¹⁸ Zlinszky 1912. 280, 281.

¹⁹ Körösi 1860; Benedek 1896; Szeghalmy 1929; illetve Modrányi 1884.

²⁰ Vályi 1796.

A fürdős nem engedte meg neki a gyógyvíz használatát, sőt, korbacsal kergette el a nyomorék beteget, amit a vendégek kacagva nyugtáztak. Egy idő után a forrás elapadt, a vendégek otthagyták a helyet. A fürdős – mert bevételét tovább már nem tudta növelni – sírt, átkozódott, de nyugtatta is magát, mert pénze volt elég. Haza-szaladt az aranyait, ezüstjeit megszámolni, de döbbenet tapasztalta, hogy azok kővé váltak.²¹

Zlinszky Aladár írta, hogy „*Tompa Bajmóczi fürdőse lényegesen eltér a német feldolgozóktól [Mednyánszky 1822; Castelli 1823]”, majd hozzátette: „Ismerte-e Tompa elődjeinek feldolgozását? E kérdésre a tüzetes összevetés után tagadólag kell válaszolnunk. Az eltérések oly lényegesek, a milyenek aligha lennének, ha Tompa e szövegeket olvasta volna. Hangjában is eltér: a Castelli szónokias pathosa idegen volt a Tompa népies moralitásától. Így el kell hinnünk, hogy forrása valóban csak a szűkszavú történet volt, amelyet maga megnevez [Vályi 1796], sőt, szóbeli hagyomány is aligha.”²²*

A bajmóci nummuliteszek keletkezésének harmadik „csodás” magyarázatát Ipolyi Arnold (6. ábra) nagy művéből ismerjük: „*Hasonló monda (gy. 72) Bajmócvár fürdői bővizű forrásai közt, egy nummulitokat felmosó forrás által képzett tóru; a szláv népnél a neve jazero = pokol, s a hit, hogy a közepén felbugyogó meleg forrás egyenest a pokolból jó fel, mely az átkos elsülyedt helyet egykor elnyelte dúsgazdag lakosai keményszívűsége miatt, s most a helyen a kénköves búzú tó áll, partjaira felmosva az egykori lakosok kővé vált arany pénzét.”²³*

Zólyomlipcséről (volt Zólyom vármegye) írta Keveházi – ő a települést Tótlipcsének nevezte – 1867-ben: „*Érdekessége miatt megemléltendőnek tartom itt a közeli »Pemarki«-nak nevezett hegyet, krajcárnyi nagyságu s alaku kavicsai miatt, melyek a természetbarátok figyelmét nagy mértében [!] megragadják.”²⁴*

²¹ Tompa 1852.

²² Zlinszky 1912. 282, 283.

²³ Ipolyi 1854. 333. Rudnay Józsefné Veres Szilárda *Szent László pénzei* néven említette a bajmóci nummuliteszeket (é. n. 70.).

²⁴ Keveházi 1867.

Kunszt János 1894-ben kirándult a településre, a környéken nummuliteszeket gyűjtött, amelyeket egy levél kíséretében elküldött a *Természettudományi Közlöny* szerkesztőségébe: „[...] szétnéztem a vidéken is s egy meglehetősen kopár hegytetőn, az ide csatolt néhány példány eddig sohasem látott kavicsos termést szedtem: az apróbb szemcséset az ottan lakók zsisziktelen lencsének, »sosowicza, která sa nikdi ne zmuskavé« nevezik; a nagyobb szerintiük penjaske = pénzecske, vajjon szt. László vagy Ulászló dénárjai-e, ezt határozottan nem tudhattam ki. Igen érdekelne tudnom: miféle és mióta képződő kövület ez: a geológiával foglalatatos tagtársaink talán adhatnának ez iránt felvilágosítást.”²⁵

A levélre Franzenau Ágoston, a kiváló paleotológus a következőképpen válaszolt: „A beküldött lencseszerű kövületek a *Nummulinidae* családjába tarozó protozoák házai és pedig a »Szt. László dénárjai« a *Nummulites perforata* d' Arch., a »zsiszikmentes lencsék« vastagabbjai a *Nummulites lucasana* Defr., vékonyabbjai az *Orbitoides papyracea* Boubèe sp. fajnak bizonyultak. A két első, rendesen társaságban található faj vezérkövülete a geológiai harmadkori zsisztéma tengeri eoczen képződményének. Rokonai is mind az e nemű lerakódás különböző szintjeiben fordulnak elő tömegesen. Ez állatcsaládnak mai nap egyetlen fajképviselője van, a *Nummulites cumingii* Carp., mely a Szuezi öbölben, a Kínai tengerben, az ausztráliai korallzátonyok, az Admiral-, Fidsi- és Philippi-szigetek mentén él.”²⁶

Klein Mihály pozsonyi evangélikus lelkész 1778-ban könyvet adott ki Magyarországi természeti ritkaságairól, amely magyar nyelven 1814-ben jelent meg Tanárky Mihály fordításában. Ezekben olvashatunk a csallóközi kővé vált lencséről. Bárban (volt Pozsony vármegye) 1754-ben egy gazda lencsével vetett be egy darab földet. A növény kikelt, termést hozott, de a csépléskor kiderült, hogy a hüvelyekben lencse helyett apró kövek voltak. Még negyed évszázaddal később is voltak olyanok a faluban, akik az esetet tanúsítani tudták. Szászkaik Tomka János hagyatékából Kle-

²⁵ Kunszt 1895.

²⁶ Franzenau 1895.

innen is volt belőlük egy skatulyával, amelyre a következő volt írva: „*Lentes nativae lapidescentes, in Comitatu Posoniensi in agro Bar in Insula Csallóköz anno 1754 collectae.*” Klein a leleteket (nummuliteszeket) elküldte a Jénai Ásványtani Társulatnak. Válaszlevelében Martini („*a’ híres Természet buvár*”) megállapította, hogy azok nem mások, mint „*Helicythusok*”, „*Ezek az 1754-be kövé vált lentsék olyan tsudálkozást gerjesztettek az akkor élő emberek között, hogy abból a’ Posonyi Királyi Kamarának is egy egész mérőt bé küldöttek.*”²⁷

Rudabányán (Borsod-Abaúj-Zemplén megye) dobsinai (volt Gömör és Kishont vármegye) származású adatközlőtől Viktor Gyula jegyezte le a „*maronbergi üvegasszonyról*” szóló történetet. Amikor a törökök elfoglalták Dobsinát, egy gazdag vénlány – látva az ellenség rablásait – pénzét, kincseit egy lepedőbe kötötte és egy hegyen, a Maronbergen elásta. Egy török megleste őt, de mivel a vénlány nem árulta el az elásás helyét, a katona megölte. „*A vénlány szelleme azóta is ott őrzi a kincset. Azt mondták a régi öregek, csak egy makulátlan szűzlány válthatja meg a lelke nyugalmát szegénynek. Tudja ezt a szellem is, a teste olyan átlátszóan lebeg a kincsek felett, mintha csak üvegből volna. Az arra járó lányokat pénzzel szokta megdobálni, de az a sok pénz mind kövé változik, mikor méltatlan lány veszi fel. Az üvegasszony azóta is kísért a Maronbergen, mert sok száz év alatt nem találkozott egyetlen makulátlan szűzlánnyal sem. A lányok ijedten menekültek tőle, ha meglátták, mert nem akarták, hogy kiderüljön a tisztátlanságuk, hogy nem szűzek már. Van annak már vagy hetven éve, hogy én ott-hon jártam, már ugye Dobsinán. Azóta biztos akadt egy tiszta, önzetlen szűzlány, aki megváltotta az üvegasszony nyugalmát, és megpihent a lelke.*”²⁸

²⁷ Klein 1778. 10–12.; Tanárky 1814c, az idézet a 102. oldalról lett átvéve.

²⁸ Viktor 1981. 9–11.: Hála–Landgraf 2001. 45.

Irodalom

- Bálint Sándor
1977 *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnepek és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából.* I. Budapest
- Bel, Matthias
1736 *Notitia Hungariae novae historico geographica.* II. Viennae
- Benedek Elek
1896 Póky Péter. In *Magyar mese- és mondavilág, Ezer év meseköltése.* V. 374–377. Budapest
- Berze Nagy János
1925 A Szent László pénzéről szóló monda népmesei kapcsolatai. *Ethnographia* XXXVI. 97–105.
- Beythe István
1583 *Stirpium nomenclator Pannonicus.* In *Clusius, Carolus: Rariorum aliquot Stirpium per Pannoniam, Austriam, et vicinas quasdam Prouincias obseruatorum Historia.* Antverpiae.
- Borovszky Samu (szerk.)
é. n. *Magyarország vármegyéi és városai. Nyitra vármegye.* Budapest
- Castelli, Ignaz Franz
1823 Das steinerne Geld. Ballade von I. F. Castelli. *Taschenbuch für die vaterländische Geschichte* IV. 517–528. Wien.
1835a *Gedichte.* V. 3–20. Berlin
1835b Das steinerne Geld. Ballade. In Castelli, I. F. 1835a. V. 3–20.
- Cséfalvy Pál–Ugrin Emese (szerk.)
1989 *Ipolyi Arnold emlékkönyv. Halálának századik évfordulója alkalmából az esztergomi Keresztény Múzeumban 1986. december 12-én rendezett emlékülés anyaga.* Budapest
- Csiffáry Tamás–Szász M. György
1993 *Elsüllyedt világok. Tüzes sárkányok, repülő barátok és egyéb csudaságok. Új Magyarország* III. 112. sz. 15.
- Franzenau Ágoston
1895 [Franzenau Á.] A beküldött lencseszerű... Levélszekrény című rovat. *Feleletek. Természettudományi Közlöny* XXXVII. 316. sz. 648.
- Hanusz István
1893a *Népköltésünk a geológiában. A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Munkálatai* XXVI. 471–481.

- 1893b Népköltésünk a geológiában. *Földrajzi Közlemények* XXI. 337–350.
- 1893c A természet játéka Erdélyben. *Erdély* II. 7–8. sz. 209–212.
- Hála József–Landgraf Ildikó
- 2001 *Magyarországi bányászmondák. Érc- és Ásványbányászati Múzeumi Füzetek* 24–25. Rudabánya
- Hála József–Kecskeméti Tibor–Voigt Vilmos
- 2004 *Kőpénzek. Mondák, költemények és énekek gyűjteménye.* Marosvásárhely
- Ipolyi Arnold
- 1854 *Magyar mythologia.* Pest
- Kenyeres Ágnes (főszerk.)
- 1982 *Magyar életrajzi lexikon.* II. Budapest
- Keveházi
- 1867 Felvidéki képek. I. Tót-Lipcse Zólyommegyében. *Hazánk s a Külföld* III. 27. sz. 426.
- Klein, Michael
- 1778 *Sammlung merkwürdigster Naturseltenheiten des Königreichs Ungarn.* Pressburg und Leipzig
- B. Kovács István
- 1994 *Baraccai népköltészet. Tóth Balázsné Csák Margit előadásában.* Új Magyar Népköltési Gyűjtemény 25. Pozsony–Budapest
- Körösi Sándor
- 1860 A bajmoczy gyógyforrás. *Emich Gusztáv Magyar- és Erdélyországi Nagy Képes Naptára 1860. szökö évre.* 137–139. Pest
- Kunszt János
- 1895 A mult évi augusztus 20-ikán... Levélszekrény című rovat. *Kérdések. Természettudományi Közlöny* XXVII. 312. sz. 445.
- Magyar Zoltán
- 1998 *Szent László a magyar néphagyományban.* Budapest
- 2001 *Torna megyei népmondák.* Magyar Népköltészet Tára. Budapest
- 2002 *A mindentudó fű. Zoborvidéki mondák és hiedelmek.* Duna-szerdahely
- Majzon László
- 1938 Néphiedelmek a kövületekről. *Búvár* IV. 5. sz. 342–345.
- 1966 *Foraminifera-vizsgálatok.* Budapest
- Mednyánszky Alajos
- 1822 [Névalírás nélkül] Das steinerne Geld. *Taschenbuch für die vaterländische Geschichte* III. 276–281. Wien

- 1829 [Mednyánszky, Alois Freiherrn] Das steinerne Geld. In *Erzählungen, Sagen und Legenden aus Ungarns Vorzeit*. 171–178. Pesth
- 1834 [Báró Mednyánszky Alajos] A' Kőpénz. In *Elbeszélések, regék 's legendák a' magyar előkorból*. Fordította: Nyitske Alajos és Szébeny Pál. II. 176–183. Pesten
- 1983 A kővé vált pénz. In *Regék és mondák*. Fordította: Soltész Gáspár. 61–64. Budapest
- Modrányi Iván
- 1884 Poky Péter kincse. Rege. *Nyitra-Megyei Közlöny* IV. 22. sz. 1–2.
- Molnár József–Simon Gyöngyi
- 1977 *Magyar nyelvemlékek*. Budapest
- Orbán Balázs
- 1889 *Torda város és környéke*. Budapest
- Ortutay Gyula
- 1960 *Írók, népek, századok*. Budapest
- Pintér Kálmán
- 1892 *Szent László király a magyar költészetben*. Különnyomat a budapesti kegy.-t. r. főgymnasium 1891–92ik évi Értesítőjéből. Budapest
- Podhradzy József
- 1836 *Szent László királyunk és viselt dolgainak históriája*. Budán.
- Rudnay Józsefné Veres Szilárda
- é. n. [1922] *Emlékeim 1847–1917*. Budapest
- Sartori, Franz
- 1810 Versteinerte Linsen auf der Insel Schütt in Ungern. In *Naturwunder des Oesterreichischen Kaiserthumes*. II. 38. Wien
- Solymossy Sándor
- é. n. Monda. Szent László mondák és legendák. In Czakó Elemér (sajtó alá rendezte): *A magyarság néprajza*. III. 203–207. Budapest
- Szeghalmy Gyula
- 1929 A bajmóci várnagy. In *Felvidéki regék*. 172–179. Debrecen
- Takáts Sándor
- é. n. Kővé vált kincsek. In *Hangok a multból*. 89–91. Budapest
- Tanárky Mihály
- 1814a *Magyar ország természeti ritkaságai*. Németből fordította: Tanárky Mihály. Posonyban és Pestenn

- 1814b Kövé vált pénzek (Pfenningek) Lipto és Nyitra Vármegyébe.
In: Tanárky 1814a. 51.
- 1814c Kövé vált Lentsék a' Tsallóközbe. In: Tanárky 1814a. 101–102.
- Tasnádi Kubacska András
1939 *A mondák állatvilága*. Budapest
- Temesvári Pelbárt
1499 [Themeswar, Pelbartus de] *Pomerium sermonum de sanctis. Pars aestivalis*. Serm. XVII. Littera F. Hagenau
1932 *Temesvári Pelbárt írásai*. Válogatta, a kísérő tanulmányt írta: V. Kovács Sándor. A vonatkozó részt fordította: Waigand József. Budapest
- Természettudományi Közlöny
1900 Régi magyar megfigyelések. 441. Kövé vált pénzek (Pfenningek) Liptó és Nyitra vármegyében. *Természettudományi Közlöny* XXXII. 373. sz. 531.
- Toldy Ferenc
1859 *Magyar Szentek legendái a Carthausi Névtelentől*. Pest
- Tompa Mihály
1852 A bajmóci fürdős. In *Regék, beszélyek*. 60–66. Miskolc
- Vályi András
1796 Bajmótzai Fürdő. In *Magyar országnak leírása*. I. 93. Budán
- Viktor Gyula
1981 *Buléner bányászok Rudabányán*. Kézirat. Érc- és Ásványbányászati Múzeum, Rudabánya
- Volf György
1876 *Régi magyar codexek: Érdy codex. II. fele*. Közzéteszi: Volf György. Nyelvemléktár 5. Budapest
- Zlinszky Aladár
1912 A bajmóczi fürdős mondája. In: Gragger Róbert (szerk.): *Philológiai dolgozatok. A magyar–német érintkezésekről*. 276–283. Budapest

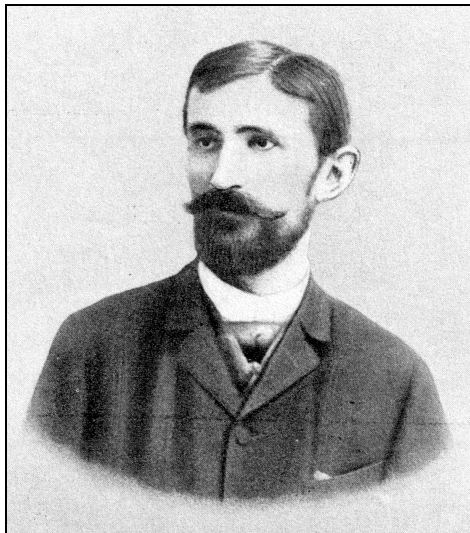
1. ábra. Nummuliteszek a Magyar Földtani és Geofizikai Intézet múzeumban. (Fotó: Pellérdy Lászlóné.)

2. ábra. Báró Mednyánszky Alajos. (Borovszky é. n. 277.)

3. ábra. Ignaz Franz Castelli. (Castelli 1835a. oldalszámozás nélkül.)

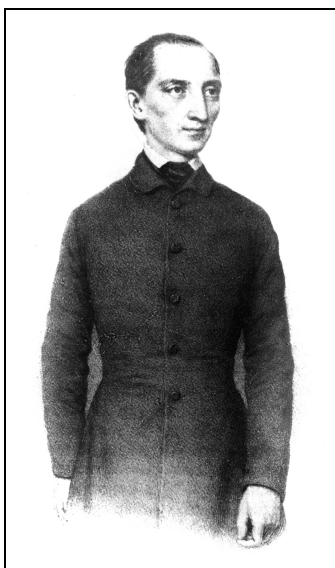
4. ábra. Benedek Elek. (Ortutay 1960. oldalszámozás nélkül.)

5. ábra. A béna koldus megátkozza a bajmóci várkapitányt. (Benedek 1896 után Hála–Kecskeméti–Voigt 2004. 197.)

6. ábra. Tompa Mihály. (Kenyeres 1982. 881.)

7. ábra. Ipolyi Arnold. (Cséfalvay–Ugrin 1989. 64.)

„Hej, halászok, halászok!”

Mamutcsont a hálóban, a múzeumban és a várkapun

Bevezetés

„*Hej, halászok, halászok! / Mit fogott a hálótok?*” – kezdődik a Herman Ottó által is feljegyzett és közölt „halásznóta”, amely így folytatódik: „*Nem fogott az egyebet, / Csak egy hitvány keszeget!*”¹ Meg persze harcsát, kecsegét, pontyot stb., valamint farönköket, uszadékfákat,² régészeti leleteket, például edénytöredékeket,³ sőt, természetfeletti lényeket (pl. *holt embert*; fekete potyka képében megjelenő, majd kutyává változó *vízi ördögöt*;⁴ boszorkánnyá változó vízbe fulladt kutyát;⁵ hálót szétbontó beszélő potykát⁶ stb.) – és sok mást, gyakorlatilag mindent, ami a tavakba, folyókba került, azokban volt.

A halászok különleges „zsákmány”-ai voltak az ősemlős-maradványok, -csontok, amelyek gyakran nagy bosszúságot okoztak nekik (mert például megrongálták hálójukat⁷), ahogy Kubinyi Ferenc megfogalmazta a tiszai halászkokról: „*Az angol halászkokat ezelőtt gyakran akadályozták halászatban a’ nagy csontok, valamint a tiszai halászkokat is, kik hal helyett gyakran rendkívüli nagyságu csontokat húztak fel hálójikkal a’ Tisza’ medréből.*”⁸

¹ Herman I. 1887. 508.

² Lásd Banner 1923. 22–23, 24.; Ecsedi 1925. 26.

³ Kaposvári 1959.

⁴ Kálmány 1895. 103, 105.

⁵ Danicska 1896. 16.; nyomtatásban: Szilágyi 1983. 73.

⁶ Dobos 1988. 290.

⁷ Lásd pl. Téglás 1911. 651.; Kaposvári 1959.

⁸ Kubinyi 1855. 169.

„Isten mentsen, hogy Herman Ottó mesterségébe, a magyar halászatba akarnék belekontárkodni. Nem én! Csak...” – olvashatjuk Deák Geyzának az Ung megyei Tiszahát halászatáról szóló cikkében.⁹ E sorok írója is hasonlóképpen fogalmaz: Isten mentsen, hogy Szilágyi Miklós mesterségébe, a magyar halászatba akarnék belekontárkodni. Nem én! Csak a tiszai „csont-halász”-okról és az általuk kifogott ősemlőscsontokról szándékozom az alábbiakban néhány, muzeológiai és néprajzi szempontból figyelemre méltó adatot közölni.

A Tisza: az ősemlősök temetője

Az ősgerinces állatok, ezen belül az ősemlősök maradványainak lelőhelyei a barlangok, valamint előkerülhettek/előkerülhetnek például útépítés, vasúti munkálatok, építkezések, bányászkodás, pince- és kútásás stb. során is. Gazdag leletanyagot szolgáltatott/ szolgáltatnak a nagy és a kisebb folyók (a Duna, a Tisza, a Dráva, a Száva, illetve például a Rába, a Rábca, a Galga, a Zagyva, a Tarna, a Sajó, a Hernád, a Bodrog, a Latorca, a Szamos, a Körösök, a Maros, a Kis- és a Nagy-Küküllő, a Sztrigy, az Olt stb.) is.

A legtöbb folyóvízi lelet hídépítés, mederkotrás, -szabályozás és különösen halászat során a Tiszából került ki, jogosan és találóan nevezte a folyót Kubinyi Ferenc (1. ábra) a témában alapvető tanulmányában (2. ábra) „*az ősemlősök' sírkertje*”-nek, illetve „*nagyszerű sírkert*”-nek.¹⁰ A maradványokat (koponyákat, agancsokat, szarvakat, állkapcsokat, fogakat, agyarakat, csigolyákat, bordákat, medence- és lapockacsontokat stb., illetve azok töredékeit) a Tisza medrének jellegzetes jégkorszaki (felső-pleisztocén) üledékéből, az ún. „kékagyag”-ból mosta ki a víz, a legnagyobb mennyiségben a Tiszafüred és Szolnok közötti folyószakaszon.¹¹ A fo-

⁹ Deák 1911. 144.

¹⁰ Kubinyi 1855. 161, 162.

¹¹ Jánossy 1979. 10, 139.; Gasparik 1997. 5.; Főzy–Szente 2007. 368.

lyó menti települések közül Szolnokon került elő a legtöbb állatfaj és a legtöbb maradvány is.¹²

Horusitzky Henrik, Koch Antal tanulmánya¹³ és a Magyar Királyi Földtani Intézet múzeumának leltárkönyve alapján 1906-ban összeállította a Tiszából kihalászott ősemős-csontok lelőhelyeinek jegyzékét. Eszerint akkor a Tokajtól Titelig terjedő folyószakaszon 9 állatfaj 29 lelőhelye volt ismeretes.¹⁴ Nyolc évtizeddel később, 1986-ban Vörös István a Tisza völgyében (az említett „kék-agyag”-ból, valamint löszből, tehát nemcsak a folyóból) 61 lelőhelyről előkerült 11 állatfajt tudott megnevezni. Tíznel több lelőhelyről az alábbi őszállatok maradványait találták meg a kutatók: *gyapjas mamut* (*Mammuthus primigenius* Blumenbach, 47 lelőhely), *gyapjas orrszarvú* (*Coelodonta antiquitatis* Blumenbach, 19 lelőhely), *ősbövény* (*Bison priscus* Bojanus, 19 lelőhely), *óriásszarvas* (*Megaloceros giganteus* Blumenbach, 19 lelőhely), *ősjávorszarvas* (*Alces alces* Linné, 13 lelőhely).¹⁵ A Tisza medre az ősemősöknek (különösen a gyapjas mamutoknak és a gyapjas orrszarvúknak) európai viszonylatban is az egyik legjelentősebb előfordulási helye.¹⁶

A halászok jóvoltából a folyókból előkerült fosszilis ősgerinces-maradványok, ha nem dobták vissza azokat a vízbe, mint Endrődön a Körösbe a mamutcsontokat, mert a „helységház”-ban „haszontalanul” foglalták a helyet,¹⁷ vagy ha nem használták fel kerítésre téve madárijesztőnek, mint Sztrigyszentgyörgyön a Sztrigyből kihalászott ősgímszarvas-agancsot,¹⁸ illetve favágó tőkének, mint Tiszaugon a folyóból 1900-ban kiemelt óriásszarvas agancspárral együtt fennmaradt koponyáját,¹⁹ legnagyobbbészrt magán- és közgyűjteményekbe kerültek és a tudományt, valamint a közmű-

¹² Vörös 1986. o. n.

¹³ Koch 1900.

¹⁴ Horusitzky 1906. 420–422.

¹⁵ Vörös 1986. o. n.; Jánossy–Vörös 1979. 45–48, 53–57.

¹⁶ Jánossy 1979. 10.

¹⁷ Szabó 1861. 16.

¹⁸ Téglás 1886. 40.

¹⁹ Téglás 1911. 651.

velődést szolgálták és szolgálják. A Tisza-mederből származó őserinces-maradványok voltak és vannak a következő (a teljesség igénye nélkül felsorolt) intézményekben: Déri Múzeum (Debrecen),²⁰ Jósa András Múzeum (Nyíregyháza),²¹ Vasvári Pál Múzeum (Tiszavasvári),²² Damjanich János Múzeum (Szolnok),²³ Dobó István Vármúzeum (Eger),²⁴ Tiszazugi Földrajzi Múzeum (Tiszaföldvár),²⁵ Kiss Pál Múzeum (Tiszafüred),²⁶ Jász Múzeum (Jászberény),²⁷ Katona József Múzeum (Kecskemét),²⁸ Móra Ferenc Múzeum (Szeged),²⁹ Viski Károly Múzeum (Kalocsa),³⁰ de a legtöbb maradványt a budapesti Magyar Természettudományi Múzeumban és a Magyar Földtani és Geofizikai Intézetben őrzik.

Tiszai halászok az őslénytani szolgálatában

Luigi Ferdinando Marsigli itáliai tudós és hadmérnök a XVII. század végén közel két évtizeden át végzett történeti és természet-tudományi kutatásokat a Duna-medencében. Eredményeit egy hatkötetes műben foglalta össze. A második kötetben fosszilis mamutsontok rajzait közölte.³¹ A szerző szerint a rómaiak harci ele-

²⁰ Sőregi 1938. 40–41.; Jánossy–Vörös 1979. 45–48.

²¹ Jánossy–Vörös 1979. 45–48.

²² Jánossy–Vörös 1979. 45–48.

²³ Jánossy–Vörös 1979. 45–48.; Vadász 2004. 109–114. (Az utóbbi dolgozatra Mező Szilveszter hívta fel a figyelmünket.)

²⁴ Jánossy–Vörös 1979. 45–48.

²⁵ Jánossy–Vörös 1979. 45–48.; Vadász 2004. 109–114.; Buschmann–Mező–Vadász 2006. 133.

²⁶ Vadász 2004. 114.; Buschmann–Mező–Vadász 2006. 134–136.

²⁷ Téglás 1912. 903.; Vadász 2004. 114.

²⁸ Régészeti leltárkönyv é. n. l. sz.: 55.42.1.–55.42.20. (Fuxreiter András szíves közlése); Jánossy–Vörös 1979. 45–48.

²⁹ Jánossy–Vörös 1979. 45–48.

³⁰ Értesítő 1890. A Zentáról, a Tisza medréből származó 5 darab csont az érseki főgimnáziumból a Viski Károly Múzeumba került, ma is ott őrzik. (Romsics Imre szíves közlése.)

³¹ Marsigli 1726. XXVIII–XXXI. tábla.

fántjaitól származó maradványok³² rajzai (egy csigolya, két lábszár-csont-töredék, két fog és egy agyartöredék, egy alsó állkapocs két foggal) tudománytörténeti jelentőségét az adja, hogy ezek a kárpát-medencei mamutleletek legrégebbi ábrázolásai,³³ és az állkapcs (3. ábra) felismerhető csonthártyagyulladás nyoma és csontszöveti sarjadzások a világirodalomban is a legkorábbi paleopatológiai adatok.³⁴ Az utóbbit tiszai halászoktól szerezte Marsigli („*A két foggal ellátott állkapcsot, melynek rajzát a XXXI. táblán adom, a Tisza mocsarából emelték ki a halászok, kevéssel a római sáncnak nevezett nagy töltés fölött.*”³⁵), amely később, a többi csonttal együtt, egy bolognai gyűjteménybe került.³⁶

A Magyar Nemzeti Múzeumból kivált, 1949-ben önállóvá lett Magyar Természettudományi Múzeum 1939 óta Föld- és Őslénytár (korábban a Magyar Nemzeti Múzeum Természetiek és Kézműtaniak Tára [1810–1870], Ásvány- és Őslénytára [1870–1939]) néven működő³⁷ gyűjteményében a Tisza medréről kikerült több száz őszállatmaradvány található.³⁸

Rainer osztrák főherceg és magyar királyi herceg „*hazánk betutazása alkalmával, a Tisza mentén számos őscsontot, nevezetesen mamuth-csontokat gyűjtött és szekérszámra küldte be a múzeumnak. Ez az alapja a most is meglévő nagybecsű diluviális emlős-gyűjteménynek*” – olvasható Krenner Józsefnek az Ásvány- és Őslénytár történetét bemutató írásában.³⁹

A régi publikációkból (Kováts Gyula, Kubinyi Ferenc és Petényi Salamon János cikkeiből⁴⁰), valamint a legkorábbi, az 1956. évi

³² Marsigli 1726. 73–74.

³³ Vörös 1983. 61.; Géczy 1995. 12.

³⁴ Tasnádi Kubacska 1928b. 186.; 1960. 86.

³⁵ Marsigli 1726. 73. (Fordította: Dudich Endre.)

³⁶ Marsigli 1726. 73.

³⁷ Papp 2002. 377.

³⁸ Gasparik 1997. 5.

³⁹ Krenner 1902. 306.

⁴⁰ Kubinyi 1855; 1856; Kubinyi–Kováts 1863; Petényi 1864.

tűzvészben elpusztult⁴¹ leltárkönyvek másolatából⁴² és más okmányokból kiderül, hogy a Tiszából kifogott csontok (amelyek lelőhelyei az első leltárkönyvben például így szerepeltek: „Kifogatott a sülyi Tiszából”, „Kifogatott a szolnoki Tiszából”, „A püspöki Tiszából kifogva 1851-ben”, „Szolnoki Tiszából”, „Martfői Tisza, Heves megyében”, „Kifogták a Tiszából Csongrád mellett 1847-ben”, „A Tisza-bábolnai Tiszából, Borsod megyében”, „Szegeden a Tiszából”, „Szolnok mellett a Tiszából 1855-ben”, „A Tiszából Kő-Teleken fogták ki”⁴³) nagy része a XIX. század közepe táján nem közvetlenül a halászoktól, hanem közvetítők, magángyűjtők, helyi földbirtokosok és értelmiségiek révén került a múzeumba. „Itt könnyű volt a gyűjtés, mert a Tisza vidéki urak várva várták az alkalmat, hogy a már régóta gyűjtött csontokat a museumnak által adhassák. [...] Könyű ott gyűjteni vagy is inkább összeszedni a már félretett ritkaságokat, hol pártfogókra talál a szegény természetvizsgáló, hol egész készséggel utba igazítottak, hol költséget, fáradságot nem sajnálnak, – ilyen pártfogókra, hazafiakra és tudományos intézetiünk s Muzeumunk hű előmozdítóira találtam Fegyverneken Fazekas Károly, Petrovay László, Roffon Borbély Sámuel, Tisza Derzsen Borbély Miklós urak személyében” – olvasható Kubinyi Ferencnek és Kováts Gyulának az 1851. évi Tisza menti gyűjtőútjukról írt beszámolójában.⁴⁴

A XIX. századi cikkekben, valamint a korabeli és későbbi leltárkönyvekben ebből az időszakból a fentiekén kívül még például Véges Mihály (Tiszaroff, az ajándékozás éve: 1851),⁴⁵ Szekerka

⁴¹ „Az 1956. évi október 23.-i forradalom során keletkezett tűzvész alkalmával a Föld és Őslénytár összes leltárkönyve (1850–1956-ig 140.000 leltári adattal) megsemmisült. A fenti leltári adatokhoz tartozó gyűjteményanyagból elpusztult kb. 30.000 tétel [...]” (MTM Leltárkönyv 1957–1960., a belső címlapon). Az 1956-os tűzvészről és a múzeumban keletkezett károkról részletesebben lásd: Kecskeméti 2006.

⁴² Jegyzőkönyv 1850–.

⁴³ Jegyzőkönyv 1850–. Bejegyzések az 1850–1856 közötti időszakból, folyószám: 43, 55, 76, 77, 134, 295, 307, 417, 420, 421.

⁴⁴ Kubinyi–Kováts 1863. 47, 48.

⁴⁵ Jegyzőkönyv 1850–., folyószám: 43.; Kubinyi–Kováts 1863. 48, 49.

Lajos tanító (Tiszaföldvár, 1851),⁴⁶ Gorove László (1851),⁴⁷ Loog László gyógyszerészgyakornok (Tiszapüspöki, 1851),⁴⁸ Mushammer Ignác gyógyszerész (Szolnok, 1851),⁴⁹ Elek Menyhért (Tiszaszöllös, 1852, 1859),⁵⁰ báró Vécsey Miklós (1852),⁵¹ Ns. Csongrád város tanácsa (1853),⁵² Molitorisz Sámuel mérnök (Tiszababona, 1854),⁵³ Madarassy Ferenc segédszolgabíró (Szolnok, 1855),⁵⁴ Schwarcz Ármin mérnök (Szolnok, 1856),⁵⁵ Halasy Béla (Kötelek, 1856, 1859),⁵⁶ Semler Mór reáltanodai növendék (Szeged, 1856),⁵⁷ özv. Bakicsné (Tiszapolgár, 1876),⁵⁸ Steingassner A. (Törökbecse, 1893)⁵⁹ ajándékozók nevével találkozhatunk.

A fenti forrásokban leggyakrabban, a már említett Petrovay Lászlón kívül, Agnelly Ferenc neve szerepel az általuk halászkóttól gyűjtött/vásárolt és a múzeumnak 1847–1850-ben ajándékozott csontok (4. ábra) leírásaival együtt.⁶⁰ Róluk a következőket írták a múzeum első leltárkönyvébe: *„Az itt jegyzett 32 tárgy szép ajándokkal gyarapítá, végrendeleténél fogva, intézetünk gyűjteményeit hamvaiban is tisztelt, szolnoki gyógyszerész, boldogult Agnelly Ferencz ur, kinek természeti osztályunk, s jelesen őslénytárunk, kü-*

⁴⁶ Jegyzőkönyv 1850–., folyószám: 134.; MTM Leltárkönyv 1960–1967. 251. Az 1956-os tűzvészben el nem pusztult anyagot 1957-től a faunacédulák alapján újrleltározták, ezért szerepelnek az újabb leltárkönyvekben régi adatok.

⁴⁷ Jegyzőkönyv 1850–., folyószám: 65.

⁴⁸ Jegyzőkönyv 1850–., folyószám: 76.

⁴⁹ Jegyzőkönyv 1850–., folyószám: 77.

⁵⁰ Kubinyi 1855. 170.; Szabó 1863. 192.; Petényi 1864. 92.

⁵¹ Jegyzőkönyv 1850–., folyószám: 163.

⁵² Jegyzőkönyv 1850–., folyószám: 295.

⁵³ Jegyzőkönyv 1850–., folyószám: 307.

⁵⁴ Jegyzőkönyv 1850–., folyószám: 397.

⁵⁵ Jegyzőkönyv 1850–., folyószám: 420.

⁵⁶ Jegyzőkönyv 1850–., folyószám: 421.; Szabó 1863. 193.

⁵⁷ Jegyzőkönyv 1850–., folyószám: 417.

⁵⁸ Jegyzőkönyv 1850–., leltári szám: 1.

⁵⁹ MTM Leltárkönyv 1975–1994. 26.

⁶⁰ Kubinyi 1856. 5, 6.; Kubinyi–Kováts 1863. 47, 48–49.; Petényi 1864. 95, 99, 102, 103, 106.

lönben is sok és szép adományokat köszöni. Köszönet és hála a derék férfinak! [...]”; „Mind ezen a Tiszából Fegyvernek táján kifogott őslénytani tárgyak [13 tárgy], nagylelkűen ajándékoztattak intézetünknek fegyverneki közbirtokos, t. cz. Petrovay László ur által, ki azokat gyűjtve s a végveszélytől megmentve, átengedé t. cz. Kubinyi Ferencz barátjának [...]”.⁶¹

A tiszai csontok ajándékozái között felbukkan semsei Semsey Andornak, a természettudományok máig legbőkezűbb mecénásának a neve is (az ajándékozás éve: 1888 és 1896).⁶² Halászok nevével csupán ritkán találkozhatunk: Kos István tiszaderzsi halász hálójába 1851-ben egy mamutfog, 1858-ban pedig egy mamutcsigolya akadt, amelyek Koncz Ferenc ottani kalapos ajándékaént 1859-ben kerültek a gyűjteménybe; az egyik leltárkönyv szerint Danicska József (csongrád)mindszenti halázmester 1898-ban egy gyapjas orrszarvú nyakcsigolyáját ajándékozta a múzeumnak (lásd még az alábbiakban), egy óriásszarvas koponyáját pedig 1964-ben Schwarz Albert tiszadai halázmestertől vásárolta meg az intézmény.⁶³

A Magyar Földtani és Geofizikai Intézet múzeumának régi leltárkönyveiben is gyakoriak az ilyen beírások egy-egy ősmaradvány lelőhelyének megjelöléseként: „A Tisza medréről”, „A Tiszából kihalászva”, „A Tiszából halászták”, „A Tiszából került ki”, „A Tiszából kikerült”,⁶⁴ „A Tisza medréről való”, „Tisza medréről halászat közben találtatott”⁶⁵ stb. Az ilyen és hasonló bejegyzések elsősorban a mamutmaradványokra vonatkoznak, hiszen, ahogy Kadlic Ottokár írta: „Múzeumunk mammutgyűjteményét legnagyobb részt a Tisza medréről kihalászott és a Rába szabályozása alkalmával kikerült anyag szolgáltatta [...]”.⁶⁶

⁶¹ Jegyzőkönyv 1850–., folyószám: 42, 46.

⁶² MTM Leltárkönyv 1975–1994. 26, 27. Semsey Andorról és nagy jelentőségű mecénási tevékenységéről legújabbban: Hála–Papp–Pozsonyi 2008.

⁶³ Szabó 1863. 192.; MTM Leltárkönyv 1960–1967. 167, 279.

⁶⁴ Leltári napló 1868–1903. 108, 112, 116, 127, 133.

⁶⁵ Leltári napló 1904–1931. 9, 55.

⁶⁶ Vezető 1909. 47.

A tiszai ősemlősmaradványok egy része a Földtani és Geofizikai Intézet múzeumába is budapesti és vidéki közvetítők, ajándékozók révén került, akik közül példaként az alábbiakat említjük meg: Török Aurél egyetemi tanár (Budapest, az ajándékozás éve: 1884),⁶⁷ Hanusz István főreáliskolai igazgató (Kecskemét, 1888),⁶⁸ Steingaszner Kálmán főmérnök (Törökbecse, 1891, 1892, 1904),⁶⁹ Örvény Iván gimnáziumi tanár (Zenta, 1892),⁷⁰ báró Fechtig Adél és Margit „úrhölgyek” (Tiszaug, 1894),⁷¹ Pejcsik Imre jegyző (Tiszanagyrev, 1895),⁷² Fialka Miksa államvasúti főmérnök Munkácscon (Tokaj, 1897),⁷³ Hubert Lajos mérnök (Törökbecse, 1898)⁷⁴ (5–6. ábra), Óbecse község elöljárósága (1909),⁷⁵ Török Pál jegyző (Szolnok, 1910).⁷⁶ Az adományozók közül külön említjük Krenner József, a Magyar Nemzeti Múzeum Ásvány- és Őslénytára osztályigazgatója vejének,⁷⁷ Semayer Vilibáldnak, az intézmény Néprajzi Tára vezető őrének nevét, aki 1904-ben egy mamut Szegvár vidékéről származó „*pompásan megmaradt agyará*”-val gazdagította a gyűjteményt.⁷⁸

Semsey Andor, a tudomány és az intézet nagy mecénása – sok egyéb mellett – a Tiszából kihalászott ősemlős-maradványok beszerzését is támogatta. Erről tanúskodnak a leltárkönyvi bejegyzések, amelyek szerint 1888 és 1904 között az ő ajándékaként, általában Halaváts Gyula és Pethő Gyula geológusok/paleontológusok révén számos őszállatcsont, -fog, -agancs stb. került a gyűjtemény-

⁶⁷ Leltári napló 1868–1903. 60.; Böckh 1885. 231.

⁶⁸ Leltári napló 1868–1903. 97.; Böckh 1889. 22.

⁶⁹ Leltári napló 1868–1903. 108, 113.; Leltári napló 1904–1931. 10.

⁷⁰ Leltári napló 1868–1903. 112–113.; Böckh 1893. 31.

⁷¹ Leltári napló 1868–1903. 124.

⁷² Leltári napló 1868–1903. 127.; Böckh 1896. 20.

⁷³ Leltári napló 1868–1903. 133.; Böckh 1898. 23.

⁷⁴ Leltári napló 1868–1903. 140.

⁷⁵ Leltári napló 1904–1931. 49.

⁷⁶ Leltári napló 1904–1931. 55–56.

⁷⁷ Nagy 1996. 104.

⁷⁸ Böckh 1905. 31.; Vezető 1909. 46, 49.

be⁷⁹ (7. ábra). Böckh János igazgatósági jelentéseiből tudjuk, hogy Semsey Andor 1898-ban Törökbecse vidékén a Tiszában lelt mamut- és ősszarvas-maradványokért 30 forintot, 1899-ben egy Csongrádnál kihalászott ősgímszarvas-agancsért 12,50 forintot, 1901-ben pedig egy, a szolnoki folyószakaszból származó ősböleány-koponyáért, valamint egy mamutlapocka-csontért és néhány egyéb fosszilis csonttöredékért 50 koronát fizetett a halászoknak.⁸⁰

A Földtani és Geofizikai Intézet gyűjteményének a kecskeméti múzeum 1915-ben sok ősemlősmaradványt ajándékozott. Ezek nagy része a Tiszából lett kifogva 1911–1914-ben, amint ez a leltárkönyvből kiderül, Bödi Lajos, Szepi József és Tóth Lajos ókéscei, valamint Balázs Sándor és Balázs János tiszauzi halászok által⁸¹ (8. ábra).

Anyagias „csont-halász”-ok

A halászok, amint ezt a fentiekben is jeleztük, gyakran pénzt kértek és kaptak (vagy kérés nélkül is kaptak) a kifogott ősmaradványokért. Előfordult, hogy azok árát túl magasra tartották, ezért az üzlet meghiúsult. Egy ilyen esetet írt le Singhoffer M. József 1918-ban:

„A hetvenes évek vége felé Szolnokon meglátogattam Kludik János halászmestert. A hogy beléptem az udvarra, láttam, hogy éppen akkor bajlódnak egy nagy mamutfoggal, a mit egy zagyvai halász hozott oda; de nemcsak ez az óriási zápfog volt ott az udvarban a tornác mellett, hanem még több nagy csont is.

Már évekkkel azelőtt a mi halászaink is fogtak a Tiszában mamutcsontokat, mi azokat a nemzeti múzeumnak ajándékoztuk, évekig minden csonton rajta is volt a nevünk, mint adományozóké. Ismertem a múzeum akkori präparátorát, a ki megkért, hogy ha ismét akad ilyen csont, csak szállítsam be tovább is; de bizony nem

⁷⁹ Leltári napló 1868–1903. 97, 108, 116, 128, 130–131, 133, 139, 140, 141, 146.; Leltári napló 1904–1931. 10, 11, 12.

⁸⁰ Böckh 1900. 22.; 1901. 21.; 1903. 30.

⁸¹ Leltári napló 1904–1931. 122–124.

igen akadt. Most aztán eszembe jutott a dolog és kértem, hogy küldjék el a múzeum részére a mammutmaradványokat. Kludik hajlandó is lett volna, de a zagyvai halász lebeszélte, mert »ha kell a múzeumnak, hát az meg is fogja fizetni; ingyen nem kapja meg!« A múzeum azonban fizetni nem volt hajlandó és így a csontok a szolnoki halászmester udvarában maradtak.

Még azután is találkoztam azzal a zagyvai halászzsal. Elmondta, hogy neki még igen sok olyan csontja van, de hát csak pénzért adja oda.

Azután már meg is feledkeztem a mammutcsontokról, mikor egyszer meglátogatott a múzeum präparátora s kért nem utaznék-e vele Szolnokra? A mammutcsontokat meg akarja tekinteni. Másnap el is mentünk, de a szakértői vizsgálat eredménye az volt, hogy nem sokat érnek, mert nem egy állatból valók. Ha egy állatból valók volnának s ha annak csak hiányosan is össze lehetne állítani a csontvázát, akkor 20.000 forint sem volna sok érte! Hát ez a fejemben maradt és most aztán magam jártam a zagyvai halász után. Egyik szolnoki halászkocsmában megtaláltam; azt is megtudtam, hogy a Zagyvában fogja a csontokat mind egy helyen. Ezt közöltem a múzeummal; ott nagyon örültek, hogy így majd talán lehet valamit csinálni, búvárral nézetik meg a helyet. A mammutüzlet ügyében elkezdődtek hát az alkudozások komolyan. De a halász csak 1000 forintért volt hajlandó a kérdéses helyre vezetni. Ez már gyanús volt. A múzeum abbahagyta a dolgot.

És a zagyvai halász sírjába vitte a nagy titkot.”⁸²

Kaposvári Gyula szolnoki múzeumigazgató (akinek révén számos értékes ősmaradvány került az intézménybe⁸³) egyik cikkéből tudjuk, hogy neki sem volt mindig könnyű megalkudni az anyagi-as „csont-halász”-okkal, mint például 1958-ban sem, amikor a szolnoki halászszövetkezet Kovács- és Bozóki-brigádjától csak nagy nehezen sikerült egy mamutcsontot, illetve egy óriásszarvasagancsot és egy orrszarvúállkapcsot megszereznie:

„Befejeződött a halászat. Pénteken (1958. nov. 28-án) ért vissza mindkét brigád Szolnokra. S a vár alatti halásztanyán alkudoz-

⁸² Singhoffer 1918. (E cikkre Szilágyi Miklós hívta fel a figyelmünket.)

⁸³ Kaposvári 2002. 445.

*tam ezekre a csontokra. Nem egyszerű dolog ám ez! Mert amióta elmagyaráztuk, hogy ezek a csontok a jégkorszak állatvilágának maradványai, és legalább 20 ezer évesek, azóta a sok ezer évet kellene a múzeumnak megfizetni – számolgtatják a halászok. De a múzeum sem dúskál ám az anyagiakban. S a hálószakadásért, a boszszankodásért, meg a múzeum őslénytani anyagának növeléséért mégiscsak megköjtjük az alkut.*⁸⁴

Mamutagyar a millenniumi kiállításon

Danicska József (csongrád)mindszenti halászmester, Farkas Sándor csongrádi gyógyszerész javaslatára 1895-től a Királyi Magyar Természettudományi Társulat tagja,⁸⁵ egy értékes visszaemlékezés⁸⁶ szerzője a XIX. század utolsó évtizedében Herman Ottó munkatársaként és az ő kérésére halászati tárgyakat gyűjtött az Ezredéves Országos Kiállításra (1896) és a párizsi világkiállításra (1900). E közös munkálkodás történetét a halászmester tollából származó 24 fennmaradt levél⁸⁷ tükrözi, amelyek közül négyben egy, a Tiszából kihalászott mamutagyarról is szó van.

1896. február 15-én Danicska az alábbiakat írta Herman Ottónak: „[...] Nagyságos Elnök Ur becses szavát meg tartottam hogy amit Pavilonjában ki akarok állítani térdj mentes lesz így el határoztam hogy az egész kiállítási idő tartalmára Pavilonja díszítésére átt fogom adni a Nagy körüi folyó tiszta medréből ki halászott 266 czentí méter hosszú mamut agyaratt megjegyzem csak úgy ha a Nagyságos Ur helyeselni fogja ha itt el adnám is az illető vevője a kiállítás bezárása után vehetné birtokába. [...]”⁸⁸

⁸⁴ Kaposvári 1959.

⁸⁵ Természettudományi Közlöny 1895. 599.; Téglás 1911. 651.

⁸⁶ Danicska 1896. Az „emlékirat” kivételes forrásértékéről értekezett és részleteket közölt a kéziratból: Szilágyi 1983; 1987.

⁸⁷ Danicska 1894–1899. Danicska segítségével Herman Ottó később nyomtatásban (1896. 4.) is megköszönte.

⁸⁸ Danicska 1894–1899. Ms 254/43.

Az 1896. február 29-én kelt levélben – egyebek mellett – a következők olvashatók: „[...] *A mamut agyarnak a törzséről levált vége épségben van de a külső végét már az idő vas foga meg rongálta valami kis rész letört a hegyiből egyéb aránt drottal van össze tartva az egész agyar mint irtam is 266 czeti méter hoszu. [...]*”⁸⁹

Az 1896. március 6-ai levélben ismét szó van a mamutagyarról: „[...] *A mint kegyeskedet irni hogy az mamut agyar hegye ha épségben van akkor kiálíthatom de minthogy egy kevés törés van a hegyében kérem becses válaszáat ki álíthatom e így vagy nem és hogy a fenti nagy tiszai hálónak lehetne helyet egy oly terjedelmüt ahol aszt felterítve ki lehetne álítani. [...]*”⁹⁰

Az 1896. március 24-én kelt levél tanúsítja, hogy a mamutagyar „elindult” Budapestre: „*Nagyságos Elnök Ur vanszerencsém jelenteni hogy a jelzet halászati szerszámokat az agyarral együtt vasárnap feladtam. [...]*”⁹¹

Az Ezredéves Országos Kiállításon a Danicska József által beszerzett, illetve kölcsönzött tárgyak egyrészt a „jelenkori főcsoport” VI. csoportjának (Mezőgazdaság) XI. alcsoportjában (Halászat),⁹² másrészt a „történelmi főcsoport” Herman Ottó által berendezett „öshalászati” kiállításában (57. sz. pavilon a Városligeti-tó színe fölött)⁹³ lettek bemutatva, az utóbbiban a mamutagyar is: „*Belső oktagon. I. I. Mamutfog, a Tisza Szolnoki részéből.*”⁹⁴

A kiállítás bezárása után Jankó János az 1897. június 21-én kelt levelében érdeklődött Herman Ottótól, hogy a Danicska tulajdonát képező „*nagy tiszai mamutfoggal*” miképpen akar rendelkezni, mert Krenner József (a Magyar Nemzeti Múzeum Ásvány- és Ős-

⁸⁹ Danicska 1894–1899. Ms 254/44.

⁹⁰ Danicska 1894–1899. Ms 254/45. 3.

⁹¹ Danicska 1894–1899. Ms 254/46.

⁹² Általános katalógus 1896. 81.; Landgráf 1897. 434.

⁹³ Hivatalos katalógus 1896. 116, 120.

⁹⁴ Hivatalos katalógus 1896. 116. Danicska a kiállítás megvalósítása érdekében kifejtett eredményes tevékenységéért a *Közreműködői Érem* és a *Kiállítási Érem* kitüntetésekben részesült (Schmidt 1897. 279, 310.).

lénytárának igazgatójára) nem akarja azt megvenni.⁹⁵ Herman Ottó június 30-án írt válaszában közölte Jankóval, hogy „*Danicska új szóbelileg a mammutagyart a Nemzeti Múzeumnak ajánlja föl, hogy az az illető osztályban nevének föltüntetése mellett helyet foglaljon.*”⁹⁶ Mivel a tiszai őssálatmaradvány az Ásvány- és Őslénytárnak nem kellett, Jankó július 3-án az etnográfiai gyűjtemény nevében mondott köszönetet Danicskának a „*diluviális mammut agyar*”-ért, amellyel a Néprajzi Osztályt [!] „*gazdagítani szíves volt.*”⁹⁷

Az agyar tehát a néprajzi gyűjteménybe került, de további sorsáról nem tudunk: sem a Néprajzi Múzeumban, sem a Magyar Természettudományi Múzeumban nem akadtunk nyomára. Az utóbbi intézményben viszont őriznek egy, a Tisza medréből kiemelt gyapjasorrszarvú-nyakcsigolyát, amely Danicska József ajándékként 1898-ban került a gyűjteménybe.⁹⁸ Herman Ottó a XX. század elején ugyanezt a kollekción egy gímszarvas-aganacsstöre-dékkal gazdagította. A lelet – a leltárkönyvi bejegyzés szerint – a (csongrád)-mindszenti Tiszából származott,⁹⁹ tehát valószínű, hogy azt tulajdonosa a halászmestertől kapta, talán a fent említett eredményes együttműködésük idején.

„Óriáscsont”-ok

A régi időkben az ősemlősök nagyméretű fosszilis maradványait Európában, Magyarországon is természetfeletti lények, illetve hatalmasra nőtt emberek csontjainak tartották. Hazánkban *sárkányok csontjainak* vélték és nevezték például a barlangi medvék,¹⁰⁰ a mamutok,¹⁰¹ egyszarvú csontjainak,¹⁰² *óriások csontjai*-nak pedig szintén a mamutok és más ősemlősök maradványait.

⁹⁵ Jankó 1897a.

⁹⁶ Herman 1897.

⁹⁷ Jankó 1897b.

⁹⁸ MTM Leltárkönyv 1960–1967. 167.

⁹⁹ MTM Leltárkönyv 1960–1967. 251.

¹⁰⁰ Lásd pl. Tasnádi Kubacska 1928a. 32–41.; 1938; 1957; 1958. 65–88.

¹⁰¹ Tasnádi Kubacska 1929b. 651.

A hazánkban fellelt „óriáscsont”-ok legrégebbi ismert említése Abu-Hámid al-Garnáti arab utazótól való, akinek az 1150 és 1153 között tett megfigyelései és az itt hallott legendák, hagyományok alapján megírt művében az alábbiakat olvashatjuk a Básgird (= Magyarország) földjén egykor élt „óriás”-okról, sírjaikról és maradványaikról: „*Ad [Saddád ibn Ád] népének számos sírját találtam meg ebben az országban. Kihúzták nekem egyszer az egyik ádita egyetlen foggyökerének a felét – egyarasznyi széles volt, súlya pedig 1200 miszkál [= 5,5 kg]. Egy másiknak meg a lábszára akkora volt, hogy fél kézzel nem tudtam felemelni a földről.*”¹⁰³ Oszthatjuk Géczy Barnabás véleményét, amely szerint az említett maradványok egy fosszilis nagyemlősei lehetnek,¹⁰⁴ amint – valószínűleg – az alábbiak is.

A francia Jacques Bongars 1585-ben utazott hazánkban át Konsztantinápolyba. Komáromi tartózkodásáról jegyezte fel: „*Mutattak a Dunában talált emberi czombcsontot,¹ melynek hossza 4 nagy arasz, szélessége pedig 2 arasz volt.*”¹⁰⁵

Ugyanő az erdélyi (Nagy)Enyeden a következő megfigyelést tette: „*A várkastélyban óriások csontjai és sárkányfejek láthatók, melyeket valamely erdélyi hegységből hoztak, hol, mint mondják, igen sok található.*”¹⁰⁶

A XVII. században hazánkban járt angol Edward Brown 1673-ban megjelent könyvében olvasható a felvidéki Sempte váráról: „*A bejáratnál óriási oldalbordát, czombcsontot és fogat láttam, azt hiszem, hogy valami elefántéi lehettek, mivel én már láttam annak csontvázát. A laxenburgi (Luxembourg) császári palota kapuja előtt,*

¹⁰² Lásd pl. Fényes 1851. II. 107.; Természettudományi Közlöny 1870.

¹⁰³ Al-Garnáti, Abu-Hámid 1985. 62–63. (A könyvre Pelikán Pál hívta fel a figyelmünket.)

¹⁰⁴ Géczy 1995. 9.

¹⁰⁵ Szamota 1891. 166. (1. sz. jegyezte: „*Ez természetesen ősvilági állat csontja volt. Brown angol utazó is látott ilyen csontokat Semptén.*”). Idézi: Tasnádi Kubacska 1958. 157–158.

¹⁰⁶ Szamota 1891. 174. Tasnádi Kubacska András (1958. 158.) megjegyzése: „*Mondanom sem kell, hogy az óriáscsontok mammutcsontok voltak, a sárkányfej pedig a barlangi medve koponyája.*”

szintén láthatók ilyféle csontok; azt mondják, hogy ezek valamely nagy pogány szűznek, vagy pedig óriásnak csontjai.”¹⁰⁷

Evlia Cselebi XVII. századi török világutazó művéből a Tiszából kihalászott „óriáscsont”-okról értesülhetünk. 1660-ban Nagyváradon egy elfogott keresztény pap így mesélt neki a magyarok bejöveteléről: „A harmadik [honfoglaló herceg] a Tisza folyó partján az óriásokkal harcolt, több ezer fehér óriást elpusztított, s a Tisza folyóba lökte őket. Ezért aztán a Tisza folyóból fürdőkupola nagyságú koponyákat és öt öl hosszú óriáscsontokat húznak ki ma is. Ő maga egyszer egy óriással harcolt, egymásba kapaszkodtak, a Tiszába [estek] és megfulladtak. Teteme a Tisza partján nyugszik.”¹⁰⁸

Kassáról írta – egyebek mellett – 1661-ben: „E város alapítója Menúcsehr fiainak egyike, Kassa bán, aki Adzsem országából [Iránból] jött. A Tisza partján óriásokkal harcolt, az óriásokat megölte és a Tisza vizébe dobta. Végül ő maga is a Tiszába fulladt. Jelenleg ő maga, Kassa, a Tisza folyó partján egy figyelemre méltó kolostorban nyugszik. Ezért mostanában némely halász a Tisza vizéből üst nagyságú koponyákat és nyolc arsin hosszú óriáscsontokat húz ki.”¹⁰⁹

¹⁰⁷ Szamota 1891. 394.

¹⁰⁸ Evliá 2001. 219–220. (Fordította: Sudár Balázs.) A honfoglaló hercegekről: Evlia Cselebi előadása szerint a magyarok négy, az Iránban dúló háborúk miatt elmenekült herceg (Kassa bán, Nagy Ezsder/Jezsder bán, Kursz bán és a negyedik talán Mencsár) vezetésével érkeztek a Kárpát-medencébe, melynek először az északkeleti részét szállták meg. Családfájuk nem egészen világos: Evlia hol a perzsa legendák ismert uralkodójától, Menúcsehr királytól, hol pedig annak fiától, Mencsártól származtatja őket. Bizonyos esetekben a Mencsár névalakot a Menúcsehr torzulásának tekinti, néhol azonban a két személyt élesen különválasztja. Feltűnő, hogy a negyedik herceg neve hiányzik – illetve egyszer Mencsárral azonosul. Az itt említett, de meg nem nevezett herceg – a későbbiekkel ellentétben – nem lehet Kassa bán, őt ugyanis e helyütt elsőként említi az utazó. (Sudár Balázs szíves közlése.)

¹⁰⁹ Evliá 2002. 21. (Fordította: Sudár Balázs.) Menúcsehr: Menúcsehr Feridún leszármazottja – többnyire unokájaként vagy dédunokájaként

Egy Tisza parti táborozás kapcsán fogalmazta meg szintén 1661-ben: „*Onnan [Kassáról] (...) óra járásnyira a Tisza partján a Kassa várát építő Menúcsehr-fi Kassa bán és az említett Korlátik monostorát építő Korlátik, mindketten egy magas kupola alatt, Irem kertjében nyugszanak. [...] És a Tisza partján a Kassa ura által megölt óriások koponyáit és csontjait is megtekintettük és megnéztük. Akkora koponyák ezek, mint egy fürdő kupolája, a lábszár-csontok olyan [vastagok], mint a ... -fa.*”¹¹⁰

Az „óriáscsontok” kifejezés még a XVIII–XIX. század fordulóján is előfordult a tudományos művekben is, például Benkő Ferenc 1786-ban megjelent ásványtanában: a „kövévált ember-tsontok” között említette az „*Oriás tsontok*”-at.¹¹¹ Ugyanő a nagyenyedi Bethlen Kollégium természettudományi gyűjteményének bemutatásakor írta: „*Egynéhány úgy nevezett Oriások vagy-is inkább nagy állatok tsontjai.*”¹¹² Sándor István pedig a Nyitra megyei Lukán talált két mamutagyarról 1799-ben közölt beszámolójának *Az úgy nevezett Óriás Tsontokról* címet adta, bár megjegyezte, hogy „*A Régiék az Óriásokról való Meséiket a mostani Természettudók, Phisici, tsak nevetik, és semminek tartják.*”¹¹³ Kubinyi Ferencnek a híres gömöri, ajnácskői ősgerinces-lelőhelyről 1863-ban közölt cikkében olvasható: „*Az ajnácskői palócok az ottani ásatag cson-*

említik –, akinek legfőbb tette a testvérgyilkos Túr legyőzése és elpusztítása. A családi belviszály nyomán lángolt fel Irán és Túrán harca, amelynek azután maga Menúcsehr is áldozatul esett; arsin: török hossz mérték, különböző típusai léteznek, 65 és 75 cm között változik. (Sudár Balázs szíves közlése.)

¹¹⁰ Evliâ 2002. 26. (Fordította: Sudár Balázs.) (---): Evlia kihagyta az adat helyét; Korlátik: talán Korlát falu Abaúj megyében, mely a Kassáról délre vezető út mellett, a Hernád közelében fekszik; Irem kertje: a muszlim mitológia legendás kertje, a Paradicsom földi mása; ...-fa: a szót nem sikerült azonosítanom. (Sudár Balázs szíves közlése.)

¹¹¹ Benkő 1786. 158.

¹¹² Benkő 1800. 48.

¹¹³ Sándor 1799. 51.

tokat cseh csontoknak nevezik, mivel [szerintük] a csehek nagy óriások voltak [...].”¹¹⁴

Láncra fűzött „óriáscsont”-ok

Az „óriáscsont”-oknak tartott ősemlős-maradványok „nagy részét részint az azok iránti kegyelet, részint egyesek’ buzgalma ’s fáradtsága, vagy talán azon előítélet is, tartotta meg a tudós világ’ számára, hogy az óriások iránt kimélettel és tisztelettel kell viselkedni, következésképp azoknak maradványai iránt is. Régi időkben alig volt kastély vagy vár, sőt kolostor, mellynek kapuit rendkívüli nagyságu, oldalbordák, lábszárak, állkapcsok, zápfogak ne díszítették volna. Az efféle csontok kivált a babonával telt régi lovagi időben rendkívüli nagyságu emberek vagyis úgynevezett óriások’ csontmaradványinak tartattak” – írta Kubinyi Ferenc 1855-ben,¹¹⁵ Tasnádi Kubacska András egyik tanulmányában pedig ezt olvashatjuk: „Az őszállatok hatalmas csontjait, nem ismerve, illetőleg félremagyarázva azok eredetét, babonából templomokban függesztették fel, várkapukra, kastélyok lovagtermének falára láncolták.”¹¹⁶ Így volt ez hazánkban és Európában más országaiban is.¹¹⁷

Magyarországról és Erdélyből a XVII–XX. századból például az alábbi, általában vaspánttal és/vagy láncsal ellátott ősemlős-maradványokról van tudomásunk.

Dunántúl: a kismartoni Eszterházy-kastély kapuján (XVIII. század);¹¹⁸ a győri városkapun (városkapukon? XIX. század?) három mamut- és egy orrszarvúmaradvány, jelenleg a Magyar Természet-

¹¹⁴ Kubinyi 1863. 80.

¹¹⁵ Kubinyi 1855. 162.

¹¹⁶ Tasnádi Kubacska 1929b. 648.

¹¹⁷ Lásd pl. Ipolyi 1854. 177.; Abel 1923. 30–44.; 1939. 97–114.; Tasnádi Kubacska 1958. 156–157.; Vávra 1987. 212–215.; Thenius–Vávra 1996. 17–23.

¹¹⁸ Franz Ernest Brückmann 1729. évi tudósítása alapján: Tasnádi Kubacska 1928a. 47.; 1929a. 27.; 1929b. 650.; 1958. 158.; Vörös 1983. 62.

tudományi Múzeum Föld- és Őslénytárában;¹¹⁹ Sümegen, eredetileg valószínűleg a vár kapuján, később a régi várkastély (akkor püspöki székház), „*kapu színje alatt*” (XIX. század),¹²⁰ jelenleg a keszthelyi Balatoni Múzeumban. *Budapest*: a budai Bécsi kapun (XIX. század),¹²¹ a Szepes megyei Toporcáról az evangélikus főgimnázium természetrajzi szertárában (XX. század).¹²² *Felvidék, Észak-Magyarország*: a pozsonyi városháza kapuja felett (XIX. század);¹²³ a selmecbányai vár kapuján (XVIII. század);¹²⁴ a lőcsei templomban (? század).¹²⁵ *Alföld*: több példány a zentai „községház” folyosóján (XIX. század);¹²⁶ a jászapáti „községházánál”, a jászberényi múzeumba került (XIX. század).¹²⁷ *Erdély*: a nagyszebeni templomkapun (XVII. század);¹²⁸ egy temesvári és egy fehértemplomi kastély lovagtermében (XVIII. század);¹²⁹ a nagyenyedi Bethlen Kollégium természettudományi gyűjteményében („*Egy elefánt fog vas lántzon*”, XVIII–XX. század).¹³⁰

Az említett láncra vert „*óriáscsont*”-ok eredeti lelőhelyeit nem ismerjük, az alábbiakról azonban tudjuk, hogy a tiszai halászok

¹¹⁹ Tasnádi Kubacska 1929a. 27.; 1929b. 646.; Vörös 1983. 61.

¹²⁰ Eötvös 1982. 121–122. (a könyv első kiadása: 1909); Dornyay 1942. 61.

¹²¹ Tasnádi Kubacska 1929b. 648.

¹²² Tasnádi Kubacska 1929b. 649.; Vörös 1983. 62.

¹²³ Ipolyi 1854. 577.; Hanusz 1893. 348. Tasnádi Kubacska András (1929a. 90.; 1929b. 650.; 1958. 158.) Ipolyit hibásan idézve a város kapuját említette, ahogy az ő nyomán Vörös István (1983. 61.) is.

¹²⁴ Bél Mátyás XVIII. század eleji adata alapján: Ipolyi 1854. 177. Tasnádi Kubacska András (1929b. 640.; 1958. 158.) tévesen a városkaput említette.

¹²⁵ Tasnádi Kubacska 1929b. 650.; 1958. 158.; Vörös 1983. 62.

¹²⁶ Dudás 1886. 12–13.; Vörös 1983. 62.

¹²⁷ Téglás 1912. 903.; Vörös 1983. 62.

¹²⁸ Georg Vette 1673. évi tudósítása alapján: Tasnádi Kubacska 1929a. 27.; 1929b. 651.; 1958. 157.; Vörös 1983. 62.

¹²⁹ Francesco Grisellini 1780. évi közlése alapján: Tasnádi Kubacska 1928a. 47.; 1929a. 27.; 1929b. 650.; 1958. 158.; Vörös 1983. 62.

¹³⁰ Szilády 1904. 26.; 1922. 52–53.; Tasnádi Kubacska 1928a. 47.; 1929a. 27.; 1929b. 650.; 1958. 159–160.; Vörös 1983. 62.

„zsákmány”-aiként kerültek a felszínre, majd használati helyükre. Szabó József, „a legnagyobb magyar geológus” 1863-ban említett 6 csontot, amelyek „*a szandai Tiszából Szolnok mellett*” kerültek elő és Pétervásárára (valószínűleg még a XIX. században is) „*soká függtek a kapu alatt a kastélyban*”, majd gróf Keglevich Gyula ajándékként a Magyar Nemzeti Múzeumba kerültek.¹³¹ „*A szolnoki Tiszából körülbelől 1845-ben került ki*” az a mamutcomb-csont (9. ábra), amely a pásztói városháza kapuja alatt függött, és a település nevében Szabó Mihály bíró és Kovács Antal jegyző ajándékként (10. ábra) került a Magyar Nemzeti Múzeumba,¹³² jelenleg a Magyar Természettudományi Múzeum Föld- és Őslénytárában őrzik.

Móra mamutja

Egy, Gyománál a Körösből, az 1920-as évek elején kihalászott mamutkoponya furfangos megvásárlását és kalandos útját mutatja be a lelőhelytől a szegedi múzeumig az intézmény híres igazgatója, a kiváló és népszerű író, Móra Ferenc *A mamut utazása* című szellemes, a „hivatal packázásait” is megfricskázó, a bürokrata ügyintézőket is kigúnyoló, a függelékben olvasható írásában.

FÜGGELÉK

Móra Ferenc: A mamut utazása

A múzeumi üzletek ezeknek előtte éppen olyan üzletek voltak, mint más egyéb üzletek. Az ember meglátta az alsóvárosi néni keze alatt a szép öreg selyemkendőt, és megkérdezte, hogy mennyiért adná el. A néni azt mondta, hogy „lelköm tekintetős úr, ezt az égvilágon semmönnyért oda

¹³¹ Szabó 1863. 193.; Vörös 1983. 62.

¹³² Szabó 1863. 193.; Tasnádi Kubacska 1928a. 90.; 1929a. 26.; 1958. 159.

nem adnám, mert nézze, ha möghalok, mán mégiscsak illendően köll a jó Úristen elé állnom – de magának odaadom öt pengőért”.

– No hát, hozza be, lelkem, holnap délben a múzeumba. Tudja, hol van az, ugye?

– Hát hogyne tudnám. A kultúrpalotában. Maga is ott van szolgálátban? A Haska sógor is ott van, de tudja, az csak *viackbul*.

Ami úgy értendő, hogy az öreg Haska sógor szolgálát modellül ahhoz a viaszfigurához, amely a múzeum parasztszobájában a nemzetfenntartó elemet reprezentálja. Mármost tudnivaló, hogy az nagyon rendes hely lehet, ahol a viaszkból való Haska sógort mutogatják a világi népeknek, ennél fogva másnap a nénike bizodalmasan behozta a kendőt, szépen ki is vasa, s megkapta érte az öt pengőt papírban. Mert aranyban nem vette el, arról az volt az alsóvárosi nemzet fölfogása, hogy az csak zsidónak való.

Így vettük a cifra subát is, a tulipános ládát is, a régi királyok pénzeit is meg a mammutcsontot is, amit a tiszai partszakadásokból mentettek ki a helybéli tudomány számára a *célszörű szögény* halászok. Azaz hogy a régi pénzt meg a mammutcsontot mindig ajándékba kaptuk, mert az is bolond lett volna, aki az ilyenekért pénzt adott volna, de az meg már egészen tökéletlen lett volna, aki azt el is fogadta volna.

Huszonvalahány esztendeje vagyok a kultúrpalota mindenescselédje, de a háborúig csak egy bonyolódott üzletre emlékszem. Egyik tisztviselőtársam néprajzi gyűjtőútjában Kalocsára vetődött, ott is a sekrestyészhez, aki ellátta minden jóval, testiekkel, lelkiekkel, még régi ostyasütőket is adott neki.

– Hát az a szép szenteltgyertya a falon?

– Azt az egyet nem adhatom, kérem.

De nagyon szép volt a gyertya, tulitarkára festve, szentek képeivel is ékesítve, nagyon díszére vált volna a néprajzi gyűjteményünknek.

– Úgy nézem, haldokló kezébe való szentelt gyertya ez, ugye?

– Az bizony, kérem alássan. A boldogult érsek úr tartotta a kezében, mikor haldoklott. Meghiggye, uram, nagy emlékem ez nekem.

– Meghiszem, barátom, éppen azért adnék meg érte két aranyat.

– Semmi áron se adhatom, uram.

Addig istenkedett azonban a kolléga, hogy az ilyen szép emléknek múzeumban a helye, míg utoljára beleegyesült a dologba a sekrestyész.

– Hát legyen az úré, de nem ajándékba, se pénzért. Hanem mondjon el az úr hét Miatyánkot az érsek úr lelke üdvösségéért, hét Üdvözlégyet meg az enyimért.

Némi nehézség csak abban volt, hogy a kolléga református ember, így csak a Miatyánkot vállalta, az Üdvözlégyet átutalta az én ügykörömbé.

Természetesen vállaltam, és le is róttam az adósságot. Bárcsak a magyar könyvkiadók és könyvkereskedők is ilyen föltétel mellett szállítanák a könyveket! Mindjárt nem lenne olyan hírhedt rossz fizető a bibliotékánk! Sajnos, most már nemcsak a könyvkereskedők dolgoznak rideg üzleti alapon, hanem a mammuthalászok is. Például a télen múlt egy éve, kapok egy levelet Gyomárról. Azt írja benne egy becsületes halászmester, hogy az ő hálójába a Körösben mammutkoponya akadt, de olyan ám, „akiben még a fogak is benne vannak”. Mármost ő ezt a múzeumnak szánta ajándékba, de úgy, hogy a múzeum is vetne neki valami kis ajándékot, mert neki hét élő gyereke van, s azt neki mind iskoláztatni kell.

Mi az ördögöt csinálhattam? A múzeumnak abban az időben – esztendő végén – két garasa sem volt. (Igaz, hogy most sincs, de most azért nincs, mert esztendő közepe van.) Itt nem volt mit tenni mást, mint az egyéni áldozatkészséghez folyamodni. Ilyenkor az esik áldozatul, aki először benyit hozzám. Sajnos, ezúttal sem bankdirektor lépett be (azok mind okos emberek, és nincsenek rászorulva arra, hogy könyvtárba, múzeumba járjanak), hanem egy kalendárium-csináló. Addig udvaroltam neki, míg felajánlott hét darab ingyen kalendáriumot a haza oltárára, a hét darab halászygerek számára.

Hét kalendárium egy mammutkoponyáért, egészen becsületes ellenérték. Igaz, hogy a kalendáriumok régiek voltak, de hát a mammut még régiebb volt. A halász nem is vágott rossz képet a dologhoz, mert nem vette észre, hogy a naptárak nem 1922-re szólnak, hanem 1912-re. De amikor rájött, alighanem megátkozott, mert a néhai mammut maradványával nem volt szerencsénk.

– Mi van a ládában? – kérdezték a vasúti állomáson, ahol fel akartuk adni a kincset.

– Mammutkoponya.

– Hja, kérem, az nem *szállításképes*.

– Hát hiszen nem is neki kell szállítani, hanem a vasútnak.

– De éppen azt nem lehet. Nincs benne a listában.

– Micsoda listában?

– Tetszik tudni, most szénhiány van, azért a forgalmat korlátozni kellett. A vasút csak azokat az árucikkeket veheti fel, amelyek a rendelethez mellékelte listában benne vannak. Ebben a listában pedig mammutkoponya nevű árucikk nem szerepel. Tessék megnézni, kérem, nem kerül semmibe.

Megnéztem a listát, megátkoztam a kereskedelmi minisztert (már nem tudom, melyik volt a sok közül, alighanem Hegyeshalmy, most legalább megtudhatja, miért bukott meg, mert eddig bizonyosan nem találta indokoltnak a bukását), és a mammut koponyája a legközelebbi állomásig

szekéren zötyögött a halhatatlanság felé. Persze, ott is megkérdezték, mi van aládában, de akkorára már én is elővettem a jobbik eszemet.

– Csont.

– Miféle csont?

– Szappanfőzéshez való.

– Tehát zsiradék, ugyebár? Mehet!

Persze, itthon is kicsit kellett fogadni a láda beszállítására, azzal vele jár a kövezetvám is, s mire a növendék mammut – mert csak mammutborjú viselhetette a mázsás fejcskét – bekerült a Walhallába, belekerült 749 korona 60 fillérbe.

De még itt nincs vége a mammut-ügynek, mert ha vége volna, akkor meg se írtam volna, tekintettel arra, hogy aktuálisabb és fejlettebb mammutok is találhatóak a mienknél.

Az expedíció költségeit hivatalos pénzből fizettem, s a nyugtát annak idején a hivatalos helynek terjesztettem be. Volt rajta bélyeg is, 4 korona árú, II. fokozat szerint, ahogy dukál.

S most másfél esztendő múlva visszaküldi nekem a hivatalos hely a mammut-nyugtát azzal a barátságos figyelmeztetéssel, hogy jó lesz a nyugtát a III. fokozat szerint is felbélyegezni, az akkori skálának megfelelő 12 koronával, mert különben jön a *leletezés*.

Ha a Kőrös közelebb volna, visszahajítanám bele a mammutot, hadd nőjön még akkorát, ami méltóvá teszi a III. fokozathoz is. Ámbár annak is igaza lehet, aki azt gondolja, hogy nem a *régi* őslényt kellene a vízbe hajítani.¹³³

I r o d a l o m

Abel, Othenio

1923 *Die vorweltlichen Tiere in Märchen, Sage und Aberglaube.*
Karlsruhe in Baden

1939 *Vorzeitliche Tierreste im Deutschen Mythos, Brauchtum und Volksglauben.* Jena

Al-Garnáti, Abu-Hámid

1985 *Abu-Hámid al-Garnáti utazása Kelet- és Közép-Európában 1131–1153.* Közzétette: Bolsakov, O. G.–Mongajjt, A. L. Az útleírást arab nyelvből fordította: Iványi Tamás. Az előszót,

¹³³ Móra 1969.

a bevezető tanulmányt, a történelmi kommentárt és a jegyzeteket fordította: Bakcsi György. Budapest

Általános katalógus

- 1896 Kiállítók. In Mudrony Soma–Micsseh Endre–Ráth Károly (szerk.): *Az 1896-iki Ezredéves Országos Kiállítás általános katalógusa. VI. csoport. Mezőgazdaság.* 80–82. Budapest

Banner János

- 1923 *Tarcsai halászok.* Békéscsaba

Benkő Ferenc

- 1786 *Magyar minerologia, az az a' kövek' 's értzek' tudománya.* Kolo'svárat
1800 *Parnassusi időtöltés 1796. Hetedik darab. Enyedi ritkaságok. Egy kis tóldalékkal.* Kolo'svárat

Böckh János

- 1885 A Magyar Királyi Földtani Intézet Évi Jelentése 1884-ről. I. Igazgatósági jelentés. *Földtani Közöny XV.* 217–245.
1889 Igazgatósági jelentés. *A Magyar Királyi Földtani Intézet Évi Jelentése 1888-ról* 5–29. Budapest
1893 Igazgatósági jelentés. *A Magyar Királyi Földtani Intézet Évi Jelentése 1892-ről* 5–38. Budapest
1898 Igazgatósági jelentés. *A Magyar Királyi Földtani Intézet Évi Jelentése 1897-ről* 5–28. Budapest
1900 Igazgatósági jelentés. *A Magyar Királyi Földtani Intézet Évi Jelentése 1898-ról* 5–26. Budapest
1901 Igazgatósági jelentés. *A Magyar Királyi Földtani Intézet Évi Jelentése 1899-ről* 5–25. Budapest
1903 Igazgatósági jelentés. *A Magyar Királyi Földtani Intézet Évi Jelentése 1901-ről* 5–37. Budapest
1905 Igazgatósági jelentés. *A Magyar Királyi Földtani Intézet Évi Jelentése 1904-ről* 5–39. Budapest

Buschmann Ferenc–Mező Szilveszter–Vadász István

- 2006 Lepkék, mamutok, jegecek... . A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumi Szervezet természettudományi gyűjteményeinek bemutatása. *Tiszavilág. A Tiszazugi Földrajzi Múzeum Közleményei I.* 128–138. Tiszaföldvár

Danicska József

- 1894–1899 – *levelei Herman Ottóhoz.* Kelt: Mindszent, 1894. november 14.–1899. november 3. Kézirat. Magyar Tudományos Akadémia, Kézirattár, Ms 254/29–52.

- 1896 *Jelen és múltidő*. Kézirat. Néprajzi Múzeum, Ethnológiai Archivum, EA 4289.
- Deák Geyza
1911 Az ungvármegyei Tiszahát halászatáról. *Néprajzi Értesítő* XII. 144–150.
- Dobos Ilona
1988 *Bodrogkeresztúri mesék és mondák*. ÚMNGy XXII. Budapest
- Dornyay Béla
1942 A sümegi vár „emberóriásának” csontja. *Ifjúság és Élet* XVIII. 1. sz. 5–7.
- Dudás Gyula
1886 *Bács-Bodrogh vármegye régészeti emlékei*. Zenta
- Ecsedi István
1925 A csendes Tisza partján. In *Poros országutakon. Utirajzok*. 20–27. Debrecen
- Eötvös Károly
1982 *Balaton utazás (Folytatás). A balaton utazás vége*. Szerkesztette, az utószót és a jegyzeteket készítette: Szalay Károly. Budapest
- Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî
2001 *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi. Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 307 Yazmasınının Transkripsiyonu – Dizini. 5. Kitap*. Haz. Yücel Dağlı–Seyit Ali Kahraman–İbrahim Sezgin. İstanbul
- 2002 *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi. Topkapı Sarayı Kütüphanesi Revan 1457 Numaralı Yazmasınının Transkripsiyonu – Dizini. 6. Kitap*. Haz. Seyyid Ali Kahraman–Yücel Dağlı. İstanbul
- Értesítő
1890 V. Tanszerek. A *Jézus-Társasági Kalocsai Érseki Főgymnásium Értesítője az 1889–90. iskolai évről* 37. Kalocsa
- Fényes Elek
1851 *Magyarország geographiai szótára*. I–IV. Pesten
- Főzy István–Szente István
2007 *A Kárpát-medence ősmaradványai*. Budapest
- Gasparik Mihály
1997 *Az állatvilág jégkorszaki és jelenkori fejlődése Magyarországon területén. Az utolsó 2,5 millió év*. Budapest
- Géczy Barnabás
1995 *A magyarországi őslénytan története. Akadémiai székfoglaló 1994. február 7*. Budapest

- Hála József–Papp Gábor–Pozsonyi József (szerk.)
 2008 *Semsey Andor emlékkötet*. Debrecen
- Hanusz István
 1893 Népköltésünk a geológiában. *Földrajzi Közlemények XXI.* 337–350.
- Herman Ottó
 1887–1888 *A magyar halászat könyve*. I–II. Budapest
 1896 Előljáró szó. In *1896-iki Ezredéves Országos Kiállítás. A történelmi főcsoport hivatalos katalogusa. III. füzet. Ösfoglalkozások. 55-dik és 57-dik pavillon*. 1–4. Budapest
 1897 – *levele Jankó Jánoshoz*. Kelt: Budapest, 1897. június 30. Kézirat. Néprajzi Múzeum, Irattár, NMI 57/897.
- Hivatalos katalógus
 1896 III. Óshalászat. A tó színe fölött 57. pavillon. In *1896-iki Ezredéves Országos Kiállítás. A történelmi főcsoport hivatalos katalogusa. III. füzet. Ösfoglalkozások. 55-dik és 57-dik pavillon*. 113–120. Budapest
- Horusitzky Henrik
 1906 A Tiszából kihalászott diluviális gerinczesekről. *Földtani Közöny XXXVI.* 418–423.
- Ipolyi Arnold
 1854 *Magyar mythologia*. Pest
- Jankó János
 1897 – *levele Herman Ottóhoz*. Kelt: Budapest, 1897, június 21. Kézirat. Néprajzi Múzeum, Irattár, NMI 57/897.
 1897b – *levele Danicska Józsefhez*. Kelt: Budapest, 1897. július 3. Kézirat. Néprajzi Múzeum, Irattár, NMI 57/897.
- Jánossy Dénes
 1979 *A magyarországi pleisztocén tagolása gerinces faunák alapján*. Budapest
- Jánossy, Dénes–Vörös, István
 1979 Grossäuger – Streufunde aus Pleistozän Ungarns. *Fragmenta Mineralogica et Palaeontologica* 9. 21–60.
- Jegyzőkönyv
 1850– *A Magyar Nemzeti Múzeum Természetiektárának gerinces állatok osztályába ajándok és szerzemény útján 1850-ki január 1-e óta begyűlt tárgyak Jegyzőkönyve*. Kézirat. Múzeum. Másolat. Magyar Természettudományi Múzeum, Föld- és Őslénytár, Budapest

- Kálmány Lajos
1895 A magyar halászok vízi ellenségei. *Ethnographia* VI. 102–105.
- Kaposvári Gyöngyi
2002 Kaposvári Gyula. In Bodó Sándor–Viga Gyula (főszerk.): *Magyar múzeumi arcképcsarnok*. 444–446. Budapest
- Kaposvári Gyula
1959 Mit rejt a Tisza mélye? *Múzeumi Levelek* 2. 4. Szolnok
- Kecskeméti Tibor
2006 A Természettudományi Múzeum gyűjteményei tűzvészben. *Magyar Múzeumok* XII. 3. sz. 34–37.
- Koch Antal
1900 A Magyar Korona országai kövült gerinczesállat maradványainak rendszeres átnézete. *A Magyar Orvosok és Természettudományi Társulat Munkálatai* XXX. 526–560.
- Krenner József
1902 Az ásvány-öslénytár története. In A Magyar Nemzeti Múzeum tisztviselői: *A Magyar Nemzeti Múzeum multja és jelene*. 305–313. Budapest
- Kubinyi Ferenc
1855 A' Tisza' medre mint az ősemlősök' sírkertje, föld-, állat- és öslénytani tekintetben. *Magyar Academiai Értesítő* XV. III. sz. 161–180.
1856 Öslénytani adatok Magyarországról. *Magyar Academiai Értesítő* XVI. I. sz. 1–12. + 1 tábla.
1863 Ajnácskői ősemlősök. *A Magyarhoni Földtani Társulat Munkálatai* II. 77–89.
- Kubinyi Ferenc–Kováts Gyula
1863 Földtani kirándulás a Tiszára s a Hegyaljára 1851-ben. *A Magyarhoni Földtani Társulat Munkálatai* II. 47–50.
- Landgráf János
1897 Halászat. In Matlekovits Sándor (szerk.): *Magyarország közigazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor és az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye*. VI. 427–437. Budapest
- Leltári napló
1868–1903 *A magy. kir. földtani intézet Ob I. belföldi ősgerinczesek gyűjteményének leltári naplója. 1868–1903. (1–1899. sz.)*. Kézirat. Magyar Földtani és Geofizikai Intézet, Földtani és Geofizikai Gyűjteményi Főosztály, Budapest

- 1904–1931 *A magy. kir. földtani intézet Ob II. belföldi ősgérczesek gyűjteményének leltári naplója. 1904–1931. (1900–3712. sz.).* Kézirat. Magyar Földtani és Geofizikai Intézet, Földtani és Geofizikai Gyűjteményi Főosztály, Budapest
- Marsigli, Luigi Ferdinando
1726 *Danubius Pannonico–Mysicus.* II. Hagae–Amstelodami.
- Móra Ferenc
1969 A mamut utazása. In *Beszélgetés a ferdetoronnyal. Túl a palánkon.* Szerk.: Vajda László. Sajtó alá rendezte: Vajtai István. Móra Ferenc Összegyűjtött Munkái. 157–161. Budapest
- MTM Leltárkönyv
1957–1960 *G. Gerinces anyag. 1957–1960.* Kézirat. Magyar Természettudományi Múzeum, Föld- és Őslénytár, Budapest
1960–1967 *V. Gerinces anyag. 1960–1967.* Kézirat. Magyar Természettudományi Múzeum, Föld- és Őslénytár, Budapest
1975–1994 *V. Gerinces anyag. 1975–1994.* Kézirat. Magyar Természettudományi Múzeum, Föld- és Őslénytár, Budapest
- Nagy Béla
1996 *Krenner József. A Múlt Magyar Tudósai.* Budapest
- Papp Gábor
2002 *A magyar topografikus és leíró ásványtan története (az ásványtan egyéb területei, valamint az oktatási, kutatási és gyűjteményi háttér áttekintésével).* Topographia Mineralogica Hungariae VII. Miskolc
- Petényi Salamon János
1864 A magyarországi ásatag állatok maradványainak jegyzéke, Petényi Salamon J. által összeírva. In: *Petényi hátrahagyott munkái.* 83–120. Pest
- Régészeti leltárkönyv
é. n. 2. sz. *régészeti leltárkönyv* 55.28.63.–71.1.423. Kézirat. Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Katona József Múzeum, Kecskemét
- Sándor István
1799 Az úgy nevezett Óriás Tsontokról. *Sokféle.* Hatodik darab. 51–52. Győrött
- Schmidt József
1897 A kiállítás szervezete és berendezése. In Matlekovits Sándor (szerk.): *Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor és az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye.* III. 1–425. Budapest

Singhoffer M. József

- 1918 [SMJ] Régi halászalakok. IV. A mammutcsontos halász. *Halászat* XIX. 22. sz. 175–176.

Sőregi János

- 1938 A panyolai Tiszáról végig a magyar Szamoson. A VI. és VII. panyolai ásatás és a szamosmenti kutatóút ismertetése. *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1937.* 31–90. Debrecen

Szabó József

- 1861 *Geologiai viszonyok és talajnemek ismertetése. I. Füzet. Békés és Csanádmegye.* Pest
- 1863 A Földtani Társulat köz- és szakgyűlései. 1860. márczius 24-kén szakgyűlés. Tiszavidéki őslény és régiségtani újabb tárgyak, melyeket 1859 nyarán földtani útazása alkalmával Szolnok-Hevesmegyében gyűjtött, s melyeket az ajándékozók megnevezésével a m. n. muzeumnak átad. *A Magyarhoni Földtani Társulat Munkálatai* II. 192–194.

Szamota István

- 1891 *Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten. 1054–1717.* Budapest

Szilády Zoltán

- 1904 Bethlen kollégiuma és a természettudományok. *A nagyenyedi ev. ref. Bethlen-Kollégium 1903–1904. tanévi Értesítője* 1–35.
- 1922 *A mi Erdélyünk. Történeti és néprajzi vázlatok.* Budafok

Szilágyi Miklós

- 1983 Egy mindszei halász a Tisza múlt századi halászatáról. *Forrás* XV. 1. sz. 67–76.
- 1987 Egy múlt századi halászemlékirat. *História* IX. 3. sz. 25–26.

Tasnádi Kubacska András

- 1928a [Kubacska, Andreas] *Die Grundlagen der Literatur über Ungarns Vertebraten-Paläontologie. I. Band. Vom Mittelalter bis 1847.* Budapest
- 1928b [Kubacska András] A gerinces palaeontológia története Magyarországon. *A Természet* XXIV. 21–24. sz. 183–188.
- 1929a [Kubacska András] Fantasztikus elemek a magyarországi ősgerincesek kutatástörténetében. *A Természet* XXV. 3–4. sz. 26–28.
- 1929b [Kubacska András] Láncravert ősmaradványok. *Természettudományi Közlöny* LXI. 645–652.

- 1938 Az eperjesi kirurgus sárkányai. *Búvár* IV. 11. sz. 829–833.
- 1957 Johannes Petersonius Hain. *Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei* V. 78–106.
- 1958 *A mondák állatvilága*. Budapest
- 1960 *Az ősszállatok pathológiája*. Budapest
- Téglás Gábor
- 1886 Újabb adatok az erdélyi medence ösemlőseihez. *Földtani Közlöny* XVI. 39–44.
- 1911 Újabb őslénytani adalékok a Tiszahátról s Dunántúlról. *Földtani Közlöny* XLI. 650–652.
- 1912 Újabb őslénytani adalékok hazánk különféle tájairól. *Földtani Közlöny* XLII. 902–904.
- Természettudományi Közlöny
- 1870 Érdekes babona. *Természettudományi Közlöny* II. 180.
- 1895 Választmányi ülés 1895 október 16-ikán. *Természettudományi Közlöny* XXVII. 598–600.
- Thenius, Erich–Vávra, Norbert
- 1996 *Fossilien im Volksglauben und im Alltag. Bedeutung und Verwendung vorzeitlicher Tier- und Pflanzenreste von der Steinzeit bis heute*. Frankfurt am Main
- Vadász István
- 2004 Kővé dermedt csontok. A természetrajzi gyűjteményrész. In Gulyás Katalin–Horváth László–Kaposvári Gyöngyi–Pató Mária (szerk.): *Nyitott kapuk. Hetvenéves a szolnoki Damjanich János Múzeum*. 106–114. Szolnok
- Vávra, Norbert
- 1987 Fossilien in Volksglauben und Alltag. *Schriften des Vereins zur Verbreitung naturwissenschaftlicher Kenntnisse in Wien* 126. 193–252.
- Vörös, István
- 1983 Elephantiden-Reste aus dem Karpathenbecken. *Fragmenta Mineralogica et Palaeontologica* 11. 61–84. + 2 tábla.
- 1986 *Őslények a szolnoki Tisza-tájon. (Kiállításvezető)*. Szolnok
- Vezető
- 1909 *Vezető a M. Kir. Földtani Intézet Múzeumában*. Budapest

1. ábra. Kubinyi Ferenc 1843-ban. (Magyar Földtani és Geofizikai Intézet, Budapest, Tudománytörténeti Gyűjtemény.)

MAGYAR

ACADEMIAI ÉRTEŚÍTŐ.

XV. Év.

1855.

III. Sz.

A' TISZA' MEDRE MINT AZ ÖSEMLŐSŐK' SÍRKERTJE, FÖLD-, ÁLLAT- ÉS ÖSLÉNYTANI TEKINTETBEN.

KUBÍNYI FERENCZTŐL.

Olvastat. mart. 12. 1855.

Valamint a' nemzetek' történelmének leírásában a' régi oklevelek, emlékek, romok, népmondák adatok gyanánt szolgálnak: azon szerint a' földgömb' külső kérgének időszakonkénti képződésére nézve a' kövületek, részint már kihalt űs, részint még élő állatok' csontjai mint meg annyi régi okleveleknek tekintendők, mellyek a' föld' kérgének régibb vagy újabb származására mutatnak.

A' számos adatok közül ez úttal az űsállatok' csontvázaira 's azoknak egyes részleteire, különösen pedig a' Tisza' medrében fölfedeztekre kivánom felhívni a' tisztelt Academia' figyelmét.

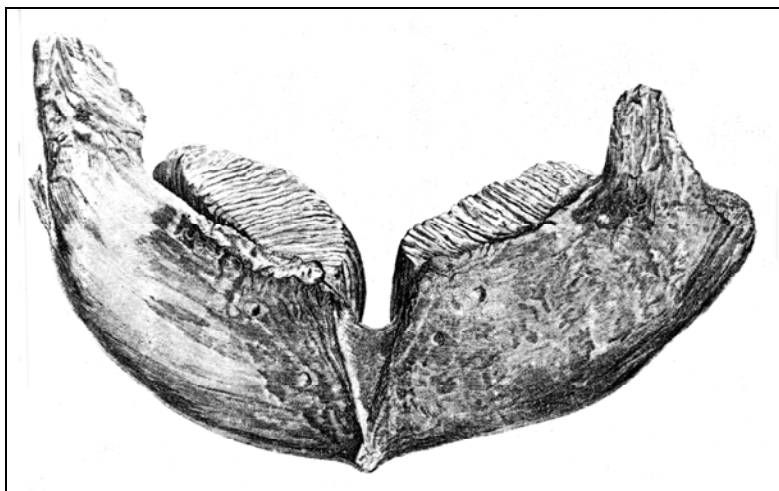
Alig van éghajlat sőt világrész, egyes tartomány, hol űsállatok' csontjai nem találtattak volna, 's jelenleg is kisebb vagy nagyobb mennyiségben nem találatnának.

Szibéria telve van Mammut, Rhinoceros és más űsem-lősők' csontmaradványaival. Szibériában az ásadékként nagy mennyiségben előforduló mammut- vagyis elefántcsonttal régóta nevezetes kereskedést űznek, sőt minekutána egyes agyarak 120 ollykor 480 fontot is nyomnak, a' szibériai ele-

ACAD. ÉRT. 1855. III.

11

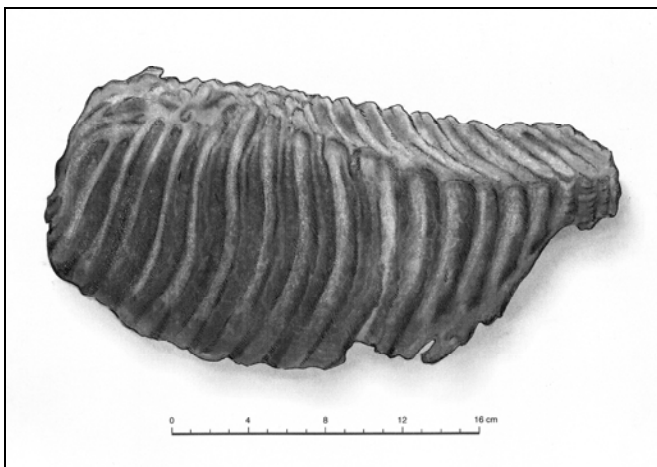
2. ábra. Részlet Kubinyi Ferenc alapvető őslénytani tanulmányából.
(Kubinyi 1855. 161.)

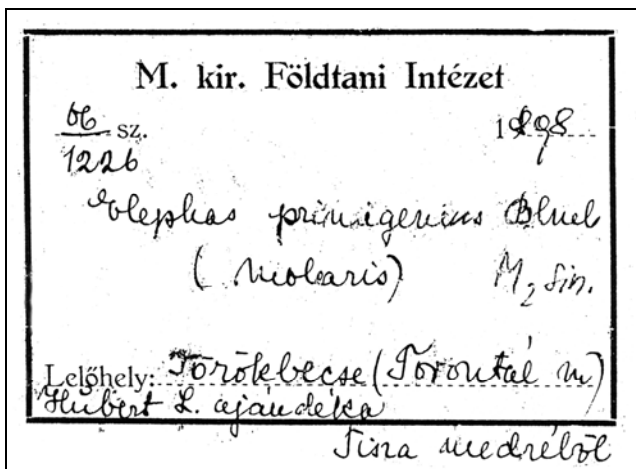
3. ábra. Tiszai halászok jóvoltából a XVII. században felszínre került mamutállkapocs. (Marsigli 1726. XXXI. tábla.)

4. ábra. Ősbölcénycsont a Tiszából, Agnelly Ferenc ajándéka. (Magyar Természettudományi Múzeum, Budapest, Föld- és Őslénytár, fotó: Gasparik Mihály.)

5. ábra. Mamut alsó zápfoga Törökbecséről a Tiszából, Hubert Lajos mérnök ajándéka. (Magyar Földtani és Geofizikai Intézet, Budapest, Földtani és Geofizikai Gyűjteményi Főosztály, rajzolta: Vikor Zsuzsanna.)

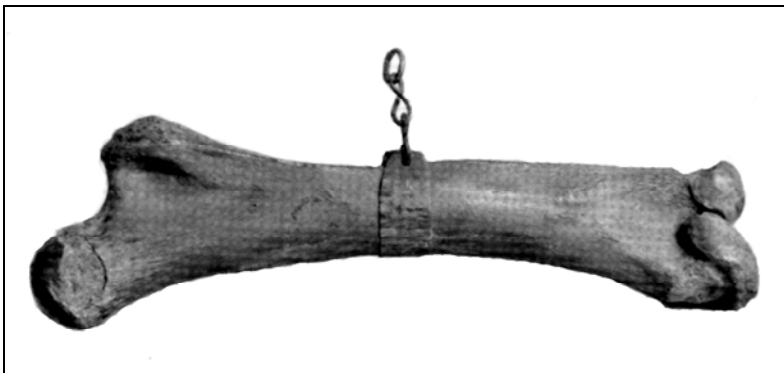
6. ábra. A törökbecsei mamutfog eredeti alátétcédulája. (Magyar Földtani és Geofizikai Intézet, Budapest, Földtani és Geofizikai Gyűjteményi Főosztály.)

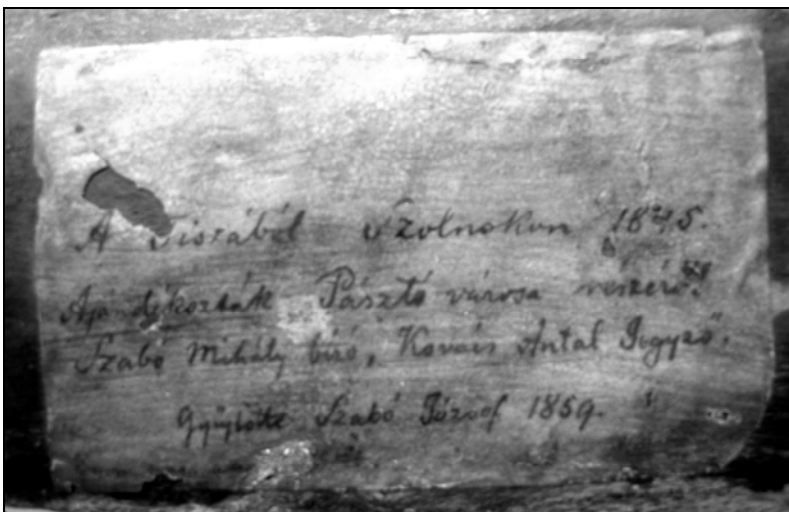
7. ábra. Gyapjas mamut zápfogtöredéke a Tiszából, Semsey Andor aján-déka. (Magyar Földtani és Geofizikai Intézet, Budapest, Földtani és Geo-fizikai Gyűjteményi Főosztály, fotó: Kordos László.)

8. ábra. Ősbölny csigolyája a Tiszából, Szepi József ókéskei halász „zsákmány”-a. (Magyar Földtani és Geofizikai Intézet, Budapest, Föld-tani és Geofizikai Gyűjteményi Főosztály, fotó: Kordos László.)

9. ábra. A Tiszából előkerült, majd a pásztói városházán kifüggesztett mamutcombsont a Magyar Természettudományi Múzeumban. (Tasnádi Kubacska 1928a. V. tábla.)

10. ábra. A pásztói mamutcsontra ragasztott eredeti, XIX. századi cédula felirata. (Magyar Természettudományi Múzeum, Budapest, Föld- és Őslénytár, fotó: Gasparik Mihály.)

Az oltatlan mésszel elpusztított sárkány

Egy alsórákosi monda népi hagyományköre

A Szent György-monda elő- és utóélete egyaránt arról tanúskodik, hogy a szövegfolklor és egyben a kultúrtörténet egyik legnépszerűbb narratív típusáról van szó. Az ókori Kelet mitológiája, a görög-római mítoszok,¹ és az egyéb nemzetközi analógiák² azt bizonyítják, hogy a jól ismert motívumsor nem véletlenül került be a kora keresztény szentek egyikének legendáriumába, majd klasszicizálódott meglepően gyorsan a legmegfelelőbb formát és keretetelve meg benne. A közel ezredévi fénykor után bekövetkező lassú visszaszorulás sem a történet népszerűtlenné válásának volt a jele, mindössze követve a kordivatot és a folklor önmozgásait, súlypontja más műfajokra tevődött át.

Ilyen műfaj volt mindenekelőtt a népmese. Mint önálló típust, a nemzetközi mesekatalógus (AaTh, majd újabban ATU) a 300-as szám alatt, *The Dragon-Slayer* (Sárkányölő vitéz) címen határozta meg. Utóbb ezt a típuszámot vették át a magyar népmesekatalógusok is.³

¹ Hartland 1896.

² Róheim 1911; Heller 1916; Solymossy 1931. E narratív típus egész Euráziában ismert. Asszír, babiloni, hindu, iráni mítoszok szólnak a sárkányharcról, melyben a viharisten küzd a felhődémonnal az esőért. Az ukrán sárkányölő mítoszokról lásd: Ivanov 1984. 110–111, 120–121. Ugyanó tesz említést a Szent György-legendát feldolgozó bolgár epikus énekekről is (Ivanov 1984. 116.). A bolgár hagyományok összefoglalása: Dukova 1970. Részbe az angol (például: *The Dragon of Shervage Wood*) és az ír néphagyománynak is. Az ír mesekatalógus egyenesen 652 mesei változatát jelzi (Ó Súilleabháin–Christiansen 1963).

³ Berze Nagy 1957. 193–208. (33 változatát közli); Dömötör 1988. 43–47. (71 változatát jelzi).

A történet mondai redakciói lényegesen ritkábbak, Szent György országos kultusza ugyanis sokáig gátat szabott az egyes helyi hősökre adaptált/aktualizált régi-új történet földrajzilag széles körű elterjedésének.⁴ Ugyanakkor mint helyi mondák, markánsan megformálódhattak, és szűkebb régiójukban a mintaként használt legendával párhuzamosan, s olykor annál intenzívebben is hatottak. Az első magyar mondagyűjteményt közreadó Mednyánszky Alajos a Szent György-legenda helyi mondává alakulását az ország keleti területeire helyezte.⁵ Véleményünk szerint is nagy valószínűséggel a bánági részeken figyelhető meg legkorábban ez a folyamat, talán éppen a Tisza és Maros által bezárt háromszögben, ahol valaha a csanádi püspöki székhely és az oroszlámosi monostor állt. Gellért püspök nagyobbik legendája a XIII. század elején már a Csanád-monda klasszikus, kiforrott változatát közli, ami azt jelzi, hogy annak megformálódása bizonyára már évtizedekkel korábban befejeződött.⁶

A Csanád-monda több motívuma is arról árulkodik, hogy az a Szent György-hagyománykör termékeny közegében fogant. Mint a Gellért-legendából kiderül,⁷ Csanádnak álmában maga György jelenik meg, és pedig oroszlán képében (mely állat a Sárkányölő vitéz típusú mesékben a hősnek vagy kísérője, vagy a sárkányt helyettesítő ellenfele). A Gellért-legendában előforduló kivágott nyelv motívuma – amely a népmeséknek szintén része – azon epikai építőkövek egyikeként bukkan fel, melyek e monda kialakulása idején az indoeurópai kultúrkörben általános ismertségnek örvendtek. Ilyen a görög Peleusz-monda, amelyben a mondahős vadak kivágott nyelvvel bizonyítja igazát. Hasonló történetet mesél el az ógörög Alkathaos-monda is. Mint narratív motívum szerepel Trisztán és Izolda történetében, Firdauszi pedig a Gusztapsz perzsa királyfiról szóló eposzában dolgozta fel.

⁴ Magyar 1998.

⁵ Mednyánszky 1829. 457–460.; 1834. II. 32–34.

⁶ Érszegi szerk. 2001. 75–76.

⁷ Magyar 2009b; 2010.

A Szent György-legenda egyéb – későbbi – mondai redakciói Kárpát-medence-szerte elterjedtek.⁸ A sárkányölő mondák egy jellegzetes változata (a sárkány legyőzése csellet) azonban e történeteknek csak kisebbik részében szerepel. A teljesség igénye nélkül említve, helyi sárkányölő hősről maradt fenn monda a mecseki Büdös-kút, a Balaton-felvidéki Raposkai-hegy kapcsán, Timaffy László pedig a Szigetközéből jelzi előfordulását.⁹ A délvidéki Isterbácon a falu határában található *Sárkányos*, *Sárkánytanya* határ-részhez kötik a sárkányölő vitéz történetét.¹⁰ A Jászságban az ottani Szent György-kultusszal összefüggésben szintén ismeretes, mint helyi monda, mi több: a környéken talált őslénycsontokat még a jászapáti templom bejáratához is kitették – mint „sárkánycsontokat”.¹¹ A nógrádi Kékkő várának mondája a középkorban a várat birtokló Balassák nemzetségjelvényében ágaskodó harcias sárkány címerbe kerülését magyarázza meg.¹² A magyar hiedelemvilágba szervesen beépült vízivő sárkány, illetve legyőzésének két mondáját a múlt század közepén Tompa Mihály is feldolgozta *Lófő* és *Sárkánytörés* című népregeiben.¹³

A dél-erdélyi román néphagyomány mitikus hőse Jorgován, aki maga is híres sárkányölő volt a mondák szerint,¹⁴ s egyes változatokban az őáltala legyőzött szörnyeteg teteméből rajzanak elő a mérges kolumbácsi legyek. A Bihar-hegységben található *Sárkánybarlang* névmagyarázó mondája a Tógyer néven ugyancsak román népi hőssé vált Szent Theodor egy hősi cselekedetéhez köthető.¹⁵

⁸ A még említendő mondaváltozatok mellett itt szükséges utalni a Nagykunság, Bihar, Bács-Bodrog és Kalotaszeg területén feljegyzett redakciókra is (Dömötör 1988. 43–44.).

⁹ MTA Néprajzi Kutatóintézete Monda Archívuma 8564; Balogh–Ördög (szerk.) 1982. 181.; Timaffy 1993.

¹⁰ Bosnyák Sándor szíves közlése.

¹¹ Tasnádi Kubacska 1939.

¹² Szombathy 1979. 96–99.

¹³ Ipolyi 1854. 226.; Tompa 1870. 549–550, 560–561. Recens mondaváltozatok: Magyar 2001. 546–547.

¹⁴ Téglás 1897. 202–204.

¹⁵ K. Nagy 1885. II. 267–268.

Orbán Balázs a Székelyföldről szóló híres művében mondai változatok egész sorát közli. Az egyik monda szerint a háromszéki Ika várában egy óriási kígyó lakott, olyan nagy, hogy a farkával körülölelte a tornyot, míg fejével hol a patakba nyúlt le inni, hol pedig azért, hogy az arra járókat felkapja és felfalja – e kígyót hosszas tusa után végül is egy idegen vitéz ölte meg.¹⁶ Hasonló hagyományok éltek a brassói Cenk-hegy egyik barlangjáról, melynek sárkányától a város első bírása mentette meg városát.¹⁷ A helyi hiedelmek és egy jeles történelmi család, a bűni Bethlenek eredetmondája olvadt össze a Székelyföld nyugati szélén fekvő Magyarzsákod egyik forrásához (*Sárkány csorgója*) fűzött történetben.¹⁸

A mondának a Bethlenekkel kapcsolatban számos helyi redakciója alakult ki az erdélyi szájhagyományban,¹⁹ melyek egyikét már Kőváry László is részletesen ismertette 1857-ben megjelent gyűjteményében: elbeszélésében a család egyik őse egy almával csalogatta elő rejtkehelyéről a kígyót.²⁰ E narratívumok szinte minden esetben a család várain, kastélyain látható kígyós Bethlen-címerek hatására, illetve azok magyarozatául születtek, amit nyilvánvalóan maguk a Bethlenek is elősegítettek. A Nagy-Küküllő mentén a nagybűni és a keresdi,²¹ a Kis-Küküllő mentén a bethlenszentmiklói,²² valamint a bonyhai Bethlen-kastély²³ címeréről szintén „azt tartja a monda”, hogy a gróf a falu határában/a kastély erkélyéről lelőtt egy hatalmas kígyót, s utóbb az így került a kastély homlokzatán is látható címerbe. A Nagy-Szamos mentén, a bethleni szóhagyományban a monda két invariáns változata maradt fenn.²⁴

¹⁶ Orbán 1869. III. 95.

¹⁷ Orbán 1873. VI. 353.

¹⁸ Orbán 1868. I. 156.

¹⁹ E nagy múltú család történetének áttekintése: Lukinich 1927.

²⁰ Kőváry 1857. 153–154., lásd még az alábbiakban.

²¹ Magyar 2011a. I. 311, 360.

²² Magyar 2005a. 123.

²³ Magyar 2005a. 124.

²⁴ Magyar 2011a. II. 271–272. Balla Tamás és Orbán Dániel gyűjtései.

A partiumi sárkányölő-történeteket már zömmel a Báthoriakhoz köti a néphagyomány, néhány szatmári változatban mindazonáltal Bethlen Gábor, illetve egy Károlyi gróf a sárkány legyőzője. A Báthoriak mondabeli őse, a hagyomány szerint a még István király idejében élt Vid az Ecsedi-láp sárkányának megölésével alapozta meg maga és családja jövőjét. A monda kialakulására elsősorban a nyírségi Szent György-legendák hatottak, további formálódásában pedig meghatározó szerepe volt a sárkányfogás Báthori-címernek. E mondaváltozat utóbb a hajdúk hagyományaiba is átkerült.²⁵ A Báthoriak eredetmondájának egy másik ága a nemzetiség szilágysomlyói ágának birtokaira vezet. A mondában említett Bátor nevű hős valószínűleg szintén kitalált személy, de teljességgel az sem zárható ki, hogy a család történelmi ősei között tisztelt Bátor Oposnak vagy a Báthori nevet elnyert Andrásnak az emlékét őrzi. Bár a monda feltehetően a Nyírségből került át, a Szilágyságban is korán meggyökerezhetett, hiszen a környékbeli nép a szilágysomlyói váron ugyancsak láthatta a sárkányos Báthori-címet, a várossal átellenben, a Púpos-hegy északi lejtőjén pedig egy kiálló szikla alatti pince alakú lyukat már emberemlékezet óta *Sárkánylyuk*nak neveznek.²⁶ Petri Mór Szilágyság vármegyét bemutató monográfiájának negyedik kötetében – ugyancsak szilágysomlyói hagyomány alapján – e monda egy másik változatát közli: e szerint egy a somlyói várból raboskodó halálra ítélt fogoly egy jól irányzott ágyúlövéssel pusztította el a *Sárkánylyuk*ban tanyázó fenegyereket, és ezért megkegyelmeztek neki.²⁷

A hagyománykör utolsó jeles történelmi szereplője az 1608–1613 között uralkodó Báthori Gábor erdélyi fejedelem, akinek változatos északkelet-magyarországi mondakörében már csak az egyik – noha hangsúlyos – elem a sárkányölés hőstette. E nyírségi mondák a téma eredeti szakrális jellegének végleges eltűnését mutatják.²⁸

²⁵ Dankó 1973. 327. A monda hajdúböszörményi és hajdúvidi előfordulásairól számol be a szerző.

²⁶ Petri 1901. II. 233–234.

²⁷ Petri 1902. IV. 578. Egyéb szilágysági sárkányölő típusú mondák: Magyar 2007a. 268–269.

²⁸ Erdész 1965. 4.

A mindinkább profanizálódott lokális redakciók sorában említendő, hogy a néprajzi gyűjtésekben Alsórákos legközelebbi földrajzi környezetéből is ismert néhány vonatkozó hagyomány. A Kis-Homoród menti Lövétén garázdálkodó sárkánykígyót a szomszédos Keményfalván birtokos Lakatosok egyike, a tatárjárás monda-körében is emlegetett helyi hős „olvasta ki” a rejtekhelyéről és küldte el,²⁹ a már Pesty Frigyes 1864-es kéziratos helynévtárában is szereplő homoródmási mondának pedig ugyancsak egy helybeli szereplő a hőse: „*Erdélyi Fejedelem táborából haza jövéen egy Almási katona egy nagy kígyót mely a csordákba sok kárt tett vala, emberek is futással menekülhettek attól, nappal lóháton ingerelve a kígyót s magát általa kergettette, s miután a kígyó el fáradott azon éjen a katona sok száraz fát szalmát hordott a kígyó készítette és lakta lik szádához ezt meggyujtva a kígyót meg süttötte.*”³⁰

A Brassótól északnyugatra hatvan kilométerre, a Rika-hegység déli lábánál, az Olt jobb partján fekvő Alsórákoson (volt Nagy-Küküllő vármegye, jelenleg Brassó megye) a sárkányölő típusú mondák egyik legkülönlegesebb változatai maradtak fenn (1. ábra). Mielőtt azonban az oltatlan mésszel elpusztított sárkány mondatípusának helyi variánsait és magyar redakcióit számba vennénk, néhány nemzetközi előfordulására is felhívjuk a figyelmet.

E külhoni példák sorában az egyik legismertebb és legnevezetesebb Krakkó alapítási mondája. E délkelet-lengyelországi hagyomány, mely a Wawel-hegy egyik üregében, a *Sárkány-barlangban* tanyázó fenevad Krak fejedelem általi cseles elpusztítását beszéli el, először a magyarországi Csanád-monda megfogalmazásával egy időben, a XII. század elején tűnik fel a *Chronica Polonorum* lapjain, s a középkor folyamán a történetíró Jan Długosz és Marcin Bielski is említi egy-egy művében. A krakkói *Sárkány-barlang* (*Smocza Jana*) helynév először 1551-ben az említett Bielski *Kronika wszystkiego świata* című munkájában szerepel. A felsorolt források a történet elbeszélésekor egységesen mint Krakkóban és kör-

²⁹ Magyar 2011b. 130.

³⁰ Magyar 2011b. 130.

nyékén honos szájhagyományra utalnak rá, s a mondát a XIX–XX. századi folklórgyűjtések is megörökítették.³¹

E lengyel monda ismerete a magyar kultúrtörténetben a XVII. század elejétől adatolható, minthogy Szepsi Csombor Márton 1620-ban Kassán megjelent *Europica Varietas* című útleírásában, a *Silesia* című fejezetben maga is lejegyezte azt:

„CRACKO. Lengyel Országának szép kies helyen valo Metropollya, Kiraly lako helye, mellette az nagy Viszla vize mely az derek varost az Sido és Casimir neuö varostol egy fa hiddal különbözteti és valaztya el. Erös kö kerítése gyakor bastyackal vagyon de csak szinten egy szer, arokia semminek nem io, az házak szép iratosok ne[ne]ne. Névezetet vöt egy Crakus nevö Nemes embertöl. Mert régen az hol mostan az var vagyon csak egy pusztta hegy volt, az varos helyen penigh egy rossz falu, abban az hegyben nagy üresség vagyon, ugy hogy egygüt ha be megyen ember más oldalan viszontag ki mehet, ez rut szörnyü lyukban lakot egy nagy Sarkany (kinek formaiára az várban mostis egy rész czatorna vagyon epitetue) mindennap az közel valo tartománybelieknek eledelt kellett szerezni az Sarkannak, és midön nagy sok barmokat im[m]ar meg eméztette volna, á közel léüö falukból embereket kezdet volt ragadozni, azonközben egy Crakus nevö nemes ember az ö jobbagynak allapattyat meg keserüluén, modot kerese benne, miképen az sarkant el veszthetne. Az Daniel Prophetanak azért cselekedeti szerint, ki öis Dan[ielis] 4 el vesztette vala a Babilloniai Istent az nagy Sarkant, vön az Crakus Saletromot, fenyö viaszt, kénkövet, és egyéb affele geriedező természetü szerszámokat, öszve czinála, az börit egészen egy Iuhnak le vonata, abban töltötte az tüzes szerszámokat el vetette az sarkany lyuknak eleibe, amaz rágatta az juhót és egyszersmind el nyelte, kezdet az gyomrába az oltatlan mész kénkö és saletromos szerszám geriedezni, ki futot á Sarkany és midön az Viszla vizében szomjuságot akarna oltani, annak inkább be[ne]ne meg gerit, és nagy hirtelenséggel az tűz miatt gyomra két felé

³¹ Matusiak 1898. 290.; Siemieński 1975. 58.; Ivanov 1984. 125–127.; Snoppek szerk. 1988. 18.

szakadot és meg holt. Vgy kezdették volt osztan egy Castelyt epiteni á hegyen ahol most az var vagyon és neveztek ez ember nevrül Crackonak.”³²

Miskolczi Gáspár 1691-ben elkészült, de nyomtatásban először csak 1702-ben napvilágot látott művében, az első magyar nyelvű állattani könyvben³³ közölt krakkói vonatkozású mondaváltozatban nem juhbőr, valamint salétrom, fenyőviasz és kénkő, hanem borjúbőrbe töltött szurok, kénkő és puska szerepel:

*„A’ Lengyel-oroszági Királyok Históriáiban olvassuk, hogy midőn Krakkó nevű Király, Krakkó városát a’ maga nevére építtetné; annak várát maga számára egy kősziklán kezdvén építtetni: a’ mellynek hasadékában lakott egy igen nagy Sárkány, melly az éhségtől kényszerítettvén, az ő barlangjából ki-járt, és sok embereket megölt: ennek azért barlangja eleibe, minden napra három öreg baromokat rendeltének. A’ Király szánakozásra indúlván maga népéhez hozatott elő egy borjú bőrt, és azt szurokkal, kénkövel és puska porral meg-töltvén, ’s titkon tüzet-is tevén belé, ezt vitték a’ barlang eleibe, a’ kire az ő idejében a’ Sárkány ki-jövé, hirtelen tsak bé kapta mint borjút, a’ mellyben a’ tűz meg-gerjedvén, hogy a’ Sárkány meg ölthatná, vizet ivott reá, a’ melly annál annál inkább meg-gyúladván, a’ Sárkány meg-hasadott és meg-hólt.”*³⁴

A délkelet-lengyelországihoz hasonlóan intenzív magyar–morva kulturális és gazdasági kapcsolatok miatt nagy valószínűséggel hatott a tárgyalt mondatípus honi ismeretére és elterjedésére a brünni mondahagyomány is, amely e morva városban már a XV. századtól egységes és máig változatlan szüzsével ismert: a város határában élt és a lakosságot rettegésben tartó sárkányt egy vándor mészároslegény pusztította el egy ökör bendőjébe varrt oltatlan mész-

³² Szepsi Csombor 1620. 392–394.

³³ Stirling 1983. 495, 499.

³⁴ Miskolczi 1769. 631–632.

szel.³⁵ A rettegett fenevad (valójában egy preparált krokodil) a nagyszámú középkori analógia alapján korántsem társtalan relikviaként ma is a brünni városháza óratornya alatti átjáróban van kifüggesztve, amit a régi idők tanújaként már a XV–XVI. századtól dokumentálhatóan a városházán őriztek.³⁶

E mondatípusnak egy további, nyugat-európai előfordulása is ismert. Az Ibériai-félszigeten, a spanyol néphagyománynak markáns része a „malénai gyík” (*lagasto de la Malena*) mondája. Az andalúziai történet szerint e fenevad az ottani Jaén városának Malena (vagy Magdaléna) nevű negyedében egy kútban lakott, és a víz megvonásával büntette a helyieket, ha nem vittek neki elég ételmezt. Akárcsak Brünnben, a monda szerint itt is egy vándorlegény végzett vele oltatlan meszes csalétekkel. A mondahagyomány fennmaradására az andalúziai városban is jótékony hatást gyakorolt az, hogy a szörnyeteg kitömött bőrét sokáig a helyi San Ildefonso-templomban őrizték, bár ma már csak a Malena kútja mellett kifaragott képmása emlékeztet rá és mondájára. A nagy földrajzi távolság ellenére feltételezhető némi genetikai kapcsolat a brünni és jaéni hagyományok között, hiszen a már említett párhuzamokon kívül a monda egyik ritka, sajátos változatát is mesélték mindkét településen: a vándorlegény nem oltatlan mésszel, hanem tetőtől talpig tükörbe öltözve téveszti meg és győzi le a szörnyeteget.³⁷

A jelzett nemzetközi példák ellenére az oltatlan mésszel elpusztított sárkánykígyó története nem található Stith Thompson egyébként rendkívül alapos motívum-indexében.³⁸ Az első magyar mondakatalógus-vázlatban mindazonáltal már szerepel, igaz, Szendrey Zsigmond mindössze két előfordulását (Brassó és Szilágysomlyó)

³⁵ Pesty 1888. 15.; Šrámková–Širovátka 1982. 160.; Brünni Magyar Futár 2005. 1. 19.

³⁶ A forrás internetes lelőhelye: <http://wangfolyo.blogspot.com/2009/11/sarkanyjaras.html>.

³⁷ A forrás internetes lelőhelye: <http://wangfolyo.blogspot.com/2009/11/sarkanyjaras.html>.

³⁸ Thompson 1955–1958. I–VI. Thompson művében mind a „dragon”, mind pedig a „lime” címszó alatt más narratív típusok szerepelnek.

jelzi az 1922-ig rendelkezésére álló etnográfiai irodalom ismeretében.³⁹ A XX–XXI. századi folklórgyűjtések azonban e monda viszonylag széles körű ismeretét tárták fel, s noha mint narratív típus továbbra is ritka és sok tekintetben archaikus jellegű folklórköltésként hat, már csak földrajzi elterjedtsége miatt is a magyar mondahagyomány nemzetközi viszonylatban is párját ritkító gazdagságát mutatja.

Jelenlegi ismereteink szerint a magyar folklórban a tárgyalt mondatípus 22 szövegváltozata került elő, mely mondaszövegek 12 egymástól független helyi hagyománykört fednek: azaz e történetet a Kárpát-medencében tucatnyi helyen helyi mondaként, lokális hagyományként szerepel – többnyire történeti mondai, esetenként hiedelemmondai árnyalatú megfogalmazásban. Kronológiailag az első magyarországi híradások viszonylag késeinek mondhatók, hiszen csak a XIX. század közepétől adatolhatók.

A legkorábbi a Kőváry László által 1852-ben leírt brassói monda,⁴⁰ amely nagy valószínűséggel azonos azzal, amelyre Pesty Frigyes Brassó vidéki hagyományként utal.⁴¹ Még szintén XIX. századi rétegzettségűek, ám nyilvánvalóan sokkal régebbiek azok a szilágysági mondák, melyek a Báthoriak ottani – szilágysomlyói – birtokközpontjával összefüggésben, alapítási mondaként, illetve címermondaként honosodtak meg.⁴² A többi jelenleg ismert adat már a XX. század második felében, illetve a XXI. század elején került felszínre, részint a magyar mondaanyag tudományos rendszerezésének előfeltételét jelentő intenzív folklórgyűjtések és archívum-építés eredményeképpen.⁴³

³⁹ Szendrey 1922. 60. Mint mondatípusnak Szendrey a *Mésszel elpusztított sárkány* típuscímet adta.

⁴⁰ Kőváry 1852. 147.

⁴¹ Pesty 1888. 15.

⁴² Kussajos 1886. 3–4.; Petri 1901. II. 233–234. E monda feldolgozásai, illetve későbbi említései: Mikszáth 1890. 60.; Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben 1901.XX. 126.; Hary 1928. 30.; Veress 1935. 60.; Szilágysági magyarok 1999. 590–591.; Magyar 2007a. 266–267.

⁴³ Magyar 2005b; 2007b.

Noha a magyar előfordulások sorában kimutatható néprajzi receptiója csak a leginkább történeti jellegű szilágysomlyói és alsórákosi mondáknak van (A Báthoriakhoz és a Bethlenekhez fűződő hagyományként), e narratív típus földrajzi eloszlása a magyar nyelvterület egészére kivetítve viszonylag egyenletes képet mutat. Bár az kétségtelen, hogy már csak a jelzett erdélyi fejedelmi családok eredetmondáinak örökségeként is az előfordulások között az erdélyi és partiumi gyűjtőpontok vannak többségben: a délkelet-erdélyi Brassó,⁴⁴ Halmágy,⁴⁵ Alsórákos⁴⁶ és Krizba,⁴⁷ valamint a partiumi részeken Szilágysomlyó,⁴⁸ továbbá a szatmári Kaplony⁴⁹ és Kocsord.⁵⁰ E mondát feljegyezték a Kiskunságban (Kiskunhalason),⁵¹ továbbá a szintén az alföldi nagyrégióba tartozó zempléni Felső-Bodrogyközben (Bodrogszentmárián) is.⁵² A felföldi részekről a tárgyalt mondatípus két esztétikailag figyelmet érdemlő szövegváltozata került elő: a borsodi Bükkaranyosról,⁵³ továbbá a ma-

⁴⁴ Kőváry 1852. 147.; Pesty 1888. 15.

⁴⁵ A Román Akadémia kolozsvári Folklór Archívuma (AFAR) Mg. 1919 II. d. – Faragó József gyűjtése, 1968. Lásd még: Magyar Zoltán Archívum – a továbbiakban: MZA – 10510.

⁴⁶ Néprajzi Múzeum Ethnológiai Archívuma – a továbbiakban: EA – 16383/43. – Imreh Barna gyűjtése, 1968. E folklórszöveget közli: Magyar 2006. 124.; 2011a. I. 276. További alsórákosi szövegváltozatok: Magyar 2011a. I. 276.; MZA 93399. (Magyar Zoltán kéziratos gyűjtése, 2011).

⁴⁷ Seres András lappangó kéziratos gyűjtése, 1970-es évek.

⁴⁸ A monda előfordulásainak felsorolásához lásd a 15. számú jegyzetet.

⁴⁹ Babeş–Bolyai Egyetem Magyar Intézetének Kézirattára D–215/28., 84. – Pete-Komáromy Sára gyűjtései, 2006.; www.kaplony.ro/node.hu. Lásd még: MZA 93401–93404.

⁵⁰ Erdész 1995. 24. Ferenczi Imre gyűjtése, é. n.

⁵¹ EA 12969/109. – Nagy Czirok László gyűjtése, 1961. Lásd még: MZA 6548.

⁵² Magyar 2009. 142–143.

⁵³ EA 2374/35. – Szoboszlai Istvánné gyűjtése, 1951. Lásd még: MZA 10138. Hivatkozik rá a magyar kigyó kultuszról írt monográfiában Erdész Sándor is (Erdész 1984. 112.).

gyar–szlovák nyelvhatáron fekvő gömöri Sajóházáról.⁵⁴ A három dunántúli szövegváltozat egyaránt Göcsejből származik, sőt bár három különböző – ám egymáshoz közel fekvő – településről (Pálfiszeg,⁵⁵ Nagylengyel,⁵⁶ Babosdöbréte⁵⁷) lettek feljegyezve, ugyanazon helyi hagyományra utalnak, amely a nagylengyeli templom alapítási mondájaként ismert a környéken.

Az alsórákosi monda Imreh Barna volt ottani református lelkész (2. ábra) *Alsórákos története* című művében szerepel első ízben, s minthogy e máig kéziratos monográfia 1968-ban készült el, a folklórszöveg feljegyzése értelemszerűen az ezt megelőző évek-re-évtizedre tehető – adatközlője egy 1885-ben született helybeli asszony volt.⁵⁸ E mondaváltozat, amely az évtizedekkel későbbi helyi gyűjtések fényében meglehetősen egységes, állandósult szüzsét képvisel, a típus majd minden meghatározó motívumát tartalmazza:

„A Bethlen grófok őse kocsis volt. A vár a Teleki grófké volt. A vár vízében élt egy sárkánykígyó, mely minden nap megevett egy juhót. Az udvari kocsis fogadkozott urának, hogy ő megöli a sárkánykígyót. Teleki azt felelte, hogy: »Ha elpusztítod, fele grófságot a tied!« A kocsis megnyúzott egy juhót, bőrét kitöltötte oltatlan mésszel, s visszavarrta júliformára. A sárkánykígyó elnyelte, de a felforrott mész széjjelpattantotta. A kocsis grófságot s kígyós címet kapott.»⁵⁹

Az elbeszélés hitelét e történetben és a többi változatban is abban szereplő valóságos történelmi családnevek megnevezése, a természetfeletti lény életterének megjelölése és más momentumok

⁵⁴ Magyar–Varga 2006. 140–141.; Magyar 2011c. 210.

⁵⁵ EA 6305/25. – Szentmihályi Imre gyűjtése, 1958. Lásd még: MZA 59226.

⁵⁶ Bosnyák Sándor gyűjtése, 1989. A szöveget közli: Magyar 2006. 120.

⁵⁷ EA 2699/13. – Szentmihályi Imre gyűjtése, 1951. Lásd még: MZA 58603.

⁵⁸ Tercilla Istvánné Dimény Mári (sz. 1885) nevű idős asszony.

⁵⁹ EA 16383/43. – Imreh Barna gyűjtése. Nyomtatott formában: Magyar 2006. 124.; 2011a. I. 276.

is növelik, ezekkel „bizonyítják” a folklóralkotás(ok)ban elmondottak megtörténtét, valóság tartalmát.

A település közepén, egy kis magaslaton áll a késő reneszánsz stílusban, szabálytalan négyzet alakban emelt kerek sarokbástyákkal ellátott ódon várkastély (3. ábra), amely Orbán Balázs idejében és Orbán véleménye szerint egyike volt „*honunk legszebb, legérdekesebb, s legépebb őskastélyainak*”.⁶⁰ Építtetője a XVII. század elején (1624-ben készült el) teremi Sükösd György, Bethlen Gábor fejedelem „*mezei hadainak*” kapitánya volt. 1660-tól Mindszenti Budai Péter és felesége, Vass Zsuzsánna birtokolták halálukig, 1687-ig, illetve 1693-ig. Gyermeük nem lévén, örökbe fogadták keresztfiukat, Bethlen János kancellár és fricsi Fekete Klára fiát, Bethlen Sámuelet, aki feleségével, Nagy Borbálával 1693-ban vette birtokba a falut és a várkastélyt. Majd egy bank, végül Teleki Sámuel volt a birtokos, utóbbi 1903-ban adta el a kastélyt és a hozzá tartozó uradalmat Alsórákos községnek.⁶¹

A Bethlenek kigyós címerének magyarázataként szolgáló alsórákosi mondában tehát valóságos a Bethlen és a Teleki családnév és azok ottani jelenléte. Előbbinek tagjai közel két évszázadig birtokolták a falut és a várkastélyt, s bár a jószágra már a „*vékony lelkiösmertű*” Teleki Mihály is szemet vetett, és abból Budai Pétert ki akarta forgatni,⁶² az csak a XIX. században került Teleki Sámuel (tehát a Teleki család) tulajdonába.⁶³ Valóságos a sárkánykigyó „lakóhelyének” megnevezése is, hiszen tudjuk, hogy a várkastély kettős falgyűrűje között egy mély és kb. 20–22 méter széles vízcsatorna húzódott.⁶⁴ Figyelemre méltó a mondai hős foglalkozásának megnevezése, azaz hogy kocsis volt. A történészek a Bethlenek között nem említenek kocsist, viszont Budai Péter apja az volt: Gyulafehérváron egy lóval hordta a vizet az Ompolyból a városba, ahol azt pénzért árusította. A szegény ember fiából főemberré lett

⁶⁰ Orbán 1868. I. 201.

⁶¹ Orbán 1868. I. 201–202.; Kőváry 1892. 237–238.; Imreh 1968. 2–19, 56–57.; Kiss 1987. 82–84.; Udvarhelyi 2009. 48.

⁶² Orbán 1868. I. 201–202.

⁶³ Imreh 1968. 18–19, 58.

⁶⁴ Imreh 1968. 57.; Vincze 1994. 94.

Budairól jegyezte meg egyszer a rá haragvó II. Rákóczi György: „*kocsis fia, eb*”.⁶⁵ A történetben szereplő grófi cím adományozása is történelmi tény: 1696-ban kapta meg a Bethlen család egyik jeles tagja, a kancellár és memoáriró Bethlen Miklós⁶⁶ (4. ábra).

Ha a hagyományanyag egészét tesszük vizsgálat tárgyává, e narratívátípus jellemző jegyei még plasztikusabban rajzolódnak ki, ugyanakkor számos lokális variáns, helyi specifikum is egy ilyen összehasonlító folklorisztikai áttekintés által válik szemléletessé. Mint azt a tanulmány végén közölt táblázat is mutatja, a ma ismert 22 mondaváltozat szövegeközpontú elemzését hét fő epikai csomópont, illetve meghatározó motívum alapján végeztük el, s a továbbiakban ezek tanulságait, megfigyeléseit ismertetjük.

A hagyománykör egészen belül is elsődleges jelentőséggel bír a monda szereplőinek a kiléte. Mint azt már korábban is jeleztük, e mondatípus magyar redakcióinak legkorábbi rétegét a sárkányölő hős személyében nemesi (fejedelmi) őst szerepeltető folklórszövegek alkotják. Ilyen mindenekelőtt a két XIX. századi szilágysomlyói mondaszöveg, melyekben a Báthoriak őseként egy Bátor nevű helybeli legényről tétetik említés, továbbá az alsórákosi hagyományok többsége, melyek az ott birtokos Bethlen családhoz kötődnek. A közölt, Imreh Barna-féle szövegváltozatban a Bethlen-ős a Telekiek szolgálatában álló kocsisként szerepel, a recens gyűjtésekben pedig Betlehem Samut, illetve egy közelebbről meg nem nevezett Bethlen grófot említenek. Konkrét név ezenkívül csupán a Nagy Czirok László gyűjtötte kiskunhalasi folklórszövegben tűnik fel (egy Keresztúri nevű ember). A mondaszövegek egy jól körülhatárolható csoportjában (Kaplony 1–2., 4.; Bodrogszentmária, Sajóháza) pásztorokról (öreg juhászról, öreg magyar juhászról, pásztorlegényről) esik szó, köztük ama memorát jellegű sajóházi elbeszélésben is, melyben az egész életét pásztorként leélő és tudós pásztor hírében álló mesemondó, Darmo István a juhnyájban kárt okozó „*nagy kígyó*” elpusztítását tulajdon apjával és nagybátyjával hozta összefüggésbe. Darmo István egyik klasszikus szép-

⁶⁵ Imreh 1968. 112, 113.

⁶⁶ Élesztős 1994. 758.

ségű, fabuláttá érett történetére⁶⁷ emlékeztet a bükkaranyosi monda, melyben egy halálra ítélt katona pusztítja el a község temploma alá befészkelte sárkányt a jól ismert csellel. A hős nők mondabeli népes csoportját gyarapítják a göcseji mondaváltozatok, melyekben a babosdöbrétei uraság szent életű szolgálójáról, illetve egy közelebről meg nem nevezett asszonyról esik szó (Nagylengyel 1., 3.). Több szövegváltozatban pedig vagy nem tétetik említés a sárkányölő személyéről (Brassó 1–2., Halmágy, Krizba, Kaplony 3., Kocsord), vagy a bátor tette vállalkozó falusiak mint kollektív hősök szerepelnek a történetben (Alsórákos 2., Nagylengyel 2–3.).

A nép életét megkeserítő kártékony fenevadról azonban értelemszerűen minden folklórszövegben szó esik, hiszen az ő elpusztítása áll az epikus folklóralkotás centrumában. A szörnyeteg pontos megjelölését illetően azonban a mondaszövegek korántsem egységesek: leginkább sárkányt (Szilágysomlyó 1–2., Brassó 2., Krizba, Halmágy, Kocsord, Nagylengyel 2–3.), sárkánykígyót (Alsórákos 1–2., Kiskunhalas), valamint nagy kígyót, óriás méretű kígyót (Alsórákos 3–4., Brassó 1., Kaplony 1–4., Bodrogszentmária, Bükkaranyos, Sajóháza, Nagylengyel 1.) emlegetnek. A Petri Mór által közölt mesei színezetű szilágysomlyói változatban a sötét erők mondai princípiumaként a tündérmesékből ismert „*hétfejű sárkány*” szerepel (Szilágysomlyó 2.), míg a kocsordi mondában sárkányként az Ecsedi-láp és a Szernye-mocsár környékén *zomok* néven is emlegetett egyfejű, kígyószerű szörnyeteg tűnik fel.⁶⁸ Társaltalan helyi variáns a kaplonyi *Kígyósi-ér* névmagyarázó mondája, melyben következetesen két hatalmas kígyót emlegettek az adatközlők.

A fenevadtól elszenvedett károk fajtái a mondákban ugyancsak meglehetősen széles skálán mozognak. Többnyire különféle négylábú haszonállatok (juhok, lovak, tehének, hízott ökrök, disznók, kismalacok) pusztulnak el áldozati járandóságként vagy a sárkány

⁶⁷ Magyar–Varga 2006. 139–140.; Magyar 2011c. 209–210.

⁶⁸ A *zomok*hoz fűződő népi hagyományokról részletesen: Erdész 1984. 98–112.

garázdálkodása következtében. Számos monda szól arról, hogy a sárkány az embereket is pusztította (Alsórákos 3., Halmágy, Kocsord, Bodrogszentmária, Bükkaranyos), kivált az elkódorgó gyerekeket kellett félteni tőle (Szilágysomlyó 1., Brassó 1.). A Petri Mór-féle szilágysomlyói és az egyik kaplonyi szövegváltozat szerint a sárkány megölésére induló katonákkal is végzett, és rettegett réme volt az egész környező vidéknek. Tündérmesei árnyalatú (lásd: ATU 300) az a Brassó vidéki, valamint nagylengyeli folklórszöveg, amely a szörnyetegnek áldozati adományul rendszeresen kiszolgáltatót szűz lányok és fiatalasszonyok narratív motívumát is magában foglalja.

E mondatípus központi motívuma a sárkány elpusztításának a módja, az oltatlan mész „rejtekhelyét” illetően azonban ugyancsak mutatkoznak eltérések. A folklórszövegekben többnyire tehén, borjú, hízott ökör (Alsórákos 2., 4., Brassó 1–2., Halmágy, Kocsord, Bükkaranyos), valamint bárány (Alsórákos 1., Kaplony 1–4., Sajóháza) tűnik fel ilyen szerepkörben, de szórványosan szó esik malacról (Szilágysomlyó 1., Bodrogszentmária), nyúlról (Szilágysomlyó 1., Krizba), valamint közelebbről meg nem jelölt vadállatokról, illetve kisebb állatokról (Szilágysomlyó 2., Kiskunhalas) is. A mondatípuson belül markáns táji változatot képviselnek a göcseji folklórszövegek, ugyanis azokban nem valamely állat bőrébe, gyomrába, hanem frissen sült cipókba és zsömlékbe rejtett oltatlan mészről esik szó (Nagylengyel 1–3.). A monda végkifejlete szempontjából logikus narratív motívum, hogy a szövegek egy részében a családok részét képezi az élelem mellé egy dézsában/cseberben/sajtárban odatett víz is (Bükkaranyos, Nagylengyel 1., 3.). Lényegében ugyanezt a megoldást képviseli a sajtóházi monda is, mely szerint direkt egy forrás mellé teszik a szörnyetegnek szánt csalétket. Közvetve az alsórákosi, a halmágyi, valamint a szilágysomlyói mondaszövegek is utalnak a két folklórelem szoros összefüggésére, hiszen azokban a sárkány végül is a szomszédos folyó (Olt, illetve Kraszna) vizétől pusztul el.

A sárkányölő hős megérdemelt jutalmának motívumát a folklórszövegeknek alig fele tartalmazza. A nemesi címermondák, alapítási mondák értelemszerűen igen (Alsórákos 1., 3–4.; Szilágy-

somlyó 1–2.), többnyire összekapcsolva a birtokadományt és a kígyós/sárkányfogas címer eredetét. Birtokadományról ezen kívül mindössze az egyik göcseji (Nagylengyel 1.) mondában esik szó: ott száz hold föld illeti meg hőstettéért a leleményes szolgálot. A kaplonyi mondákban (Kaplony 1–2., 4.) busás pénzösszeg a jutalma a sikerrel járó helyi pásztoroknak, míg a halálra ítélt katona (Bükkaranyos) az óriáskígyó elpusztításának következtében menekül meg az akasztófától és válik újra szabaddá.

A mondák egy részében a helyszín is meghatározott szereppel bír. Az esetenként beszédes helynevek formájában szublimálódtott hagyományok mindannyiszor a szörnyeteg lakhelyére, búvóhelyére utalnak. Ilyen földrajzi név a szilágysomlyói *Sárkánylyuk* és a Púpos-hegy (mely alá temetik), a babosdöbrétei *Sárkányrét* (Nagylengyel 3.), továbbá a kaplonyi *Kígyósi-ér* (Kaplony 1–4.). Brassói hagyomány szerint a Cenk-hegy sziklahasadéka, Darmo István szerint pedig a karsztos Pelsőci-hegy volt a szörnyeteg tanyája (Brassó 1., Sajóháza). A göcseji mondák erdőt, illetve egy odvas fűzfát említenek (Nagylengyel 1–2.). A *Kígyósi-ér*hez hasonlóan viszonylag gyakori az arra történő utalás, hogy a sárkány tavakban, holtágakban tanyázik előszeretettel: Alsórákoson a várkastély vizesárkában (Alsórákos 1–2.), illetve az Olt-szorosban a két Tepő közötti részen (Alsórákos 4.), a bodrogszentmáriaiak szerint a Latorca holtágában, a kocsordiak szerint az Ecsedi-lápban, és a község határában található tóban a kiskunhalasi és a halmágyi mondák tanúsága szerint is. Faragó József halmágyi adatközlője úgy vélte, hogy a közeli *Sárkány* falu neve is e hagyományokból ered.

Ez tehát az, ami a tárgyalt mondatípus hagyományvilágának alaprétegéhez tartozik. Esetenként azonban a folklórszövegek tanúsága szerint egyéb epizodikus részletek, narratív motívumok is részét képezhetik. A Kussajos Pál által versbe foglalt szilágysomlyói mondának az is hangsúlyos eleme, hogy a sárkány fegyver által sebezhetetlen, és ezért volt szükség az oltatlan meszes cselre. A már többször említett másik szilágysomlyói változat (Szilágysomlyó 2.) népmesei árnyalatát erősíti az is, hogy a Báthoriak őse egy tündérlány kezéért vállalkozik a sárkánnyal megvívandó küzdelemre, s noha megölni eleinte ő sem tudja, a fenevad állkapcsából kitört

három sárkányfog válik fő attribútumává a Báthori-címernek. A bükkaranyosi monda társtalan motívuma az, miszerint a sárkány az ottani templom alatt él, és a templom épülete összeroskad, amikor a vadállat kimászik alóla. A kaplonyi mondák szerves része, hogy a két szörnyeteg garázdálkodását hírül véve a király, illetve Károlyi Sándor gróf doboltatja ki, hogy a kígyók elpusztítására bátor vállalkozókat keres, s utóbb a pásztorok megérdemelt jutalmukat is tőlük nyerik el. A monda szerint a földesúr által adott jutalom egy részéből épül a nagylengyeli templom (Nagylengyel 1.), mely utóbbi hagyományt az hitelesíti, hogy az egyház tornyának keresztjén megmintázására került az alapító által elpusztított kígyó.

Abban az időben, amikor még természettudósok is hittek a sárkányok létezésében, vagyis a XVII. században, sőt, esetenként még a XVIII. század elején⁶⁹ is,⁷⁰ amikor Hain, Vette és Vollgnad publikálták nagy visszhangot kiváltó, a paleontológia történetében máig az úttörő munkák között számon tartott dolgozataikat a Kárpátok (Felvidék, Erdély) „sárkánycsontjairól”, valójában barlangi-medve- és mamutmaradványairól,⁷¹ a sárkányoknak két fajtáját különböztették meg. Mégpedig – Miskolczi Gáspár fent idézett művéből vett szavaival – az alábbiakat:

„Az igazán való Sárkányoknak pedig két kiváltképen való ne-
mei vannak. Az egyik rendbéliek, nagy vékony hártýából formál-

⁶⁹ „A legcsodálatosabb a dologban az, hogy még a XVII. században is akadnak szakemberek, akik nemcsak hisznek a sárkány-mesékben, hanem az akadémiák kiadványaiban nagykomolyan közléteszik ostobaságait, és osztatlan sikert aratnak velük. [...] Bél Mátyás is hitt a sárkányokban. [Egy helyen azt írta róluk:] 'A szokatlan alakú és méretű csontok semmiféle állat csontjával nem vethetők egybe, hiába kísérlnék meg akár a legkiválóbb anatómusok.'” (Tasnádi Kubacska 1939. 46, 70.)

⁷⁰ Abel 1923. 5–21.; 1939. 150–200.; Tasnádi Kubacska 1939. 35–83.; 1957. 96–99.; Thenius–Vávra 1996. 23–29.

⁷¹ Abel 1923. 15–16.; 1939. 183–184.; Tasnádi Kubacska 1928. 32–41.; 1938; 1939. 75–83.; 1957. 78–79, 88–92, 97–98.; Stirling 1983. 484, 493.

*tatott szárnyasok, kiknek hatokon két szárnyok, nem tollakból, hanem hosszú tetemes lienákra vontt merő hártyából álló vagyon, majd minémű a' halak szárnyai. Másik rendbélieknek pedig semmi szárnyok nints; mindazonáltal mind a' kétfélék nem egyebek, hanem csak igen vén és meg-nevedett kígyók [...].*⁷²

Erdész Sándor a magyar néphagyományban előforduló kígyókat és sárkányokat tipizálva az előzőeknek három (1. A közönséges kígyó; 2. A fehér kígyó; 2a. A házi kígyó; 2b. A fehér kígyó; 2c. A kígyókirály; 3. A sárkánykígyó; 3a. A zomok; 3b. A sárkánykígyó), az utóbbiaknak pedig négy (1. A zomok; 2. A sárkánykígyó; 3. A többfejű sárkány; 4. Az ember alakú sárkány) főbb csoportjait állapította meg.⁷³

Az alsórákosi természetfeletti lény Erdész 3b. kígyó-, illetve 2. sárkánytípusának felel meg, azaz sárkánykígyó.⁷⁴ Kiderül ez a te-

⁷² Miskolczi 1769. 637. Idézi például: Gaál, 1936, 342. Miskolczi Gáspár az *Egy jeles vad-kertben* az elefántok kapcsán több helyen is írt a sárkányokról, például: a sárkányok az elefántok füleibe csimpaszkodnak és a vérüket kiszívják, mert az elefántvér „*hevesítő*”. A sárkányok az elefántvértől gyakran megrészegednek, tőle meg is hasasodnak (Miskolczi 1769. 37.). A sárkányok és az elefántok harcát fél évszázaddal korábban (1653-ban) az első magyar nyelvű tudománytárban Apáczai Csere János is megemlíttette: „*A sárkányokkal (mivel ezek az ő [az elefánt] véréit szomjúhozzák) szüntelen való ellenkezése vagyon, mellyeket vagy az arrával öl meg, vagy a lábaival tapod el.*” (Apáczai Csere 1977. 28.) A sárkányok és az elefántok viaskodásáról már jóval korábban is értekeztek: a természetfeletti lényt Plinius Caius P. Secundus Maior a Kr. u. az 1. században megalkotott *Naturalis historia* című művében „*20 rőf hosszúnak mondja s leírja harcát az elefánttal.*” (Vasárnapi Újság 1859. 606.)

⁷³ Erdész 1984. 20–21.; 1998.

⁷⁴ „*A sárkánykígyó átmenetet képez a kígyó és a sárkány között. A magyar néphit a sárkánykígyót kígyóból kifejlődött szörnynek tartja. [...] A sárkánykígyó – legalábbis alakjára nézve – átmenet, mivel a néphit a valódi kígyó és a képzelt sárkány vonásaiból gyúrta össze.*” (Erdész 1984. 21., 114.) „*Összefoglalva: a néphit a sárkánykígyót egyfejű, rendkívüli hosszú farkú, vastag testű, szárnyas kígyónak tartja.*” (Erdész 1998. 257.)

lepülésről ismert négy mondaváltozatból, amelyekben kétszer *sárkánykígyót*, egyszer *kígyót*, egyszer pedig *nagy kígyót* említettek az adatközlők. Ezt bizonyítják a fennmaradt és az alábbiakban bemutatott ábrázolások is.

A bethleni gróf Bethlenek évszázadokon át használt címere: koronás kígyó, szájában a hatalom másik királyi jelképével, az országalmával (5. ábra). Ez *„Mint igénylik, e család királyi vérbőli származásának lenne ismertető jele [...]. A népmonda e kígyóban egy óriás kígyót lát, mely Erdély valamely vidékét sok éveken át rettegteté, gyermeket, borjut rendre nyelegetvén. Elpusztítására sok mindent elpróbáltak, mignem a Bethlen család egyik ős apja egy óriás alma alakot készített, azt a kígyó barlangja közelében kilánczoltatja; s egyszer az éhes kígyó mint megjelenik, meglátta az almát, elnyeli, s meglévén fogva, azt Bethlen meggyilkolá. E jeles tettetért kapta volna a kígyós czímerét”*.⁷⁵

„A heraldikai állatábrázolásokhoz számos esetben mondai hagyomány is fűződött, melyek totemisztikus emlékeket is őriztek, állatősökre utalnak. Később [Verebélyi 1985. 4. szerint a XV–XVI. században] azonban a totemisztikus ihletés helyére az a szándék lépett, hogy a címerszerzés alapjául szolgáló eseményt örökítsék meg” – állapította meg Fügedi Márta.⁷⁶ Lukinich Imre kutatásaiból tudjuk, hogy a bethleni gróf Bethlenek a XIV. századtól már biztosan a megszerzés okára utaló motívumot tartalmazó, fent említett címet használták. A családról szóló könyvében a XIV–XIX. századi időszakból számos ábrát közöl. Az ezeken látható, a legkülönbözőbb helyeken (például kastélyokon, templomokon, síremlékeken, pecséteken, használati tárgyakon, nyomtatványokon stb.) szereplő címereken szinte kivétel nélkül a koronás, szájában országalmát tartó kígyó látható, csak elvétve, néhány esetben hiányzik a korona, vagy az országalma.⁷⁷

⁷⁵ Kőváry 1857. 151. A „népmonda után” közölt magyarázatot rövidebben már korábban is publikálta (Kőváry 1854. 40.), ez utóbbit vette át például Nagy Iván (Nagy 1857. 74.).

⁷⁶ Fügedi 1998. 9.

⁷⁷ Lukinich 1927.

A „*fejében a' Magyar szent Koronát, a' szájában pedig ahoz való Keresztes Arany almát, mint Királyi-eredetnek tsalhatatlan bizonyosságát viselő, fel-felé tekergösön igyekező Koronás Kígyó czimer*”⁷⁸ Alsórákoson is több tárgyon megőrződött: a református egyház 2,14 literes, bornak való ónkannáján (gróf Bethlen Sámuel adomány, 1699); a Bethlen Sámuel által 1700-ban a várkastély bejárata fölé emeltetett torony homlokzatán elhelyezett faragott kővön (6. ábra)⁷⁹ és az egyik helyi malom feliratos kővén (1792), amely egykor a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeumba került.⁸⁰

Már Orbán Balázs is fontosnak tartotta megemlíteni, hogy Alsórákoson „*alig láthatni mást, mint cseréppel fedett kőházat*”.⁸¹ Ezek a házak (és a kerítések, gazdasági épületek többsége is) majdnem kizárólag helyi kőből (*darázs-kő*: hólyagos bazalt; *cserénykő*: bazalttufa; *pala*: dacittufa stb.) a XIX. század elejétől épültek és szász hatást mutatnak.⁸² A szász hatás például a lakóházak homlokzatán elhelyezett vakolatdíszek gyakori alkalmazásában nyilvánul meg.

E vakolatdíszek között a legutóbbi időkig fennmaradt két sárkánykígyó-ábrázolás is (7–8. ábra). Ha nem ismernénk az oltatlan mésszel elpusztított sárkány mondáját és a Bethlen-címer helyben is meglévő ábrázolásait, csábító lenne feltételezni, hogy ezek rokonságban lehetnek az Erdély más területeiről és az Alföldről leírt kígyó- és sárkányábrázolásokkal, amelyeknek valamikor házörző, rontást és természeti csapást elhárító, illetve szerencsét hozó szerepük volt.⁸³

A monda ismeretében elképzelhetetlennek tartjuk, hogy a falubelieket zsaroló sárkánykígyót a fenti célból jelenítették volna meg a házoromzatokon. Ezek bizonyára a várkastélyban, illetve a

⁷⁸ Zilahi Sebes 1718. 4.

⁷⁹ A felirat magyar nyelven: „*Gróf Bethlen Sámuel, Küküllő vármegye főispánja és Maros székely szék főkapitánya. 1700.*” (Imreh 1968. 56.)

⁸⁰ Orbán 1868. I. 202.; Lukinich 1927. 400, 401, 518.; Imreh 1968. 56, 160.

⁸¹ Orbán 1868. I. 202.

⁸² Bányai 1929. 8.; Imreh 1968. 2, 27–28, 55.; 1981. 303, 304, 306, 309.

⁸³ Páll 1989. 339–340, 345.; Fügedi 1993. 134.

várkastélyon lévő ábrázolásokról kerültek a jobbágy-, illetve parasztházakra, ugyanúgy, mint egy már nem létező stukkó másolata, népi változata: a „gyümölcskosarat tartó kis puttó ma is látható néhány alsórákosi ház homlokzatán, kissé egyszerűsödött formában, de érzékletesen bizonyítva a főúri kastély díszének a népi építészetre való hatását”.⁸⁴

S hogy miért kerültek a sárkánykígyó-ábrázolások a jobbágy-, illetve parasztházak homlokzatára? Több helybeli véleménye szerint ezek a *kígyós házak* (9. ábra), amelyekből régebben több is volt, „a várhoz tartoztak”, olyanok laktak bennük, akik ott dolgoztak.⁸⁵

Felmerülhet az a feltételezés is, hogy ezek az ábrázolások mintegy a helyi monda „illusztrációi”. Gyengíti ezt a feltételezést, hogy a *kondorodott* (tekeredett) farkú, koronás kígyó ezeken nem juhot (tehenet, borjút stb.) kap be, mint a mondában (és nem is országalmát, mint a Bethlen-címeren), hanem valamilyen szárnyas állatot (baromfit?, madarat?). Gondolhatnánk arra, hogy a mondának lehetett egy olyan helyi változata is, amelyben az oltatlan meszet valami szárnyas állatba tették. Ez ellen szól (bár nem zárja ki), hogy a többi, másutt feljegyzett variáns egyikében sem szerepelnek ilyen állatok (hanem, mint a mellékelt táblázat mutatja: malac, nyúl, borjú, bárány stb.).

A naiv alsórákosi szárnyas-ábrázolások jelentését egyelőre nem tudjuk megmagyarázni. Mint ahogy arra sincs válaszunk, miért került a nem túl távoli, a Kis-Homoród mentén fekvő Székelyzsombor egyik házának homlokzatára is a tekeredett farkú, egy szárnyast éppen bekapni készülő, koronás kígyó, amelyet a szász hatást mutató, vakolatdíszekkel (ma is) gazdagon ékesített lakóépületek egyikén Malonyay Dezső a XX. század elején „*a romlott német renaissance és torzítottan barokk ornamente*” között talált (10. ábra).⁸⁶ A település egy részének a birtokosai a XV–XVII. szá-

⁸⁴ Fehér 2005. 52.

⁸⁵ Sütő Levente gyűjtése, 1992.

⁸⁶ Malonyay 1909. 174, 182. A sárkánykígyó-ábrázolás azóta elpusztult, az 1992. évi gyűjtőút alkalmával már csak a nyomát találtuk meg.

zadban a Sükösdök voltak,⁸⁷ de az őket Alsórákoson követő tulajdonos és annak örökösei (Budai Péter, a Bethlen család tagjai) székelyzsombori jelenlétéről nem szólnak az általunk ismert források.

E tanulmány egy nemzetközileg ismert, az európai folklórban elterjedt és a magyar néphagyományban változatos formában fennmaradt mondatípus bemutatására tett kísérletet. Elemzésünkben áttekintettük a népköltészeti hagyománykomplexum történeti, kultúrtörténeti és műfaji hátterét, tipológiai rétegeit, külön is kitérve arra, hogy meghonosodására és fennmaradására milyen hatást gyakoroltak mindazon lokális sajátosságok, melyek a dél-erdélyi Alsórákoson, a Bethlen-várkastély szomszédságában kivált erősen érvényesültek.

⁸⁷ Imreh 1968. 6.; Dávid 1981. 327.; Binder 1982. 77–78.

<i>A monda</i>	<i>A sárkányölő hős</i>	<i>A fenevad</i>	<i>A kártétel módja</i>	<i>A méz helye</i>	<i>A jutalom</i>	<i>Földrajzi helyek</i>	<i>Egyéb</i>
Alsórákos 1.	Bethlen-ös mint kocsis	Sárkánykigyó	Minden nap egy juhot eszik	Juh	Teleki gróf fele grófsága és cimere	A várkastély vizesárka	–
Alsórákos 2.	Az alsórákosiak	Sárkánykigyó	Hízott ökröt kell adni neki allandoan	Tehén/ hízott ökör	–	A várkastély vizesárka	–
Alsórákos 3.	Bethlehem Samu	Kigyó	Az embereket is pusztítja	Az élelmébe teszik	Cimere	–	–
Alsórákos 4.	Bethlen gróf	Nagy kigyó	–	Borjú	Cimere, hírnév	Az Olt-szorosban a két Tepő között	–
Szilágy-somlyó 1.	Bátor nevű legény (a Báthoriak öse)	Sárkány	Állatokat, sőt még embereket is megevett	Malac, nyulak, egyéb állatok	Birtok, cimere	Sárkánylyuk, Püpos-hegy (ala temeték)	Fegyver nem járta a börtét
Szilágy-somlyó 2.	Bátor nevű legény (a Báthoriak öse)	Hétféjű sárkány	Rémé az egész vidéknek, a katonákat is megöli	Vadállatok bőre	Birtok, cimere	Sárkánylyuk	Egy tündérlány kezéért vállalkozik a küzdelemre, a sárkány alkapszából három fogat levág
Brassó 1.	–	Óriás-kigyó	Állatokat nyel el, a gyerekeket is fenyvegeti	Borjú	–	Cenk-hegy	–

<i>A monda</i>	<i>A sárkányvölő hős</i>	<i>A fenevad</i>	<i>A kártevél módjfa</i>	<i>A méz helye</i>	<i>A jutalom</i>	<i>Földrajzi helyek</i>	<i>Egyéb</i>
Brassó 2.	–	Sárkány	Szüzeket kell áldozni neki	Borjú	–	(Brassó vidéke)	–
Krizba	–	Sárkány	–	Nyúl	–	–	–
Halmágy	–	Sárkány	Embereket is öl	Borjú	–	Tó a sárkányi határban	Sárkány falu nevének eredete
Kaplony 1.	Óreg juhász	Két hatalmas kígyó	Tehenek, lovak, bárányok elpusztítása	Két bárány	Hatalmas pénzjutalom	Kígyósi-ér	A király doboltatta ki a feladatot
Kaplony 2.	Pásztorlegény	Két kígyó	–	Bárány	Busás pénzjutalom	Kígyósi-ér	A király jutalmaz
Kaplony 3.	–	Két hatalmas kígyó	Élelmet kell vinni nekik, ha nem visznek, lerombolják a falut, a vitézeket megölik	Bárányok	–	Kígyósi-ér	–
Kaplony 4.	Óreg magyar juhász	Két hatalmas kígyó	Timók, kancák, emberek elpusztítása	Két bárány	Busás pénzjutalom	Kígyósi-ér (Ecsedi-láp)	Károlyi Sándor gróf hirdeti ki a feladatot és ő is jutalmaz
Kocsord	–	Sárkány (egyfejtű zomok)	Jószágok, emberek elpusztítása	Borjú	–	Ecsedi-láp	–
Bodrogszentmária	Pásztorok	Hatalmas kígyó	Kismalacok elpusztítása	Malac	–	A Latorca holtága	–
Bükkaranyos	Egy halálra ítélt katona	Óriási kígyó	Tehenek, emberek elpusztítása	Marhabőr, dézsa víz	Nem akaszják fel	–	A templom alatt él, amikor kijön alóla, a templom összeroskad

<i>A monda</i>	<i>A sárkányvőő hos</i>	<i>A jeneverd</i>	<i>A kőrétel módja</i>	<i>A mész helye</i>	<i>A jutalom</i>	<i>Földrajzi helyek</i>	<i>Egyéb</i>
Sajóháza	Az adatközlő apja és nagybátyja	Nagy kigyó	Bárányok vesznek el	Bárány, forrás melle teszik ki	–	Pelsőci-hegy	–
Kiskunhalas	Egy Keresztúri nevű ember	Sárkánykigyó	Rettegésben tartja a kőrnyékbelleket	Valamely kisebb állat	–	Tó az Inokai- rétén	–
Nagylengyel 1. (Pálfi szeg)	A babosdöbrétei urasság szent életű szolgátlánya	Nagy kigyó	Birkák, disznók elpusztása	Zsömlek, cseberben víz	100 hold föld	Odvas fűzfa	A jutalomból épül a nagylengyeli templom, keresztfén is rajta van a kigyó képe
Nagylengyel 2.	A falusiak	Sárkány	Szűzek, fiatal asszonyok áldozati adományul	Frissen sült cipók	–	Erdő	–
Nagylengyel 3. (Babosdöbréte)	Egy asszony tanácsa, hogyan felpuftad a sárkány, a falusiak útik agyvon	Sárkány	–	Zsömle, sajltárban víz	–	Sárkányrét	–

Irodalom

- Aarne, Antti–Thompson, Stith
1961 *The Types of the Folk-Tale*. Folklore Fellows Communications 184. Helsinki
- Abel, Othenio
1923 *Die Vorweltlichen Tiere in Märchen, Sage und Aberglaube*. Karlsruhe in Baden
1939 *Vorzeltliche Tierreste im Deutschen Mythos, Brauchtum und Volksglauben*. Jena
- Apáczai Csere János
1977 *Magyar Encyclopaedia*. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a magyarázó jegyzeteket írta: Szigeti József. Bukarest
- Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben
1901 *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben*. XX. Budapest
- Balogh Lajos–Ördög Ferenc (szerk.)
1982 *Veszprém megye földrajzi nevei*. I. Budapest
- Bányai János
1929 Alsórákos és környéke. *Erdélyi Turista* I. 2. sz. 7–8.
- Berze Nagy János
1940 *Baranyai magyar néphagyományok*. I–III. Pécs
1957 *Magyar népmesetípusok*. I–II. Pécs
- Binder Pál
1982 *Közös múltunk. Románok, magyarok, németek és délszlávok feudalizmus kori falusi és városi együttéléséről*. Bukarest.
- Dankó Imre
1973 Egy történeti mondánk vándorlása. *Ethnographia* LXXXIV. 325–331.
- Dávid László
1981 *A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei*. Bukarest
- Dömötör Ákos
1988 *Magyar Népmesekatalógus 2. A magyar tündérmesék típusai*. Összeállította és a bevezetőt írta: Dömötör Ákos. Budapest
- Dukova, Ute
1970 Das Bild des Drachen im bulgarischen Märchen. *Fabula* 11. 209–252.

- Élesztős László (főszerk.)
 1994 *Magyar nagylexikon*. III. BAH–BIJ. Budapest
- Erdész Sándor
 1965 *Báthori Gábor a néphagyományban*. Szabolcs-Szatmári Múzeumi Füzetek 1. Nyíregyháza
 1984 *Kígyókultusz a magyar néphagyományban*. *Studia Folkloristica et Ethnographica* 12. Debrecen
 1998 A sárkány alakja a magyar néphagyományban. In Füvessy Anikó (szerk.): *Állatábrázolás a magyar néphagyományban*. 253–265. Debrecen
 1995 Báthori Gábor a történeti mondákban. *Néprajz és Nyelvtudomány* XXXVI. 23–26.
- Érszegi Géza (szerk.)
 2001 *Árpád-kori legendák és intelmek. Szentek a magyar középkorból*. I. Budapest
- Fehér János
 2005 Az alsórákosi Bethlen-kastély. *Korunk* XVI. 12. sz. 43–59.
- Fügedi Márta
 1993 *Állatábrázolások a magyar népművészetben*. *Officina Musei* 1. Miskolc
 1998 Előképek, jelképek és életképek. Adatok az állatábrázolások kultúrtörténetéhez. In Füvessy Anikó (szerk.): *Állatábrázolás a magyar néphagyományban*. 7–16.
- Füvessy Anikó (szerk.)
 1998 *Állatábrázolás a magyar néphagyományban*. Debrecen
- Gaál István
 1936 *Amit rosszul tudunk. Természettudományi koholmányok és balítéletek*. Budapest
- Hartland, Edvin Sidney
 1896 *The Legend of Perseus*. London
- Hary Márton
 1928 A Báthory-család regéje. *Cimbora* 9. 30.
- Heller Bernát
 1916 A Csanád-monda főeleme. *Ethnographia* XXVII. 161–169.
- Imreh Barna
 1968 *Alsórákos története*. Kézirat. Néprajzi Múzeum, Etnológiai Archivum, EA 16383.
 1981 Alsórákos földtani képe, ásványi kincsei, turisztikai nevezetességei. *Aluta* XII–XIII. 299–328.

- Ipolyi Arnold
 1854 *Magyar mythologia*. Pest
- Ivanov, Vjacseszlav
 1984 *Nyelv, mítosz, kultúra*. Válogatta, szerkesztette és az utószót írta: Hoppál Mihály. Budapest
- Kiss Gábor
 1987 *Erdélyi várak, várkastélyok*. Budapest
- Köváry László
 1852 *Erdély régiségei*. Pest
 1854 *Erdély nevezetesebb családai*. Kolozsvár
 1857 *Száz történeti rege*. Kolozsvár
 1892 *Erdély régiségei és történelmi emlékei*. Kolozsvár
- Kussajos Pál
 1886 Az utolsó sárkány. Néprege. *Szilágy-Somlyó* 13. 3–4.
- Lukinich Imre
 1927 *A bethleni gróf Bethlen család története*. Budapest
- Magyar Zoltán
 1998 Szent György középkori tisztelete Magyarországon. *Századok* 132. 161–182.
 2001 *Torna megyei népmondák*. Magyar Népköltészet Tára I. Budapest
 2005a *Népmondák a Kis-Küküllő mentén*. Marosvásárhely
 2005b A magyar történeti mondák katalogizálásának kérdései. In Vargyas Gábor (szerk.): *Ethno-lore – Az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézetének Évkönyve XXII*. 345–386. Budapest
 2006 *Szent György a magyar kultúrtörténetben. A Kárpát-medence Szent György-hagyományainak néprajzi és művelődéstörténeti rétege*. Budapest
 2007a *A Szilágyság mondahagyománya*. Magyar Népköltészet Tára VII. Budapest
 2007b Adottságok és lehetőségek a történeti mondák rendszerezésében. In Vargyas Gábor–Berta Péter (szerk.): *Ethno-lore – Az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézetének Évkönyve XXIV*. 51–88. Budapest
 2009a *A Rétiember. Bodrogi népi elbeszélések*. Dunaszerdahely.
 2009b *Motif-Index of Legends of Early Hungarian Saints*. Herne
 2010 *Az Árpád-kori szentek legendái. Motivum-index*. Budapest
 2011a *Erdélyi népmondák. I–II*. Marosvásárhely
 2011b *Népmondák a két Homoród mentén*. Barót

- 2011c *Bebek juhász kincse. Népmondák Rozsnyó vidékén.* Dunaszerdahely
- Magyar Zoltán–Varga Norbert
2006 *Három szem klockoska. Egy gömöri pásztor hiedelemvilága és történetei.* Budapest
- Malonyay Dezső
1909 *A magyar nép művészete. II. A székelyföldi, a csángó és a torockói magyar nép művészete.* Budapest
- Matusiak, Simon,
1898 *A lengyel nép élete.* In *Az Osztrák–Magyar Monarchia irásában és képmében.* XVI. 248–373. Budapest
- Mednyánszky Alajos
1829 *Erzählungen, Sagen und Legenden aus Ungarn Vorzeit.* Pesth.
1832–1834 *Elbeszélések, regék 's legendák a magyar előkorból.* I–II. Pest
- Mikszáth Kálmán
1890 *Magyarország lovagvárai regékben.* Budapest
- Miskolczi Gáspár
1769 *Egy jeles vad-kert...* H. n.
- Nagy Iván
1857 *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal.* I. Pest
- Nagy Sándor, K.
1884–1885 *Bihar-Ország.* I–III. Nagyvárad
- Ó Súilleabháin, Séán–Christiansen, Reidar Th.
1963 *The Types of the Irish Folklor. Folktale.* Folklore Fellows Communications 188. Helsinki
- Orbán Balázs
1868–1873 *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból.* I–VI. Pest–Budapest
- Páll István
1989 *Ember- és állatábrázolás a magyar népi építészetben. A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve XXIV–XXVI.* (1981–1983) 339–351.
- Pesty Frigyes
1864 *Pesty Frigyes kéziratos helynévtára 1864-ből.* Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Fol. Hung. 1114.
1888 *Magyarország helynevei történeti, földrajzi és nyelvészeti tekintetben.* I. Budapest

- Petri Mór
1901–1904 *Szilágy vármegye monographiája*. I–VI. Zilah
- Róheim Géza
1911 Sárkányok és sárkányölő hősök. *Ethnographia* XXII. 129–142, 193–209.
- Siemiński, L.
1975 *Podania i legendy polskie, ruskie i litewskie*. Warszawa
- Snopek, Jerzy (szerk.)
1988 *Alvó lovagok. Lengyel regék és mondák*. Válogatta, összeállította, az előszót és a jegyzeteket írta: Jerzy Snopek. Budapest
- Solymossy Sándor
1931 Népmeséink sárkányalakja. *Ethnographia* XLII. 113–132.
- Šramková, Marta–Širovátka, Oldřich
1982 *Brněnské kolo a drak. Pověsti z Brna*. Brno
- Stirling János
1983 Utószó. In *Egy jeles vad-kert. Avagy az okatlan álatoknak története Miskolczi Gáspár által*. 479–502. Budapest
- Szendrey Zsigmond
1922 Magyar népmonda-típusok és tipikus motívumok. *Ethnographia* XXXII. 45–64.
- Szepsi Csombor Márton
1620 *Europica Varietas*. Kassa
- Szilágysági magyarok
1999 *Szilágysági magyarok*. Bukarest–Kolozsvár
- Szombathy Viktor
1979 *Száll a rege várról várra*. Bratislava
- Tasnádi Kubacska András
1928 *Die Grundlagen der Literatur über Ungarns Vertebraten-Paläontologie*. Budapest
1938 Az eperjesi kirurgus sárkányai. *Búvár* IV. 1. sz. 829–833.
1939 *A mondák állatvilága*. Budapest
1957 Johannes Petersonius Hain. *Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei* V. 78–106.
- Téglás Gábor
1897 A „Jorgován-monda” két változata a Román-Zsíl és a Magyar-Cserna forrásvidékeiről. *Ethnographia* VIII. 202–204.
- Thenius, Erich–Vávra, Norbert
1996 *Fossilien im Volksglauben und im Alltag*. Frankfurt am Main
- Thompson, Stith
1955–1958 *Motif-Index of Folk-Literature. A Classification of Nar-*

rative Elements in Folktales, Ballads, Myths, Fables, Mediaeval, Romances, Exempla, Fabliaux, Jest-Books and Local Legends. I–VI. Bloomington-Indiana

Timaffy László,

1993 *Tündérek, táltosok, boszorkányok. Kisalföldi népmondák.* Győr

Tompa Mihály

1870 *Tompa Mihály összes költeményei.* Pest

Udvarhelyi Bence

2009 A Bethlen család kastélyai a XVII. században. *Honismeret* XXXVII. 4. sz. 43–49.

Uther, Hans-Jörg

2004 *The Types of International Folk-tales. A Classification and Bibliography.* I–III. Folklore Fellows Communications 284–286. Helsinki

Vasárnapi Újság

1859 A hitregei (mythosi) állatok. *Vasárnapi Újság* VI. 48. sz. 568–570.; 49. sz. 579–580.; 50. sz. 592–593.; 51. sz. 605–607.

Verebélyi Kincső

1985 Címeres állatok. *Műzsák – Múzeumi Magazin* XVI. 2. sz. 3–5.

Veress Endre

1935 *Báthory István király.* Budapest

Vincze Mariann

1994 Az alsórákosi várkastély. *Műemlékvédelem* 2. 92–99.

Zilahi Sebes András

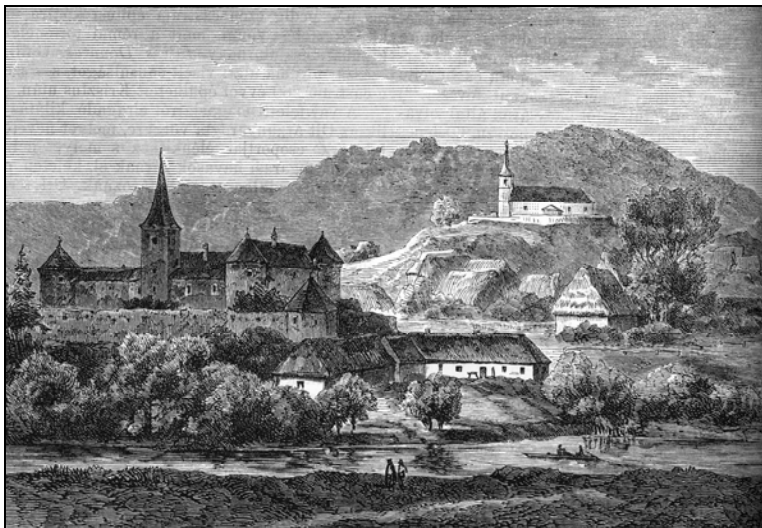
1718 *A' régi nagy Bethlen haznak uj homályba érkezett szövétneke, A' Néhai Méltóságos Groff bethleni Bethlen Lászlo uram [...] szomorú halálában.* Kolosváratt

1. ábra. Alsórákos látképe az Ürmösi Tepóval. (Fotó: Magyar Zoltán, 2009.)

2. ábra. Az alsórákosi református templom. (Fotó: Magyar Zoltán, 2009.)

3. ábra. Az alsórákosi várkastély a XIX. században. (Orbán I. 1868. 200.)

4. ábra. Az alsórákosi várkastély. (Fotó: Magyar Zoltán, 2009.)

5. ábra. A bethleni Bethlen család címere. (Lukinich 1927. oldalszám-
zás nélkül.)

6. ábra. A Bethlen-címer az alsórákosi várkastély kaputornyán, a bejárat
felett. (Fotó: Magyar Zoltán, 2009.)

7. ábra. Sárkánykígyó-ábrázolás egy alsórákosi ház homlokzatán. (Fotó: Hála József, 1984.)

8. ábra. Sárkánykígyó-ábrázolás egy alsórákosi ház homlokzatán. (Fotó: Magyar Zoltán, 2009.)

9. ábra. Az egyik „kígyós ház” Alsórákoson. (Fotó: Hála József, 1984.)

10. ábra. A Bethlen-címer egy székelysombori ház homlokzatán.
(Malonyay 1909. 182.)

Jegyzetek a dolgozatokhoz

Jókai „kígyókövei”

Eredeti közlés: ugyanezen a címen. In Hála József: *Tudósok, kutatók, gyűjtők. Néhány fejezet a magyar néprajztudomány és muzeológia történetéből*. Documentatio Ethnographica 30. Budapest, 2014. 289–304, 559–564. Előzmény: ugyanezen a címen. In Gurka Dezső (szerk.): *Formációk és metamorfózisok. A geológia, a filozófia és az irodalom kölcsönhatásai a 18–19. században*. Budapest, 2013. 211–226.

Alföldi adatok a „mennykövek”-ről

Eredeti közlés: ugyanezen a címen. In Kothencz Kelemen (szerk.): *Határjelek és hagyásfák. A hetvenedik életévébe lépő Bárh János tiszteletére írott tanulmányok*. Bajai Dolgozatok 18. Baja, 2014. 729–748.

Aranyat termő szőlők

Eredeti közlés: ugyanezen a címen. *Honismeret* XL. 2012. 5. sz. 34–38.

Ásványokkal és kőzetekkel kapcsolatos néprajzi adatok a Börzsönyből és környékéről

E dolgozat nyomtatásban először ebben a kötetben lát napvilágot. Előzmény: ugyanezen a címen. *Ásványgyűjtő Figyelő* II. 1985–1986. Tematikus szám. Börzsöny. 73–75.

Különleges kövek Kolozsvárott

Eredeti közlés: ugyanezen a címen. *Természet Világa* CXL. 2009. 6. sz. 280–281.

„Noé szőlője” Istenmezején

Eredeti közlés: ugyanezen a címen. In Muskovics Andrea Anna (szerk.): *Borkultúra és társadalom, visszatekintve a 21. századi Magyarországról*. Budapest, 2013. 257–267.

„Kőpénzek” és egyéb kővé váltak a Felvidéken és Észak-Magyarországon

Eredeti közlés: ugyanezen a címen. In Kulcsár Ferenc (szerk.): *Vámbery Antológia 2009*. Dunaszerdahely, 2009. 69–80.

„Hej, halászok, halászok!” Mamutcsont a hálóban, a múzeumban és a várkapun

Eredeti közlés: ugyanezen a címen. In Hála József: *Tudósok, kutatók, gyűjtők. Néhány fejezet a magyar néprajztudomány és muzeológia történetéből*. Documentatio Ethnographica 30. Budapest, 2014. 206–224, 529–536. Előzmény I: ugyanezen a címen. In Bali János–Turai Tünde (szerk.): *Élet/út/írások. Szilágyi Miklós tiszteletére*. Budapest, 2009. 28–43. Előzmény II.: A Tisza, az őszállatok temetője. Előszó Móra Ferenc „A mammut utazása” című írásához. *Bácsország – Vajdasági honismereti szemle* 2009. 4. (51.) sz. 12–14.

Az oltatlan mésszel elpusztított sárkány Egy alsórákosi monda népi hagyományköre

Eredeti közlés: ugyanezen a címen. *Ethno-lore – Az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézetének Évkönyve XXIX*. 2012. 313–341. Társszerző: Magyar Zoltán.

Hála József 1949. november 23-án született a Pest megyei Alagon. A dunakeszi II. számú Általános Iskola elvégzése (1964) után felvételt nyert a budapesti Szabó József Geológiai Technikumba, ahol 1968-ban tett érettségi, valamint képesítő vizsgát és kapott geológus technikus oklevelet. Abban az évben a budapesti Magyar Állami Földtani Intézetben (MÁFI) helyezkedett el, ahol különböző beosztásokban (1968-tól geológus technikus, műszaki ügyintéző, 1983-tól tudományos munkatárs, 1990-től tudományos főmunkatárs) a 2011. évben történt nyugdíjba vonulásáig dolgozott. Kezdetben földtani térképezési munkálatokban vett részt az Északi-középhegységben (Börzsöny, Cserhát, Mátra, Bükk), 1984-től 2011-ig az intézet Országos Földtani Múzeumához tartozó Földtani Tudománytörténeti Gyűjtemény kezelője volt. Utóbbi munkakörben az alapfeladatokon (gyarapítás, feldolgozás, szolgáltatás) túl az alábbiakat is végezte: tudományos és ismeretterjesztő előadások tartása, publikációk készítése, könyvek szerkesztése, konferenciák szervezése, kiállítások rendezése, a magyar geológia egykori nagyjai sírjainak gondozása, az intézet fiatal kutatóinak támogatására létrehozott Bandat Horst Alapítvány titkári teendőinek ellátása. 1978-ban munkaviszonyának megtartásával beiratkozott a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem (ELTE) néprajz szakára, ahol 1983-ban kapott etnográfus muzeológus diplomát. 1986 és 2006 között az ELTE Tárgyi Néprajzi Tanszékén dolgozott másodállásban, illetve megbízott előadóként. Feladatai a következők voltak: előadások tartása és szemináriumok vezetése (háziipar, kézművesség, településnéprajz, népi építészet, közlekedés, szállítás, gyűjtögetés), gyűjtési és múzeumi gyakorlatok szervezése. Doktori értekezését (A Börzsöny-vidéki kőbányászat és kőhasznosítás a XIX–XX. században) az ELTE-n 1987-ben védte meg. Tudományos kutatást a fent említettekén kívül az alábbi témakörökben végzett: a földtudományok és a néprajztudomány tudomány- és kutatástörténete, a magyarországi bányászat története és néprajza, kőfaragás, ásványok és kőzetek szerepe a népi kultúrában, néphit, népszokások, népmondák. Magyar, angol, német, szlovák és szerb nyelven megjelent publikációinak (könyvek, tanulmányok, cikkek) száma megközelíti az 500-at. Ezidáig mintegy 60 olyan könyv látott napvilágot, amely mint szerzőnek vagy összeállítónak, szerkesztőnek a keze munkáját dicséri. Tagja a Magyarhoni Földtani Társulatnak (1968–) és az egyesület választmányának (2009–2012, 2014–), a Tudománytörténeti Szakosztály titkári teendőit 1988-tól 2003-ig látta el, 2014 óta a szakosztály elnöke. A Magyar Néprajzi Társaság tagjaként (1978–) az Anyagi Kultúra Szakosztály titkára volt (1988–1991), 2003-tól tagja a választmányának és 1990 óta szerkeszti az egyesület tájékoztató folyóiratát, a Néprajzi Híreket. Alapító tagja a Pest Megyei Érdy János Honismereti Egyesületnek (1990–), 2013-tól egyik alelnöke a Honismereti Szövetségnek és 2016-tól szerkesztője az egyesület folyóiratának, a Honismeretnek. Munkáját ezidáig a következő kitüntetésekkel ismerték el: Kiváló Ifjú Technikus (Magyar Állami Földtani Intézet, 1978), Társulati Emlékgyűrű (Magyarhoni Földtani Társulat, 2003), Jankó János-díj (Magyar Néprajzi Társaság, 1991), Bél Mátyás-emlékérem (Honismereti Szövetség, 2011), Ipolyság (Sáhy) Díszpolgára (Ipolyság Város Képviselő-testülete, Szlovákia, 2014).